

ÓKOR

Folyóirat az antik kultúráról

Megjelenik negyedévente

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Bács Tamás
Bencze Ágnes
Ferenczi Attila
Gabler Dénes
Grüll Tibor
Kalla Gábor
Kárpáti András
Kendeffy Gábor
Németh György

SZERKESZTŐSÉG

Beszkid Judit
Böröczki Tamás
Dobos Barna
Tamás Ábel
Vér Ádám

veradam@gmail.com

okorportal.hu

1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.

Tel.: 486-1527

MEGRENDÉLÉS:

veradam@gmail.com

Tel.: +36 30 826 6148

Egy szám ára 1600 Ft,

az éves előfizetés ára

2022-ben 4000 Ft

Kiadja a Gondolat Kiadó

1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.

Tel.: 486-1527

e-mail: info@gondolatkiado.hu

gondolatkiado.hu

Tördelő Lipót Éva

ISSN 1589-2700

A lapszám megjelenését

az Emberi Erőforrások Minisztériuma,
a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és az NKFI FK
135096 számú projekt támogatta.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

nka

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

Tartalom

TANULMÁNYOK

Kozák Dániel	Kommentár és bőség <i>A copia</i> jelensége Serviusnál és Tiberius Claudius Donatusnál	3
Tamás Ábel	A szöveg mint illúzió és epifánia Vergilius „Helena-epizódja” és a kommentárok	14
Juhász Daniella	Juan Luis de La Cerda mint Vergilius olvasója Egy 17. századi kommentár struktúrája	22
Takács László	L. Annaeus Cornutus és a <i>figmentum poeticum</i> problémája	32
Ferenczi Attila	Az interpretáció hatalma Egy ellentmondás Valerius Flaccus <i>Argonauticájából</i>	38
Kerti Anna Emese	Hiány, retorika, kommentár Gellius: <i>Noctes Atticae</i> VII. 16	47
Kárpáti Bernadett	A körülbelüliség poétikája Gellius: <i>Noctes Atticae</i> XIX. 10	57
Raymond J. Starr	Az irodalmi jelentés rugalmassága és az olvasó szerepe az ókori Rómában	69

OKULÁRÉ

Zsellér Anna	Kapcsolat közvetítő nélkül Kerényi Károly és Lukács György megvalósulatlan párbeszédéről	77
--------------	--	----

A JELEN TEMATIKUS SZÁMOT SZERKESZTETTE

Kozák Dániel és Tamás Ábel

A címlapon:

A kommentár allegóriája – Servius a homály fátylát félrelibbentve mutatja meg Vergiliust, vagyis magyarázza költészetét egy pásztornak, egy földművesnek és egy lovagnak, azaz a három főmű: az *Eclogák*, a *Georgica* és az *Aeneis* olvasóinak. Simone Martini (1284–1344) miniatúrája egy Vergilius műveit a serviusi kommentárral és Francesco Petrarca megjegyzéseivel együtt közlő, egykor Petrarca tulajdonát képező kódex címlapján (MS A 79 inf., Biblioteca Ambrosiana, Milano)
(forrás: Wikimedia Commons)

A címlap és a hátsó borító belső oldalán:

Vergilius *Aeneis*ének részlete (l. 315–376) lapszéli kommentármegjegyzésekkel.
Bern, Burgerbibliothek, Cod. 167, f. 59v–60r.
(forrás: www.e-codices.ch)

A hátsó borítón:

Aeneas menekülése az égő Trójából. Római gemma, Kr. e. 20 k.
(Getty Museum Collection)

Kommentárok és kommentátorok

Az ógörög és római irodalommal foglalkozó klasszika-filológusok érdeklődése az ezredforduló tájékán – párhuzamosan az irodalomtudománynak a filológiához való (sokféleképp értelmezett) „vizszatérésével” – látványosan fordult a filológiai műfajok, így kiemelten a kommentár felé, és ez az érdeklődés nem látszik lankadni azóta sem. Ahogy nemzetközi szinten az *Aporemata*-sorozat kommentárokról szóló kötete (szerk. G. Most, 1999), a R. K. Gibson és C. S. Kraus szerkesztette *The Classical Commentary* című tanulmánygyűjtemény (2002), vagy épp John Hendersonnak az oxfordi kommentárokról szóló kötete (2006), hazai környezetben pedig többek közt a *Metafilológia* című szöveggyűjtemény első kötetének (2011) kommentárokról szóló blokkja jelzi, az ókori szövegekkel foglalkozóknak egyedi mondanivalójuk van a kommentárokról, amelyekhez különleges viszony fűzi őket. A kommentárok számukra egyrészt a szövegekkel foglalatосkodó tudományos munkájuk nélkülözhetetlen, mindennapi segédeszközei, másrészt annak a hagyománynak a szimbolikus megtestesítői, amelynek maguk is fenntartói és továbbadói, harmadrészt pedig olyan, a klasszikus szövegek értelmezését mind a mai napig meghatározó tekintélyek, amelyekkel olykor elkerülhetetlenül szembekerül az, aki ókori irodalmi művek korszerű értelmezését tűzi ki célul.

Az antik szövegekre az antikvitás óta ráarakódó kommentárhagyomány sok szempontból érdekfeszítő mai tudományos érzékenységünk számára. Különleges a szerzőséghez való viszonya – a kommentár nem akar eredeti lenni, kommentárok és kommentátorok egymást ismétlik, a szerzői *personák* elbizonytalanodhatnak és összeolvadhatnak –, különleges a kommentált szöveghez és annak „jelentéséhez” fűződő kapcsolata – körülveszi, körbeöleli, rögzíti, feloldja, megerősíti vagy elbizonytalanítja a magyarázott irodalmi szöveget és értelmezési lehetőségeit –, és különleges az is, ahogyan összeköti az antik szövegek mai értelmezőit ókori elődeikkel – amikor egy modern kommentátor Vergilius egyik sorához fűz megjegyzést, mintegy kollegiális viszonyban áll Serviuszal és utódaival, akiket (igazán egyedi módon egy ókori szöveg esetében) legalább annyira szakirodalmi státuszban, semmint pusztán forrásként idéz. Ezek a különlegességek a kommentár műfaját a „metafilológiai” vizsgálódások egyik legfontosabb és legtermékenyebb tárgyává teszik.

A *Római költői szövegek antik kommentárjai és tudományos recepciójuk* (NKFI FK 135096) című tudományos projekt – melynek keretében az *Ókor* jelen száma készült – azt tűzte ki célul, hogy kifejezetten a római irodalom egyes kiemelt szövegeihez született ókori kommentárokat vizsgálja az elmúlt két évtizedben kialakult érdeklődés nyomán, de azzal a módszerességgel, amelyet olyan korszerű megközelítéseknek köszönhetünk, mint a „távli olvasás” metodikája és az irodalomtudomány gyakorlatánára vonatkozó kutatások. A „távli olvasásból” fakadó statisztikai megközelítés, illetve a kommentárokból megfigyelhető tudományos praxisok vizsgálata is azt a lehetőséget kínálja, hogy a kommentárhagyomány évezredes működéséről – vagy legalábbis ennek bizonyos, kiemelt aspektusairól – úgy kaphassunk képet, hogy mindeközben izgalmas egyedi példákba is betekintést nyerünk. Az *Ókor* jelen száma éppen ezt ígéri az érdeklődő olvasónak.

Ferenczi Attila és Raymond J. Starr tanulmányán kívül a tematikus összeállításban olvasható többi írás előadás formájában elhangzott a XIV. Magyar Ókortudományi Konferencia (Pécs, 2022. május 19–21.) *Költészet és kommentár* című szekciójában.

A szerkesztők

Kozák Dániel (1980) klasszika-filológus, az ELTE BTK Latin Tanszékének oktatója. Kutatási területe az Augusztus- és a Flavius-kor római irodalma.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Achilleus gyerekkora késő antik ezüstpálcán és Statius Achilleisében* (2021/3).

Kommentár és bőség

A *copia* jelensége Serviusnál és Tiberius Claudius Donatusnál

Kozák Dániel

A kommentár iránti érdeklődés huszadik század végi élénkülését¹ jelző egyik első tanulmánykötetben Hans Ulrich Gumbrecht úgy határozza meg ezt a filológiai műfajt, mint amelynek megítélését különösen erőteljesen befolyásolja a bőség (latinul: *copia*) érzete.² Egy tanulmány vagy akár monográfia tudományos kvalitásait ritkán hozzuk közvetlen összefüggésbe annak terjedelmével; az egységes gondolatmenetről lemondó kommentár azonban minél vastagabb, annál értékesebbnek tűnhet, hiszen potenciálisan több hasznos információt képes nyújtani a kommentált szöveggel kapcsolatban. A kommentátor ösztönösen igyekszik „körbevenni a szöveget”³ és „teleírni a margót”, legyen az akár a kommentálandó szöveg körül hagyott, a szó szoros értelmében vett szabad tér egy papirusztekercsen vagy kódexlapon, akár a filológiai diskurzus metaforikus tere, melyet tudományos megállapításokkal, értelmezésekkel megtölthetünk. A kommentátor minél több információval szolgál, annál inkább bizonyíthatja filológiai rátermettségét és a vizsgált szöveg fölötti „hatalmát”.⁴ Gumbrecht azt is hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a kommentárnak mégis vannak terjedelmi korlátai. Egy papiruszon vagy kódexben a margó gyorsan megtelik, de a könyvnyomtatás vagy akár a digitális publikáció korában is korlátozott, hogy a kommentátor mennyi időt és energiát szán műve elkészítésére, a kiadó milyen terjedelmű kommentár kiadásába egyezik bele,⁵ a célközönség pedig (kutatók, egyetemisták vagy akár iskolások) mekkora jegyzetanyagon hajlandó átrágni magát, hogy a szöveg megértéséhez remélt segítséget megkapja. A *copia* tehát relatív, az említett korlátokhoz viszonyítva értendő. Ideális kommentátornak azt nevezhetnénk, aki a lehető leginkább megközelíti ezeket a korlátokat, de mindig megáll még éppen azelőtt, hogy beléjük ütközne – csakhogy mindenkinek más véleménye lehet azt illetően, hogy hol húzódnak ezek a korlátok. Ugyanazt a kommentárt az egyik olvasó feleslegesen szószátyárnak, a másik viszont hasznosnak, de elégtelennek tarthatja.

Inkább az elméletre fókuszáló tanulmányában Gumbrecht egyetlen példát említ, és azt is csupán röviden: egy középkori kasztíliai törvénykönyv 16. századi, bőséges kommentárral ellátott nyomtatott kiadását. Az elméleti modell azonban kifejezetten gyakorlati kérdéseket is implikál. Melyek azok a filológiai praxisok és retorikai praktikák, melyek különösképpen hozzájárulnak a kommentár bőségének előállításához? Egyáltalán mérhető-e a *copia*? Milyen *mértékben* és mihez *képest* „bőséges” egy adott kommentár? E kérdéseket feltéve tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a *copia* Gumbrecht által elméleti megközelítésben vizsgált jelenségét a gyakorlatban is tetten érjem a késő antik *Aeneis*-kommentároknál.⁶ Ez a vizsgálat (legalább) kétféle stratégia mentén végezhető. Az elsőt retorikainak nevezhetjük: annak a tanulmányozását jelenti, hogy az egyes kommentátorok hogyan reflektálnak saját művük bőségére vagy éppen szűkösségére, illetve milyen dicsérő vagy elítélő megjegyzéseket tesznek elődeik és riválisaik kommentárjainak terjedelmére akár magukban az egyes szöveghelyekhez írott jegyzeteikben (vagyis a szó szorosabb értelmében vett kommentárban), akár a kommentár paratextuális szakaszaiban: a bevezetőben, az utószóban, a munkát támogató mecénáshoz intézett kísérőlevélben stb.⁷ Az alábbiakban először ilyen szövegrészek példáján keresztül fogom vázlatosan bemutatni a késő an-

tik Vergilius-kommentárokat. A tanulmány második részében kerül előtérbe a másik, statisztikai alapú megközelítés, mely abból a megfontolásból indul ki, hogy a *copia* jellemzően nem egyenlően oszlik meg egy kommentáron belül: a kommentátor figyelme szövegrésről szövegrészre erősödik és lanyhul. Digitális szövegek birtokában – de kisebb pontossággal akár nyomtatott kiadások alapján is – mérhetővé válik nemcsak az egyes kommentárok összterjedelme, hanem az is, hogy a kommentált szöveg rövidebb-hosszabb szakaszait milyen mélységben tárgyalják. E terjedelmi adatokat rögzítve összehasonlíthatjuk egyrészt azt, hogy egy adott kommentárban a jegyzetek hol sűrűsödnek, illetve ritkulnak, másrészt pedig azt is, hogy különböző kommentátorok egymáshoz képest mekkora terjedelemben magyarázzák ugyanazt a szövegrészt. Ez utóbbihoz értelemszerűen olyan szöveget kell választanunk, melyhez több kommentár is rendelkezésre áll; éppen ezért kézenfekvő választás a vizsgálat tárgyául Vergilius *Aeneis*e mint az ókortól napjainkig az egyik leggyakrabban kommentált antik irodalmi alkotás.

A *copia* retorikája az antik Vergilius-kommentárokból

Az *Aeneis* rendkívül gyorsan kanonikus művé és iskolai olvasmánnyá vált Rómában, és ennek köszönhetően már a költő halálát követő évtizedekben megjelentek az *Aeneis* interpretációját célzó filológiai, irodalomkritikai munkák is. A Kr. u. első három évszázad terméséből azonban alig maradt fenn valami: inkább csak neveket és esetleg műcímeket ismerünk, valamint viszonylag rövid töredékeket. Sok esetben az sem állapítható meg, hogy egyáltalán a mi fogalmaink szerint értett kommentárról van-e szó. Három szerzőt érdemes megemlíteni ebből a korszakból: L. Annaeus Cornutus és M. Valerius Probus a Kr. u. 1. századból, valamint Aemilius Aspert a 2. század végétől.⁸

A témánk szempontjából viszonylag eseménytelennek tűnő 3. századot követően a 4. század közepén ismét élnélkülni látszik az *Aeneis*-kommentálás. Ekkoriban alkotott az antik Vergilius-filológia egyik legfontosabbnak tekintett képviselője, Aelius Donatus. Fennmaradtak grammatikai kézikönyvei és a Terentius komédiáihoz írt kommentárja (a költő életrajzával együtt), a Vergilius-kommentár azonban nagyrészt elveszett: csak a (feltehetőleg Suetonius elveszett munkáján alapuló) életrajzot, az *Eclogák*hoz írott bevezetőt, valamint a művet egy bizonyos L. Munatiusnak ajánló kísérőlevelet ismerjük. E levél első mondatában Donatus rögtön a *copia* kérdését állítja a középpontba:

Inspectis fere omnibus ante me qui in Virgiliti opere calluerunt, brevitati admodum studens quam te amare cognoveram, adeo de multis pauca decerpsi, ut magis iustam offensionem lectoris expectem, quod veterum sciens multa transierim, quam quod paginam compleverim supervacuis.

Áttekintve mindazoknak a munkáit, akik előttem Vergilius költeményeinek szakértői voltak, mindenekelőtt tömörségre törekedtem – hiszen tudom, hogy te ezt szereted –, és a hatalmas anyagból olyan keveset válogattam ki, hogy inkább

azért kell számítanom az olvasók felháborodására, mert ismertem ugyan elődeim munkáit, mégis sok mindent kihagytam belőlük, mintsem azért, mert felesleges megjegyzésekkel írtam tele munkám lapjait.

Donatus: *Epistula ad Munatium* p. 15.3–8⁹

A levél kezdőmondata Munatiusra nemcsak a mű címzettjeként, hanem egyben ideális olvasójaként is hivatkozik, amennyiben azt sugallja, hogy Donatus, amikor bizonytalan volt, vajon átvegyen-e elődeitől egy-egy kommentármegjegyzést, a Munatius által vallott – és az ókori prózairodalomban is gyakran hangoztatott¹⁰ – esztétikai alapelvhez igazodva döntött inkább a rövidség (*brevitas*) mellett. Az idézet első felében megfogalmazottak látszólag mintha éppen Gumbrecht *copiára* alapozott kommentármódeljének ellentettjét alkotnák; a folytatásból azonban összetettebb kép rajzolódhat ki. Donatus ugyanis tudatában van annak, hogy a Munatius kedvéért alkalmazott *brevitas* következménye lehet az olvasóközönség (az idézetben egyes számú, de általános értelemben vehető *lector*) kritikája, miszerint a kommentárban ugyan nem érhető tetten a negatív értelemben vett, túlzó és felesleges *copia* (vagyis a szószátyárság), csakhogy nem nyilvánul meg benne a pozitív értelemben vett *copia* sem, hiszen sok mindenre nem tér ki, amiről elődei írtak. Donatus tehát végső soron éppen a gumbrecht kommentátor kettős alaplémáját fogalmazza meg: egyrészt eleve nehéz megtalálni azt a pontot, ahol már abba lehet és abba is kell hagyni egy adott jegyzet vagy a kommentár egészének bővítését – vagyis ahol már megvan a szükséges, pozitív értelemben vett *copia*, de még nem estünk a negatív értelemben vett *copia* hibájába –, másrészt pedig különböző olvasók (Donatusnál Munatius és a mindenkor olvasó) egészen eltérő módon értékelhetik a kommentátor terjedelemmel kapcsolatos döntéseit.

A Donatusét követő generáció idején születik meg a legrégebbi teljes egészében fennmaradt és a későbbi értelmezési hagyományra is erős befolyást gyakorló kommentár. A 4–5. század fordulóján alkotó Maurus Servius Honoratus mindhárom vergiliusi művet kommentálta: először az *Aeneist*, majd e kommentár feltételezhető sikerén felbuzdulva az *Eclogákat* és a *Georgicát* is.¹¹ A kutatók álláspontja szerint Servius ugyanúgy a korábbi kommentárokat kivonatolja, mint Donatus, és éppen Donatus kommentárja lehetett a fő forrása. Servius művére tehát „a kivonat kivonataként” szokás gondolni.¹² A kommentár első (vagyis még csak az *Aeneist* magyarázó) változatához írott bevezetőben Servius nem reflektál explicit módon műve terjedelmére,¹³ a pozitív és/vagy negatív értelemben vett bőség problémáját mégis érinti. Az első mondatban rögtön közli, hogy a később *accessus* néven ismert struktúrát¹⁴ fogja alkalmazni, mely szerint „a szerzők bemutatása során a következőkre kell kitérni: a költő életrajzára, a mű címére, műfajára, a szerző szándékára, a könyvek számára és sorrendjére, valamint a magyarázatra” (*in exponendis auctoribus haec consideranda sunt: poetae vita, titulus operis, qualitas carminis, scribentis intentio, numerus librorum, ordo librorum, explanatio; praef. 1–3*)¹⁵. A mondat nem más, mint a bevezetőt hat szakaszra osztó tartalomjegyzék (az *explanatio* már maga a szorosabb értelemben vett kommentár). Mikor azonban Servius a könyvek (vagyis ez esetben az *Aeneis*-énekek) számának és sorrendjének kérdéséhez ér, problémával találja szemben magát:

De numero librorum nulla hic quaestio est, licet in aliis inveniatur auctoribus; nam Plautum alii dicunt unam et viginti fabulas scripsisse, alii quadraginta, alii centum. Ordo quoque manifestus est, licet quidam superflue dicant secundum primum esse, tertium secundum, et primum tertium, ideo quia primo Ilium concidit, post erravit Aeneas, inde ad Didonis regna pervenit, nescientes hanc esse artem poeticam, ut a mediis incipientes per narrationem prima reddamus et non numquam futura praeoccupemus, ut per vaticinationem: quod etiam Horatius sic praecepit in Arte Poetica „ut iam nunc dicat iam nunc debentia dici, pleraque differat et praesens in tempus omittat” [43–44]: unde constat perite fecisse Vergilium.

Ebben az esetben a könyvek száma nem kérdéses, noha más szerzők esetében vita tárgya; egyesek szerint ugyanis Plautus huszonegy darabot írt, mások szerint negyvenet, megint mások szerint százat. A könyvek sorrendje is egyértelmű, habár egyesek megjegyzik – feleslegesen –, hogy a második az első, a harmadik a második, az első pedig a harmadik, hiszen először Trója pusztul el, aztán bolyong Aeneas, és csak ezt követően érkezik Dido országába. Csakhogy akik ezt mondják, azok nem tudják, hogy ez a költői művészet, tudniillik hogy a dolgok közepébe vágva később, az elbeszélés során térünk vissza a kezdetekhez, és néha, mintegy jósolat gyanánt, majd csak később bekövetkező eseményeket is előre elbeszélünk. Ezt Horatius is így tanítja az Ars poeticában: „hogy most annyit mond csak, amennyit mondani most kell, / mást mellőz, s a jelen percről későbbre halaszt el” (43–44, ford. Muraközy Gyula). Egyértelmű tehát, hogy Vergilius mesterien járt el.

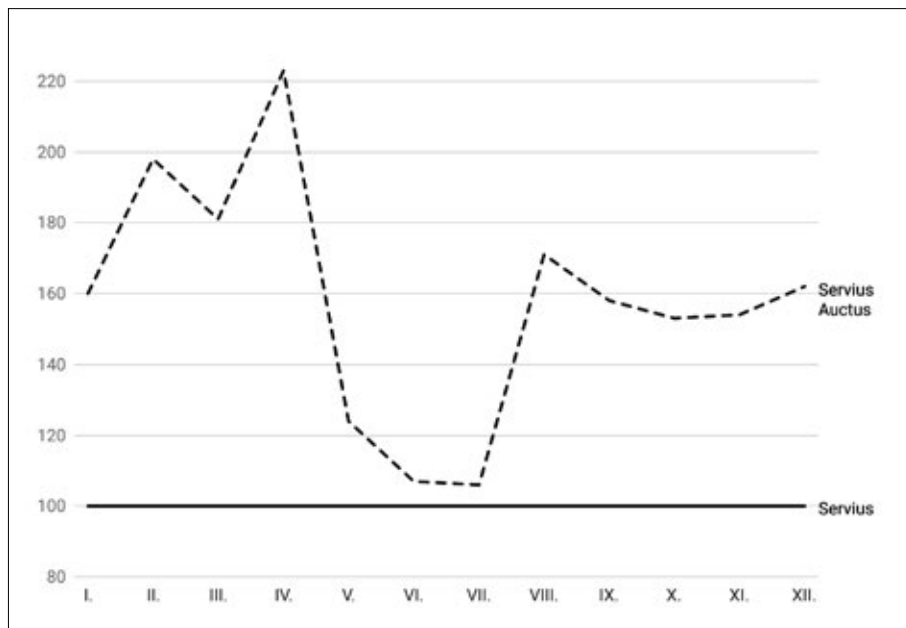
Servius: *Commentarii in Verg. Aen. praef.* 87–96

Servius problémája nem más, mint hogy nem talál megoldandó filológiai problémát: az énekek száma „nem kérdéses”, sorrendjük „egyértelmű”. Az *accessus* kötött struktúrája azonban nem engedi, hogy egyszerűen átugorja ezeket a szakaszokat, Servius pedig erejét megfeszítve próbálja tartalommal megtölteni a keletkező űrt. Ezt a célt szolgálja a Plautus-komédiák hírhedten bizonytalan számára tett utalás: kétségtelenül hasznos irodalomtörténeti adat, de kevésbé járul hozzá az *Aeneis* megértéséhez. A kommentátor által előállított *copia* tehát ezen a ponton nehezen indokolható, és mintha Servius részéről is freudi elszólás volna, hogy a következő kérdésre, az énekek sorrendjére rátérve rögtön megnevezetlen kollégákat kezd hibáztatni „felesleges” megjegyzésük miatt (*quidam superflue dicant*). Az a megfigyelés, hogy a narratív sorrend nem feltétlenül egyezik meg az elbeszélte események sorrendjével, önmagában természetesen helytálló, és ezt Servius sem tagadja. Más vádat fogalmaz meg: kollégáit tudatlannak (*nescientes*) nevezi, azt állítva, hogy csak azért fogalmazták meg felesleges állításukat, mert nem tudják, hogyan működik az igazi költészet. Servius velük szemben állítja be magát igazi szakértőnek, aki még Horatius *Ars poeticáj*át mint „sztenderd szakirodalmat” is idézni tudja. A kommentátor tehát sokkal rafináltabb és komplexebb módon oldja meg a problémahiányból fakadó problémát, mint az előző esetben. Ahelyett, hogy korlátozottan releváns megjegyzést tenne, más filológusoknak tulajdonít egy „felesleges” megjegyzést, amit persze maga is átvesz,

hogy „teleírhasa a lapot”, és még fel is használja a kritizált megjegyzést arra, hogy saját hozzáértését fitogtathassa, és az idézett szakasz utolsó mondatában Vergiliust mint kitűnő költőt állíthassa elének. Servius tehát egyszerre marad „rövid” (retorikailag) és engedi szabadjára (gyakorlatban) a kommentátori bőséget, vagy másként fogalmazva: riválisai túlzottnak minősített *copiáj*át beépíti saját öntudatos, és szándékai szerint pozitív értelemben vett *copiát* sugárzó kijelentésébe. A Servius által idézett Horatius-sorok ráadásul legalább annyira illenek a kiváló kommentátorra, mint a kiváló költőre.¹⁶ Megemlíteni minden releváns információt (vö. *nunc debentia dici*) az adott jegyzetben, de elhagyni minden mást (legalábbis egyelőre: *in praesens tempus*), vagyis megállni éppen azelőtt, hogy az indokolt bőség felesleges szövszátyárságba fordulna – ez a Gumbrecht gondolatmenete által sugallt „ideális kommentátornak” is a célja.

Egy ismeretlen kompilátornak (vagy kompilátoroknak) köszönhetjük a serviusi kommentár kibővített, mintegy háromszáz évvel későbbi változatát.¹⁷ A bővítés forrását olyan, Serviusnál korábbinak tűnő kommentáryanag alkotja, melyet Servius figyelmen kívül hagyott; e korábbi források között lehetett természetesen Donatus kommentárja is, de hogy a bővítmény milyen mértékben vezethető vissza Donatusra, az vita tárgya. A bővített változatot az azt 1600-ban elsőként kiadó Pierre Danielre emlékezve vagy *Servius Danielisként* szokás emlegetni, vagy pedig *Servius auctusként*. Az utóbbi cím („Bővített Servius”) különösen érdekes számunkra, hiszen paratextusként rögtön hangsúlyozza a kibővített kommentár relatív bőségét az eredeti Servius-kommentárhoz képest, melyet ugyanakkor a *copia* által kevésbé jellemzett és ezért mintegy kiegészítésre szoruló műnek láttat. A Kompilátor (álljon e megjelölés mögött egy vagy több személy) jellemzően nem teljes mértékben új tartalmat állít elő, nem szolgál korábban meg nem fogalmazott magyarázatokkal. A gumbrechtli kommentármodell tükrében vizsgálva azonban semmivel sem kevésbé érdekes az ő tevékenysége, mint a filológusok által a szó szorosabb tekintetében is szerzőnek tekintett (bár, mint láttuk, kompilációs munkát szintén végző) Serviusé és Donatusé. A Kompilátor lényegében nem mást tesz, mint hogy elődeihez képest ellentétes alapállást vesz fel a *copia* kérdésében. Míg Donatus (a Munatiusához írt levél állítása szerint) és Servius (a tudományos közvélekedés szerint) a kérdéses esetekben jellemzően inkább elhagy egy-egy kommentármegjegyzést a (természetesen relatív) rövideg érdekében, addig a Kompilátor rendszerint ellentétes döntéseket hoz, amikor kiegészíti a Servius-féle kommentárt. A kiegészítések mennyiségének egyenlőtlen eloszlása is arra utal, hogy a Kompilátor nem mechanikusan másol át minden rendelkezésére álló nem-serviusi megjegyzést, hanem önálló döntéseket hoz. A kibővített kommentár összességében a serviusinak mintegy 156%-át teszi ki, de énekenként vizsgálva ugyanez az arány 223% (IV. ének) és csupán 106% (VII. ének) között ingadozik (részletesebben lásd az 1. ábrát).

Az utolsó *Aeneis*-kommentátor, akiről e helyütt szót kell ejteni, Tiberius Claudius Donatus (a továbbiakban: „Donatus”), Aelius Donatusnak csupán névrokona és feltehetőleg Servius kortársa. *Interpretationes Vergilianae* című műve egészen más kommentárfelfogást tükröz, mint Serviusé (az *auctus* is beleértve) vagy általában a filológiai kommentárok.¹⁸ A tipikus

1. ábra. A *Servius auctus* terjedelme énekenként, az eredeti Servius-kommentár százalékában.
Grafikon: datawrapper.de

kommentátor ugyanis rövidebb-hosszabb (egyetlen szótól egy-egy szövegrészig terjedő) szegmensekre bontva magyarázza a vizsgált szöveget, de válogat, és nem mindegyik szegmenshez fűz magyarázatot, csak azokhoz, melyeket nyelvi, retorikai, tartalmi vagy irodalmi szempontból kiemelten érdekesnek vagy problematikusnak vél. Az *Aeneis*nek messze nem az összes szavához vagy akár sorához tartozik megjegyzés Serviusnál sem (bármelyik változatát nézzük is a kommentárnak). Donatus máshogyan dolgozik. Egy-egy szóhoz vagy kifejezéshez külön sohasem fűz megjegyzést, hanem néhol egy, de jellemzőbben néhány sort idéz egyszerre, és ezt a szakaszt magyarázza legtöbbször retorikai aspektusból, a megfogalmazásmód miatt első pillantásra sokszor csak parafrázisnak tűnő szöveget alkotva.¹⁹ Ilyen módon viszont Donatus – néhány, talán csak figyelmetlenségéből kihagyott sortól eltekintve – szakaszosan az *Aeneis* lényegében teljes szövegét idézi. A műnek ez a jellegzetessége egészen más *copia*-felfogást implikál, mint amivel a tipikus kommentárok esetében találkozunk. A kommentátorok többsége azért (is) válogat, hogy az igazán problematikus és érdekes szegmensekről minél bővebb és minél sokrétűbb információval szolgálhasson. Donatus mintha éppen ezt szeretné elkerülni. Az ő módszere azt sugallja, hogy az irodalmi műben minden fontos; nincs olyan szegmense a műnek, melyről ne lehetne és kellene is mondani valami érdemlegeset, és az ideális kommentátor abban az értelemben „írja tele a lapot”, hogy nem hagy „üres helyeket”, magyarázat nélküli szegmenseket a szövegben. Mivel azonban a tipikus kommentátorok többek között éppen úgy igyekeznek előállítani az ideális mértékű *copiát*, hogy egyes szegmensek esetében tudnak hallgatni is, a minden szegmenst kommentáló Donatust könnyen a túlzott *copia* vádjá érheti, és ennek mintha ő maga is tudatában lenne. A fiának, Donatianusnak ajánlott kommentár kissé hosszúra nyúlt bevezetőjének végéhez közeledve éppen a terjedelem miatt mentegetőzik:

*Haec te summatim, fili, nosse conve-
nerat, nec arbitreris me circumitione
usum. Cum enim adverterem tiroci-
nia tua novitate ac brevitate exposi-
tionis instrui non posse, aliquantum
evagari debui, ut etiam ipse quasi
quoddam thema futurae interpreta-
tionis praemitterem, melius existi-
mans loquacitate quadam te facere
doctiorem quam tenebrosae brevita-
tis vitio in erroribus linquere quem
provectum cupio cuique hoc mei
laboris opusculum peculiaris animi
quasi quoddam hereditarium munus
in iura transmittito.*

*A fentieket kellett, fiam, röviden meg-
osztanom veled; és ne gondold, hogy
feleslegesen szaporítottam a szót!
Felismerve ugyanis, hogy tapasztal-
atlan olvasóként nem taníthatlak
téged újszerű és ugyanakkor rövid
értekezés segítségével, kénytelen vol-
tam kissé elkalandozni, és magam is*

mintegy bevezetőt adni az alább következő értelmezéshez. Jobbnak gondoltam ugyanis, ha bizonyos bőbeszédűséget megengedve tanítani tudlak, mint ha a homályos rövidség hibájába esve tévelygésben hagylak. Azt szeretném, hogy fejlődj, és ezennel rád bízom ezt a művecskét, munkám gyümölcsét, mint saját lelkem örökül hagyott ajándékát.

Tiberius Claudius Donatus: *Interpretationes Vergilianae praef.* p. 4.14–23²⁰

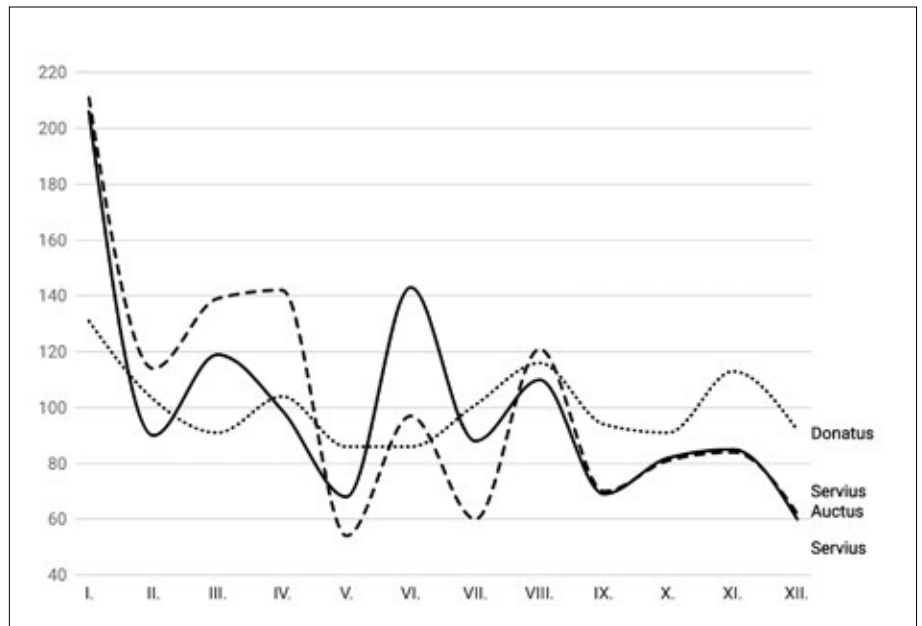
A fenti idézet közvetlenül a bevezető terjedelmére reflektál, de *mutatis mutandis* az *Interpretationes Vergilianae* egészét is jól jellemezheti. Aelius Donatus, mint láttuk, a kivonatolásból eredő rövidség miatt mentegetőzött; Tiberius Claudius Donatus, éppen ellenkezőleg, a bőbeszédűség (*loquacitas*) vádjától tart. Nem is utasítja vissza a vádat, ám azzal védekezik, hogy ennek pedagógiai okai vannak. Retorikai eszközökkel ugyanakkor ellensúlyozni is próbálja szövege terjengősségét: hangsúlyozza, hogy eddig „röviden” (*summatim*) szólt, „nem feleslegesen szaporította a szót” (*nec... circumitione usum*), és bár inkább a bőbeszédűséget választotta a tömörség helyett, a végeredményt mégis kicsinyítő képzős „művecskéként” (*opusculum*) jellemzi, melyet mint valami becses ékszert fiára hagyhat örökül.

Mérhető-e a *copia*?

A „tipikus kommentátornak” tekinthető Servius és az „atipikus kommentátornak” tűnő Donatus *copia*-felfogása közti, fent tárgyalt radikális eltérés számszerűleg is tetten érhető. Mielőtt egy adott szövegrészt vennék szemügyre esettanulmány gyanánt, a következőkben – filológiai tanulmányban talán szokatlan módon – röviden néhány statisztikai megfigyelést teszünk e két kommentár teljes szövegét illetően. Grafikonon ábrázoltam (2. ábra) Servius, a *Servius auctus* és Donatus magyarázatainak mennyiségi eloszlását az *Aeneis* 12 éneké-

ben az egyes kommentár(változat)ok átlagos sűrűségéhez (100%) képest.²¹ Mindegyik esetben az első ének a leg-sűrűbben kommentált szakasz, kiemelt fontosságúnak bizonyul a VIII. ének, és hasonló tendenciák érvényesülnek a IX–XII. énekek esetében is. A különbségek azonban talán még feltűnőbbek. A Servius számára kifejezetten fontos III. és VI. ének Donatusnál a legkevésbé sűrűn kommentáltak közé tartozik, és az is könnyen leolvasható a grafikorról, hogy Servius (valamint az *auctus*) sokkal nagyobb kilengések, az egyes énekek közti különbségek jellemzik, mint Donatust. Servius tud nagyon sokat (I. ének – 206% a saját átlagához képest) és meglehetősen keveset (XII. ének – 60%) is mondani egy-egy énekről (az *auctus* sűrűsége ugyanezen énekekben 220, illetve 65%), míg Donatus mindkét irányban látványosan kevésbé tér el saját átlagától (I. ének – 131%, VI. ének – 86%). Az egyes énekekre jutó kommentár átlagához képest vett terjedelmeinek szórása (immár nemcsak a két szélső, hanem mind a 12 értéket figyelembe véve) Serviusnál 38,6; az *auctus*ban a Kompilátor igencsak változékony aktivitása (lásd 1. ábra) következtében még ennél is nagyobb valamivel, 43,6; Donatusnál mindössze 13,1.²²

Vajon ugyanezeket az eredményeket kapjuk-e akkor is, ha nem egy-egy éneket, hanem annál rövidebb szövegrészeket veszünk alapul? Az *Aeneis* szövegét 25 soros szakaszokra osztva összesen 399 szegmenst kapunk;²³ ezekre vonatkozóan ugyancsak kiszámolható, hogy az adott kommentár átlagához képest milyen sűrűségűek a kapcsolódó magyarázatok. Az adathalmaz nagyságára tekintettel ezúttal teljes grafikon helyett csak a szélső értékeket (az átlag természetesen továbbra is 100%) és a szórást adom meg (3. ábra). Serviusnál a legsűrűbben magyarázott szegmens (nem mellékesen: az eposz első 25 sora) az átlag 560%-át teszi ki, a legkevésbé kommentált szakasz pedig 19%-ot „kap”. Az *auctus*ban hasonló értékeket kapunk: 533% (ugyancsak a mű bevezetője) és 16%. Donatusnál az eposz *második* 25 sora a legsűrűbb szegmens – az ő érdeklődését jobban felkelti Iuno istennő dühös monológja, mint a *prooemium* –, ám ez „csak” 286%-ot jelent, míg a leggyéribben kommentált szegmens is kap 31%-ot. Ismét azt látjuk tehát, hogy Donatus kevésbé hajlamos eltérni az átlagtól, mint Servius. A 12 ének és a 399 szegmens alapján számított szórások összehasonlítása is tanulságos. Az énekek szórásához képest mindegyik kommentár esetében magasabb értékeket kapunk, ha rövidebb szegmenseket vizsgálunk – vagyis rövid távon minden kommentátor, még Donatus is kevésbé kiegyensúlyozott, mint hosszú távon –, ugyanakkor Donatus ezúttal is lényegesen kiegyensúlyozottabb (34,5-ös szórás), mint Servius és az *auctus* (59,5 és 61,5). A szórások közti különbség tehát viszonylagosan csökkent, de továbbra is látványos.

2. ábra. A *copia* megoszlása az egyes kommentárokból énekenként, az adott kommentár átlagának százalékában. Grafikon: datawrapper.de

	<i>Servius</i>	<i>Servius auctus</i>	<i>Donatus</i>
maximum	560% (I. 1)	533% (I. 1)	286% (I. 26)
minimum	19% (XII. 326)	16% (V. 651)	31% (XII. 826)
szórás (σ)	59,5	61,5	34,5

3. ábra. A 25 soros szegmensek szélső értékei (az adott kommentár átlagának százalékában, az adott szegmensek kezdősoraival) és szórása az egyes kommentárokból

A rövidebb szegmensek terjedelmi adatait tartalmazó adatbázist arra is használhatjuk, hogy mintegy „térképként” segítsen eligazodni a változékony sűrűségű kommentárok nehezen átlátható – hiszen nem egységes gondolatmenetet alkotó – szövegében. Segítségével könnyebben megtalálhatók egy adott kommentár azon szakaszai, melyek közvetlen környezetükhöz vagy az adott énekre jellemző átlaghoz képest feltűnően sok vagy éppen kevés megjegyzést tartalmaznak, továbbá azok a szegmensek, illetve szegmens-sorozatok, ahol a különböző kommentárokból látványosan eltérő terjedelmi tendenciák érvényesülnek. A terjedelmek statisztikai vizsgálata tehát megjelölhet részletesebb interpretációra érdemesnek látszó kommentárrészleteket. Az alábbiakban erre hozok egy példát az *Aeneis* első énekből.

Donatus „vádbeszéde” Pygmalion ellen

Amint azt a 2. ábráról már leolvashattuk, Servius a saját átlagához képest sokkal részletesebben (206%) magyarázza az eposz első énekét, mint Donatus (142%). Ennek tükrében azt várhatjuk, hogy ugyanez a tendencia az ének rövidebb, 25 sor terjedelmű szegmenseiben is érvényesül, és jellemzően Serviusnál találunk majd magasabb értékeket. A 31 szegmens közül 24-ben így is történik, a fennmaradó 7 szegmensre viszont Donatus még Serviusnál is nagyobb figyelmet fordít (4. ábra). Különösen érdekesnek tűnnek azok az esetek, ahol

Venus beszéde (részlet)

Tyros agenori városa, pun birtok, melyen álltok;
Míg a határ az örökké harc-sóvár Libyáé.
Itt egy tyrusi nő, Dido ül a trónon azonban,
Bátyja elől menekült ide. Am nagy ügy ez, szövevényes,
S én most épp csak fő vonalát vázolva mesélem.
Férje Sychaeus volt, pun földön a legtehetősebb,
Kit szívből szeretett a szegény asszony, hiszen atyja
Mint szüzet adta neki s csupa jó jellel, feleségül.
Csakhogy a tyrusi fő-hatalomba a bátyja telepszik,
Pygmalion, minden szörnyek legszörnyetegebbje.
Kelt is gyűlölet ököztük! S ez utóbbi Sychaeust,
Orvul az óvatlant, oltáránál leteríti
Vak kincs-vágyában, huga üdvét semmibe véve,
Sőt a gonosz még gaztettét leplezni is álnok,
Nap nap után hitegetve szegény, bűtől beteg asszonyt.
Ám álmában eléje lebeg temetetlen urának
Szellem-alakja, csodás sápadt arccal, mutogatván
Tör átvette szívét és oltárát, ama szörnyűt,
Egyben háza sötét gázságait is kibeszéli.
Azt javasolja: hazájából fusson, de rohanást,
S újukhoz kincsek tömegét fedi fel segitendő,
Titkos ezüst s arany ősi, nem is sejtett sokaságát.
Dídó megriad és hiveket gyűjt, hogy meneküljön.
S jönnek a zsarnokot izzóan gyűlölk, gyülekeznek
Mindazok is, kik rettegnek tőle; s telitöltik
Kézre kerítve az épp utikész gályákat. A kapzsi
Pygmalion vagyonát viszik el vizen. Élen egy asszony!
És ide értek, ahol most felmagasodni e várat,
Új Karthágó nagy falait szemlélheted immár
S földet vettek, amelynek e tetűkről neve Byrsa.
Mert ennyit bírtak bekeríteni egy bika-bőrrel. -
Ámde ti kik vagytok? mely tájról jöttök e partra
És hova tartatok itt?

Vergilius: Aeneis I. 338–370
(Lakatos István fordítása)

kezdősor	Servius	Donatus	különbség
I. 26	262%	286%	24
I. 326	148%	207%	59
I. 351	141%	186%	45
I. 501	123%	174%	51
I. 576	114%	136%	22
I. 626	147%	162%	15
I. 651	186%	194%	8

4. ábra. A Donatus által sűrűbben magyarázott 25 soros szegmensek az Aeneis I. énekében (az egyes kommentárok átlagának százalékában)

két egymást követő szegmensben is megfordul a trend, és Donatus válik a nagyobb *copiát* felmutató kommentátorrá. Ezek közül is a 326. és 351. sorban kezdődő szegmensek tarthatnak számot kiemelt figyelmünkre, hiszen ezekben határozottan nagyobb az eltérés Donatus javára, és egyúttal a harmadik és ötödik legrészletesebben magyarázott szegmensek ezek a teljes Donatus-kommentárban. Vajon mi történik ebben az ötven sorban, ami ennyire felkelti Donatus érdeklődését?

A kérdéses szövegrész a Venus–Aeneas-jelenethez (*Aen.* I. 314–417) tartozik. A Iuno támasztotta vihar után Karthágó partjaira vetődő trójai hős elindul, hogy felfedezze a környéket, és találkozik édesanyjával, Venus-szal, aki azonban nem fedi fel kilétét fia előtt. Az istennő elbeszéli, miért költözött Dido követőivel Észak-Afrikába: testvére, a gonosz és kapzsi Pygmalion elől menekült, aki megölte Dido férjét, a gazdag Sychaeust. Venus kérésére Aeneas is bemutatkozik, néhány szóban összefoglalva bolyongásait és hajótörését, az istennő pedig biztatja, hogy keresse fel a királynőt épülő városában, megnyugtatta a hőst, hogy a hajótörés után még meg nem talált társai épségben vannak. Aeneas csak Venus távozásakor ismeri fel édesanyját.

Ha a jelenet szövegét még rövidebb szakaszokra tagoljuk – ezúttal nem egyenlő számú sorokat véve, hanem a költői szöveg értelmi tagolását követve –, akkor az így kapott 13 szakasz kommentár-sűrűségét (vagyis az egy *Aeneis*-sorra eső megjegyzések relatív mennyiségét) ábrázolva még pontosabban kirajzolódik, mely szakaszok magyarázatára fordít Donatus kiemelt figyelmet (5. ábra). Míg Servius a jelenet elejével (1–2. szakasz) és Aeneas válaszával (8–9), valamint Venus viszontválaszának első felével (10) foglalkozik a legtöbbit, Donatus kifejezetten keveset ír a jelenet elejéről (1–3) és végéről (10–13), viszont kiugró részletességgel magyarázza Venus beszédének két szakaszát, melyekben az istennő Pygmalion bűneiről (5) és Dido meneküléséről (7) beszél. A beszéd két fennmaradó szakasza – a bevezető (4) és Sychaeus árnyának megjelenése (6) – a jeleneten belül átlagos (és egyébként Serviuséhoz hasonló) sűrűségű kommentárt kap. A továbbiakban csak a Donatusnál legsűrűbben magyarázott 5. szakasszal (*Aen.* I. 343–352) foglalkozom, melyben az *Interpretationes Vergilianae* szerzője a mű átlagához viszonyítva három és félszeres (344%) terjedelemben interpretálja a költői szöveget. A mindössze tíz Vergilius-sorhoz nem kevesebb, mint öt oldal tartozik a kommentár Teubner-kiadásában.²⁴ A Donatus-szövegrész terjedelmére tekintettel annak csak – néhány rövid kijelentés idézetével kiegészített – tartalmi elemzésére vállalkozom, közepső szakaszát azonban hosszabban is idézem majd, mivel ott mutatkozik meg a leglátványosabban a szövegnek a kommentár műfajához képest szokatlanul gondos szerkesztettsége.

Noha a kommentár sűrűsége Donatusnál a 343. sortól kezdve kiugró, érdemes szemügyre vennünk az eposz előző két sorát is, ugyanis itt hangzik el az a kijelentés Venustól, amely „provokálhatja” Donatust és arra készítheti, hogy látványosan a *copia* növelésébe fogjon műve következő szakaszában. Venus így vezeti be Dido történetének elbeszélését:

*Longa est iniura, longae
ambages; sed summa sequar fastigia rerum.*

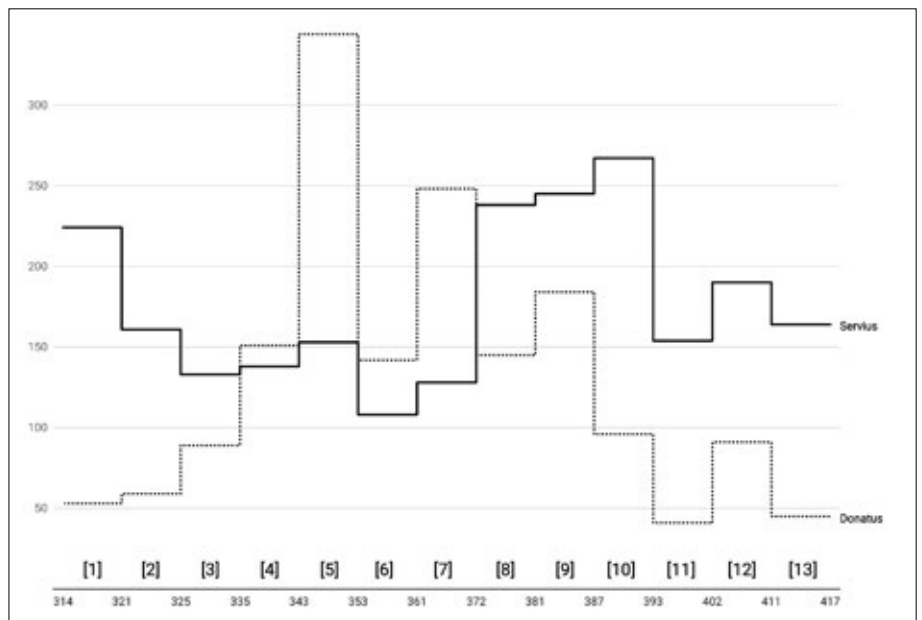
Régre nyúlik vissza az igazságtalanság, és hosszú a szövevényes története; de én csak az események legfőbb pontjait fogom felvázolni.

Verg. *Aen.* I. 341–342²⁵

Donatus e mondathoz fűzött megjegyzése szerint „Venus hozzáértő elbeszélőként úgy tesz, mintha sok mindent mellőzni szándékozna, annak érdekében, hogy Aeneas rövid beszédre számíton, és ezért az egészet annál figyelmesebben hallgassa” (*sed artificio narrantis multa sese praetermissuram simulat, ut ille spe futurae brevitatis cuncta attentius audiret*, p. 71.32 – 72.2). A kommentátor nem pontosan ugyanazt a variánsát ismeri a Vergilius-szövegnek, mint amit a mai kiadások elfogadnak, és amelyet fent is idéztem: szerinte Venus nem „az események legfőbb pontjait” (*fastigia*), hanem „nyomait” (*vestigia*) készül említeni. E szövegvariáns szerint Venus nem csak azt jelenti ki, hogy rövid összefoglalót ad majd, hanem azt is, hogy ez az összefoglaló mintegy „nyoma”, „maradéka” egyrészt mindannak, ami ténylegesen megtörtént, másrészt viszont az adott elbeszélés legalább elméletileg létező hosszabb változatának is. Donatus azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy Venus csak „úgy tesz, mintha” (*simulat*) sok mindent kihagyva elbeszéléséből – ez pedig azt sugallja, hogy a kérdéses hosszabb változat valójában nem létezik. A *vestigia* (a Donatus által ismert *Aeneis*-szövegben) és a *simulat* (Donatus kommentárjában) tehát együtt teszik elgondolhatóvá a „hosszabb változatot” mint a soron következő *Aeneis*-szakasz terjedelmesebb alternatíváját: Venus Pygmalionról szóló elbeszélésének „déliabóját”, amely furcsa módon egyszerre létezik és nem létezik. Nem létezik természetesen, amennyiben Venus nem ezt a változatot adja elő; ám ugyanakkor létezik is Donatus tevékenységének köszönhetően, akit Venus utalása a jelek szerint arra sarkall, hogy az *Interpretationes Vergilianae* soron következő szakaszában bevessen minden rendelkezésére álló *copiát*, és megalkosson egy erőteljesen retorikus „vádbeszédet” Pygmalion ellen, e terjedelmesebb prózai alternatíva formájában fűzve magyarázatokat Venus (és Vergilius) rövidebb, költői összefoglalójához.²⁶ E „beszédnek” természetesen nincs formális nyitánya és zárata a kommentárban: hogy hol kezdődik és hol végződik, az csak a grafikonról olvasható le, közelítő pontossággal. Szerkezetét, mint látni fogjuk, szimmetrikus rendbe szerveződő tematikus ismétlődések alakítják.

A beszéd első témája (A) maga Venus fenti megjegyzése elbeszélése rövidségéről. Ezután Donatus azt hangsúlyozza, hogy Venus, amikor „rátér Pygmalion személyére” (*transiit ad personam Pygmalionis*, p. 72.15–16), olyan emberként mutatja be, mint aki „mindenki másnál bűnösebb” (*scelere*

ante alios immanior omnis, *Aen.* I. 347). A második, B téma kulcsszava tehát a bűn (*scelus*). Donatus figyelmezteti az olvasót, hogy a kérdéses sorokat úgy kell felolvasni, hogy világos legyen: Pygmalion semmilyen mentséget (*venia*) sem hozhatna fel tettéért a bíróság előtt, hiszen szándékosan (*voluntate*), nem pedig véletlenül vagy valamilyen külső kényszerítő körülmény hatására (*casu aut necessitate*) ölte meg Sychaeust, nővére férjét (p. 72.21 – 73.8). A következő szakaszban (C) a kommentátor a kapzsiság (*avaritia*) bűnét állítja a középpontba, méghozzá intertextuális és intratextuális megfigyelések révén. Először Sallustius *Catilinájának* moralizáló bevezetőjéből idéz egy mondatot (10, 4), hangsúlyozva, hogy a kapzsiság sok más bűnnek (pl. gőg, kegyetlenség, vallási szabályok megszegése) a forrása (p. 73.14–21), majd pedig hozzáteszi, hogy magában az *Aeneis*ben is sok példát látunk erre: Polymnestort, Polydorus gyilkosát a III. énekben, a VI. ének alvilági bűnösei közül azt, aki pénzért árulta el a hazáját,²⁷ és „még sok másikat, melyeket saját helyükön részletesebben tárgyalunk majd... de most térjünk vissza a megkezdett fejtegetéshez!” (*et multa alia quae locis suis plenius exequemur... interea redeamus ad tractatum praesentem*, p. 73.25–28). Donatus tehát ezen a ponton reflektál a „párhuzamvadászatban”²⁸ rejlő veszélyekre – hiszen mindig lehet még egy további példát hozni –, és a bőségnek határt szabva rákényszeríti magát, hogy visszatérjen Pygmalion történetének taglalásához. A „vádbeszéd” következő szakaszában Venusnak azt a kijelentését tárgyalja, mely szerint Dido különösen szerette Sychaeust (*magno miserae dilectus amore*, *Aen.* I. 344), akit Pygmalion titokban (*clam*, *Aen.* I. 350) gyilkolt meg. A kommentátor szerint Venus mindkét tényezőt azért említi, hogy „a lehető leginkább súlyosbítsa Pygmalion tettét” (*ut inde factum Pygmalionis magis magisque gravaretur*, p. 74.2–3) – Donatus

5. ábra. A Venus–Aeneas-jelenet (*Aen.* I. 314–417) rövid szegmenseinek terjedelme Serviusnál és Donatusnál, az adott kommentár átlagának százalékában. A szegmensek tartalma és kezdősorai: 1. Venus megjelenése (I. 314), 2. V. köszönti Aeneast (321), 3. A. válasza (325), 4. V. beszéde – bevezető (335), 5. Pygmalion (I. 343), 6. Sychaeus árnya (353), 7. Dido menekülése (360), 8. A. beszéde – bemutatkozás (372), 9. A. bolyongásai (381), 10. V. válasza – első rész (387), 11. második rész (393), 12. A. felismeri V.-t (402), V. távozik (411)

tehát a gyilkos határtalan gonoszságát hangsúlyozva visszatér a B témához, melynek két említése közrefogja a kapzsiságra vonatkozó szakaszt. E három szakasz együtt alkotja a „vádbeszéd” első nagyobb egységét (B – C – B’).

A következő szakasz hasonló kiasztikus rendet mutat. A D témát feldolgozó két részletben Donatus magára az emberölés aktusára fókuszál. Ezeket a szövegrészeket az ismétlődések nagy száma jellemzi, az egyes tematikus szakaszokon belül és azokat összekapcsolva is. A két D és az általuk közrefogott A’ szakaszt ezért nagyobb terjedelemben idézem, a szakaszokon belüli (szó szerinti és szinonimikus) ismétlődéseket aláhúzással, a szakaszok közti (legalább közelítőleg szó szerinti) visszhangokat félkövérrel jelölve:

[D] *Quis enim crederet sororis virum, sorori amabilem, nullis inimicitiis intervenientibus, innoxium semper Pygmalionis saevitia iugulatum? Quo loco plenissimae crudelitatis reus Pygmalion ostenditur, si quidem sciens admisit quod credibile futurum non putabat. Postremo tutum se utique posse esse credebat ex regali potentia; nam idcirco praemisit poeta quod regna Tyri ipse retineret. Dicit ergo inde inmanior ceteris, quia, ut dictum est, occidit eum qui esset innocens et qui nullas cum eo inimicitias habuisset, occidit sororis virum, qui sororem eius numquam laesisset et cui esset amabilis, occidit ante aras, occidit propter solam avaritiam, occidit nulla (utpote rex) coactus inopiae necessitate et eo facilius incautum adgressus, quod Sychaeus nihil tale ausurum putabat uxoris fratrem.*

[A’] *Ecce oratoria in poeta virtus, unum admissum quantis criminum generibus aggeravit! Quemadmodum loci communis partis ingressus latius discussit! Quas ne apertius diceret praepedivit necessaria pro loco, pro tempore, pro persona brevitatis. Aeneas enim in silva, naufragus, suum et naufragorum sociorum negotium gerens per id temporis quo miseris suis cupiebat aliquatenus subveniri tenendus non fuit longo textu sermonis. Tamen si consideretur ipsa brevitatis, latissimum dabit intellectum rhetoricorum praeceptorum.*

[D’] *Ait enim ille hoc est sceleratus et nefarius, ille de quo nihil sceleris sperabatur, ille rex, quem nulla ad inplendum scelus cogeat inopia cuique supererant opes regiae, ille quem convenerat amare sororis suae virum, ille qui germanam suam viro privare non dubitavit, qui servare potius adfinem debuit quam necare, Sychaeum, hominem innoxium, quem generum pater dignum iudicavit cui traderet filiam adhuc virginem et alterius amoris nescientem eique prima matrimonii consecratione coniunctam, acceptum patri, amabilem sorori, faciens contra naturae religionem, faciens contra iudicium patris, rupto humanitatis et adfinitatis vinculo, necavit insontem, necavit incautum, atque eo facilius, quod talia non putaretur ausurus, occidit ante aras, ut sacrilegium quoque his sceleribus neceret, occidit ante aras hoc est diis inspectantibus, quos humana caede funestare non debuit.*

[D] *Hiszen ki hinné, hogy nővére férjének, akit nővére igen szeretett, aki semmilyen ellenségeskedést nem tanúsított és mindig büntelen volt, Pygmalion kegyetlensége miatt kellett meghalnia? E helyütt nyilvánvalóvá válik, hogy Pygmaliont a*

legelvetemültebb kegyetlenséggel lehet vádolni, amennyiben tudatosan követte el azt, amiről azt gondolta, hogy senki sem fogja elhinni. Végül pedig azt hitte, hogy a királyi hatalomnak köszönhetően semmi bántódása nem eshet; ugyanis ezért bocsájta előre a költő, hogy ő uralkodott Tyrosban. Azt mondja tehát [Venus], hogy azért bűnösebb másoknál, mert (mint említettem) azt ölte meg, aki ártatlan, és aki nem volt ellenséges vele szemben; megölte nővére férjét, aki a nővérét sohasem bántotta, és akit ő nagyon is szeretett, megölte az oltárnál, megölte pusztán kapzsiságból, megölte úgy, hogy (király lévén) semmilyen pénzhiány erre nem kényszerítette, és annál is könnyebben támadt rá váratlanul, minthogy Sychaeus nem gondolta volna, hogy feleségének fivére bármi hasonlóra vetemedik.

[A’] *Íme, itt látjuk magunk előtt a költő szónoki kiválóságát: a bűn hány fajtájával tetéz egyetlen büntettet! Milyen sok szempontból tárgyalja a kiválasztott toposz részleteit! Ezek bővebb kifejtését a helyhez, a situációhoz és a személyhez illő rövidség kényszere akadályozta meg. Aeneas ugyanis az erdőben, hajótörése után, miközben saját maga és hajótörött társai ügyével törődik és éppen saját bajai közepette vágyik valamifajta segítségre, nem lett volna illendő hosszú beszéddel feltartani. De mégis, ha ezt a rövidséget figyelembe vesszük, [Vergilius/Venus] a retorikai szabályok széles körű ismeretéről tesz tanúbizonyságot.*

[D’] *Azt mondja tehát, hogy ez az ember ezért bűnös és megátalkodott, ez, akitől semmilyen bünt nem vártak, ez a király, akit a bűn elkövetésére semmilyen pénzhiány nem sarkallt, és aki királyi vagyonnal rendelkezett; ez, akinek szeretnie kellett volna nővére férjét, ez, aki tétovázás nélkül megfosztotta nővérét férjétől, akinek inkább megóvnia kellett volna a rokonát, mint megölni. Sychaeust, ezt a büntelen embert, akit atyja méltónak talált arra, hogy vejevé fogadja és neki adja még érintetlen, más férfi szerelmét nem ismerő lányát, aki elsőként vele lépett házasságra; akit szeretett az atyja, szeretett a nővére – őt a természet törvényei ellen cselekedve, atyja ítéletével szemben cselekedve, a kettejük közti emberi és rokoni közösséget megbontva megölte, miközben ártatlan volt; megölte úgy, hogy az nem is tartott tőle, és pedig annál könnyebben megtehetette, hiszen nem gondolta volna [Sychaeus], hogy ilyesmire vetemedik. Megölte az oltárnál, hogy bűneihez még a szentségtörés is hozzájáruljon, megölte az oltárnál, vagyis az istenek szeme láttára, akiket pedig emberi gyilkossággal nem lett volna szabad beszennyeznie.*

Donatus: *Interpretationes Vergilianae*, p. 74.14 – 75.23

A sok különböző visszhang közül is kitűnnek az emberölés igéinek (*occidit, necavit*), a gyilkosra utaló névmásoknak (*ille, qui*) és az áldozat ártatlanságát hangsúlyozó mellékneveknek (*innoxius, insons, innocens*) az ismétlődései, melyek mintegy verbális botütésként csattannak a bűnösön.

A két D szakasz fogja közre a „vádbeszéd” közepét, melyben az A téma – részletes elbeszélés és rövid beszámoló ellentéte – tér vissza, ami első olvasáskor talán azt is sugallhatja, hogy ez lesz a „beszéd” lezárása. E szakasz kezdőmondatával Donatus éppen akkor véli megtalálni – szó szerint „a költőben” (*in poeta*) – a szónoki kiválóság (*oratoria virtus*)²⁹ leglátványosabb bizonyítékát, amikor elért „vádbeszéde” negyedik és egyben utol-

sóként felvetett témájához (D). Amikor így tesz, akkor explicit módon ugyan a költőt dicséri, de ez a dicséret a saját szónoki képességeinek elismerését is implikálni látszik. Donatus ráadásul képtelen leállni. Az A' téma visszatérése, mint a folytatásból kiderül, valójában nem a „beszéd” végét, hanem annak közepét jelzi, hiszen azt követően Donatus visszatér a gyilkosság témájához (D'), majd pedig ugyanazon az úton kezd el kifelé haladni „beszéde erdejéből”, mint amelyen érkezett: megismétli a bűn és a kapzsiság témáit középpontba állító hármas szakaszt. A teljes beszédnek inkább a rondó vagy a szonáta zenei struktúráira emlékeztető, mintsem egy filológiai kommentár esetében tipikusnak nevezhető szerkezete tehát így alakul: A – (B – C – B') – (D – A' – D') – (B'' – C' – B''').

A „vádbeszéd” rövid elemzését a legutolsó szakasz (B''') kezdőmondatának tárgyalásával szeretném zárni: *omnia augendi criminis causa conscripta sunt*, vagyis „minden azért lett leírva, hogy fokozni lehessen a bűn súlyát” (p. 76.14). Vajon ki a (magyar fordításban szándékosan meghagyott) passzív állítmány logikai alanya? Ki az a szerző, akire a *conscripta sunt* közvetetten utal? Ha Donatus e mondatát úgy olvassuk, mint egy kommentármegjegyzést, akkor kézenfekvő Vergiliusra gondolunk; de a hosszú és váratlanul körültekintően szerkesztett donatusi „vádbeszéd” végén ugyanúgy értelmezhető önreflexív megjegyzésként, mint az *oratoria virtus* fent már tárgyalt ünneplése. Az *omnia* tehát a vergiliusi Venus beszéde helyett utalhat magára a „vádbeszédre” is, melynek Donatus olvasója éppen most ér a végére, de még jobb talán, ha úgy olvassuk, hogy egyszerre utal mindkettőre: a tárgyalt költői szöveg és az *Interpretationes Vergilianae* azt magyarázó részletére. Donatus munkája nemcsak abban az értelemben nevezhető atipikus kommentárnak, hogy másként szegmentálja az *Aeneis* szövegét, és más elvek szerint választja ki, hogy mit és mennyit tart abból magyarázatra érdemesnek. Atipikus abban az értelemben is, hogy – a fent tárgyalt szövegrészben legalábbis – lépten-nyomon elbizonytalanítja olvasóját az „elsődleges”, kommentált szöveg és a „másodlagos”, kommentáló szöveg közti éles határvonal létét illetően. Donatus természetesen magyarázza is Vergiliust, a végeredmény – esetünkben: a „vádbeszéd” – azonban mégis inkább úgy jellemezhető, mint a két szöveg összjátékba és dialógusba hozásával létrehozott új, komplex műalkotás (bármit is gondolunk annak esztétikai kvalitásairól az *Aeneisszel* összehasonlításban), melynek a vergiliusi költemény és a donatusi próza egyaránt szerves alkotórésze.

Összegzés

Gumbrecht megfigyelései kommentár és *copia* viszonyáról azt sugallják, hogy egy kommentár – csakúgy, mint egy-egy abban olvasható, adott szöveghelyet magyarázó jegyzet – írását bizonyos értelemben csak abbahagyni vagy félbehagyni lehet, befejezni és lezárni nem. Az információbőséget elméletileg legalábbis mindig lehetne tovább fokozni. A teljesség azonban nehezen elérhetőnek bizonyulhat nemcsak a kommentár megírása, hanem elolvasása során is. A kommentárokat a legkritikább esetben olvassuk végig jegyzetről jegyzetre, mondatról mondatra. Sokkal jellemzőbb felhasználási módjuk az, hogy az irodalmi szöveg éppen vizsgált részletéhez írott rövidebb-hosszabb megjegyzéseket olvassuk el (esetleg belelapozva a bevezetőbe is). Ez igaz nemcsak a modern, hanem az antik kommentárookra is,

ráadásul míg az előbbiek használatának dokumentálása többé-kevésbé elvárás a filológussal szemben, az antik kommentárookra inkább csak akkor szokás hivatkozni, ha kifejezetten alátámasztják és (közel) korabeli interpretációként bizonyos értelemben hitelesítik is értelmezésünket, vagy ellenkezőleg, arra adnak lehetőséget, hogy szembeállítsuk interpretációnk korszerű tudományos megalapozottságát egy kevésbé kifinomult (vagy annak beállított) antik értelmezéssel.

A fentiek következménye, hogy néhány specialista kivételével jellemzően nem formálódnak olyan holisztikus benyomásaink egy-egy antik vagy modern kommentárról, mint a kommentátor által magyarázott irodalmi mű szövegéről. A Gumbrecht *copia*-modellje által inspirált, kvantitatív szempontokat előtérbe helyező megközelítés, valamint a kommentárnak az a jellemzője, hogy a nem összefüggő szöveget alkotó jegyzetek lineárisan követik a magyarázott szöveg rendjét és annak egy-egy rövid szegmenséhez kapcsolhatók, lehetőséget ad arra, hogy statisztikai módszerekkel, az újabban a „távoli olvasás” összefoglaló néven illetett szövegelemzési stratégiákat³⁰ alkalmazva mégis tehessünk bizonyos megállapításokat a kommentár egyes részletei – köztük a *copia* retorikáját alkalmazó szövegrészek – mellett annak egészéről is. A fentiekben többféle „távolságból”, vagyis az *Aeneis* szövegét különböző hosszúságú (éneknyi, 25 soros, illetve néhány soros) szegmensekre bontva vizsgáltam egyes antik Vergilius-komentárokat. A (rész)terjedelemeire irányuló mérések eredményeinek diagramokon és táblázatokban való feltüntetése segített vizualizálni és leolvashatóvá tenni a kommentárok szakaszról szakaszra folyamatosan változó relatív bőségének bizonyos tendenciáit. Szembeállíthatóvá vált például egymással Servius mint „kiegyensúlyozatlan” kommentátor, aki egy-egy szakaszról hajlandó igen sokat és igen keveset is írni, valamint az ugyanilyen tekintetben sokkal „kiegyensúlyozottabbnak” bizonyuló Donatus.

Ennek a megközelítésnek persze ára is van: ha a kommentár egy-egy jegyzetét a szó szoros, hagyományos értelmében olvasva a fától nem látjuk az erdőt, a „távoli olvasás” során az erdőt alkotó fák bizonyulnak legalábbis nehezen tanulmányozhatónak. Egyes kulcsszavak, terminusok előfordulási gyakoriságára és eloszlására irányuló statisztikai vizsgálatot végezhetünk ugyan, de a digitális algoritmusok nem helyettesítik a szövegtérképben jártas filológus-olvasót. Csak átmenetileg kell lemondanunk a „távoli olvasás” biztosította madártávlat kedvéért az egyes megjegyzések, magyarázatok elolvasásáról és (hagyományos értelemben vett) filológiai elemzéséről. A két értelmezési stratégia együtt alkalmazható eredményesen: mint láttuk, éppen az egyes szegmensekhez fűzött kommentári megjegyzések sűrűségét mérő statisztika is ráirányíthatja figyelmünket olyan, közelebbi vizsgálatra is érdemes részletekre, mint Donatus „vádbeszéde” Pygmalion ellen. Az *Interpretationes Vergilianae* e szakasza – a fenti értelmezés szerint – afféle kommentári *tour de force*-ként olvasható, és pedig nemcsak azért, mert Donatus a saját átlagát messze meghaladó mértékben állítja elő benne a műfajra jellemző *copiát*, hanem azért is, mert ezt éppen egy, a vergiliusi szövegben olvasható és Venus „összefoglalójának” rövidségére, egyszersemind egy potenciális hosszabb változatra utaló megjegyzésnek a hatására teszi. Lehet, hogy a kommentár e szakasza bizonyos szempontból „felesleges szöszaporítás”, más megközelítésben azonban Donatus éppen ennek révén tud megvalósítani valamit abból, ami lehetőségként a kommentált szövegben is jelen volt.

Jegyzetek

A tanulmány az FK 135096 számú NKFI-projekt támogatásával készült. Köszönettel tartozom Tamás Ábelnek a tanulmány szövegéhez fűzött megjegyzéseiért.

- 1 A teljesség igénye nélkül: Assmann–Gladigow 1995; Most 1999; Gibson–Kraus 2002; Henderson 2006; Enenkel 2014; Kraus–Stray 2016.
- 2 Gumbrecht 1999. A *copia* kérdéskörét érintik Juhász Daniella és Kárpáti Bernadett tanulmányai is az *Ókor* jelen számában.
- 3 Vö. Fowler 1999, 427–428 a szöveget (ténylegesen vagy metaforikusan) „körülvevő” kommentárról.
- 4 Gumbrecht dolgozatát később módosítások nélkül, de új keretbe helyezve a „filológia hatalmáról” szóló kötetében is közölte: Gumbrecht 2003. Az „erőszakos” vagy „vad” kommentátor jelenségéről lásd még Sluiter 2013.
- 5 Jó példa Eduard Fraenkel Aischylos *Agamemnonján*hoz írt hatalmas kommentárjának kiadástörténete, melyről bővebben lásd Stray 2016, 47–53.
- 6 E helyütt nincs lehetőség a *copia* mint antik retorikai fogalom történetének áttekintésére, ezért csupán utalok arra, hogy ott a *copia* nem elsősorban a szöveg terjedelmét fokozó bőségre, hanem a szónok stílári és tematikus repertoárjának a bőségére utal (Quintilianus megfogalmazásában: *copia rerum ac verborum*, „a témák és szavak bősége”, *Inst.* X. 1, 5), vagyis inkább a változatosság (*varietas*) elvével áll szoros kapcsolatban – erről bővebben lásd Fitzgerald 2016, 47–51. A lap teleírásának/megtöltésének motívuma több antik szövegben is előfordul, a kommentár mellett legtöbbször a levél műfajával összefüggésben, hol pozitív, hol negatív konnotációval: Cic. *Ad Att.* XIII. 34 (*complere paginam volui*, „tele akartam írni a lapot”), Ov. *Am.* I. 1, 20 (*odi, cum late splendida cera vacat*, „gyűlölöm, ha a viasztábla nagy része üresen hagyva csillog”), Iuv. I. 5–6 (*summi plena iam margine libri / scriptus et in tergo necdum finitus Orestes*, „egy Orestésről szóló tragédia, mely teljesen megtölti a papirusztekercs mindkét oldalát, mégsem befejezett”), Cassiodorus *in psalm.* 33, 1 (*ne nobis totam areolam paginae unius loci effusa relatio complere ac tegere videatur*, „ne tűnjön úgy, hogy egyetlen szöveghely túl bőbeszédű magyarázata a teljes lapot megtölti és befedi”).
- 7 Vö. Fuhrer 2012, 131–135 a szerzői szerep formálásáról az antik tudományos szövegekhez írott előszókból és más paratextusokból. A szerző „színrevitelének” Fuhrer által tárgyalt eszközei közül kommentár és *copia* szempontjából kettő tűnik kifejezetten relevánsnak: a mű felhasználóbarát jellegének hangsúlyozása és az elődök, illetve riválisok munkáival való szembeállítása.
- 8 Cornutusról lásd Takács László tanulmányát az *Ókor* jelen számában; a latin nyelvű antik filológiáról általában Zetzel 2018.
- 9 Felhasznált szövegkiadás: Brugnoli–Stok 1997.
- 10 Lásd Lazzarini 1989, 93–104 a *brevitas*ról Serviusnál és az antik filológiai irodalomban; vö. Curtius 1973, 487–489 és Janson 1964, 96 és 154–155 a tömörségről mint stílári ideálról és a „rövidségformulákról” az antik prózai előszókból.
- 11 Servius – nem meglepő módon – a legtöbbet vizsgált antik Vergilius-kommentátor. Néhány fontosabb tanulmánykötet: Casali–Stok 2008; Fowler–Casali–Stok 2019; Lhommé–Garcea–Vallat 2016.
- 12 Fowler–Casali–Stok 2019, 88 szerint Donatus a fő forrás, akire Servius (és a kommentár bővített változata is, lásd alább) támaszkodik; Daintree 1990 szkeptikusabb álláspontot képvisel.
- 13 Vö. Lafond 2012, 17–18 a „szerzői többes szám első személy” hiányáról Serviusnál (és éppen ellenkezőleg, feltételezhető gyakoriságáról Donatusnál és a Servius művét kibővítő Kompilátornál).
- Mint Lafond megjegyzi, a serviusi kommentárszöveg ezen jellemzője is a szerzői szerep konstruálásának egy módja, nem pedig a szerepkonstruálásra való törekvés hiányának jele.
- 14 Az *accessus*-struktúra serviusi alkalmazásáról bővebben lásd Irvine 1994, 126–137.
- 15 A felhasznált szövegkiadás: Rand 1946.
- 16 Servius idézett mondata az *in medias res* technikára vonatkozó horatiusi sorokat (*Ars poetica* 146–149) is az olvasó eszébe juttathatja, ott azonban tömörségről és narratív sorrendről egyszerre van szó; vö. Brink 1971 *ad Ars p.* 140–152, 148.
- 17 A Kompilátor munkamódszeréről, valamint a *Servius auctus*nak a kommentár eredeti változatához való viszonyáról lásd Goold 1970 – erősen kritikus – tanulmányát, valamint (a két szövegváltozat közti különbségek megjelenítésének tipográfiai módozatairól is) Murgia–Kaster 2018, xx–xxviii.
- 18 Néhány fontosabb tétel a csak mostanában élenkülő Donatuszakirodalomból: Squillante Saccone 1985, Starr 1992, Gioseffí 2000, Pirovano 2006. A Servius és Donatus kommentálási stratégiai közti különbségről az Aeneis második énekének Helena-epizódja kapcsán lásd Tamás Ábel tanulmányát az *Ókor* jelen számában.
- 19 A parafrázis donatusi gyakorlatáról, valamint a *paraphrasis* és *interpretatio* terminusok antik használatáról lásd Gioseffí 2013.
- 20 Felhasznált szövegkiadás: Georgii 1905.
- 21 A statisztika elkészítéséhez használt digitális alapszövegek forrása: Servius-hoz a *Biblioteca digitale di testi latini tardoantichi* (digilibt.uniupo.it), a *Servius auctus*hoz a Perseus Digital Library (www.perseus.tufts.edu), Donatus-hoz pedig a *Bibliotheca Teubneriana Latina Online* (www.degruyter.com/database/btl/html; az utolsó elérés dátuma mindegyik esetben 2022. 10. 02.). A kommentár adott szakaszának sűrűsége alatt az egy *Aeneis*-sorra eső kommentárkarakterek számát értem, és ezt viszonyítom a teljes kommentár átlagához (100%), melybe csak az egyes énekek szövegéhez fűzött magyarázatokat számítom bele, a kommentárok bevezetőit nem.
- 22 A szórás értékeit az teszi összehasonlíthatóvá, hogy mindegyik 12 elemű adatsor átlaga 100.
- 23 Az egyes énekek végén 25 sornál rövidebb vagy (néhány esetben) pár sorral hosszabb szegmenseket jelöltem ki.
- 24 Georgii 1905, 72–76.
- 25 Idézett szövegkiadás: Mynors 1969.
- 26 Az itt tárgyalt szövegrész éppen egyike azoknak, melyek példáján Pirovano 2007–2008 a Donatus kommentátori stratégiája és az antik retorikai gyakorlatok (*progymnasmata*) műfaja közti szoros kapcsolatot demonstrálja. Míg Pirovano a jogi és retorikai terminusok (pl. *status venialis*, *locus communis*) alkalmazására fókuszál, az alábbi értelmezés a donatusi „beszéd” struktúráját állítja középpontba.
- 27 Verg. *Aen.* III. 55 és VI. 621.
- 28 A párhuzamok keresése egyébként jellemző kommentátori stratégia, Donatus „atipikus” kommentárja tehát egy pillanat erejéig nagyon is „tipikusnak” tűnhet. A párhuzamkeresés közben a kommentátorok különösen gyakran esnek a (talán) túlzott *copia* hibájába: lásd Gibson 2002 tanulmányát a „paralellomániáról” (kül. 347–352).
- 29 Az *oratoria virtus* kifejezés még négy alkalommal fordul elő a kommentárban (*ad II.* 10–13, 44, *IV.* 337–339, *V.* 794–795), de a fent tárgyalt szövegrészt jellemző felfokozott retorikai kontextustól mentesen.
- 30 A ’távoli olvasás’ Moretti 2005 és 2013 terminusa.

Bibliográfia

- Assmann, J. – Gladigow, B. (szerk.) 1995. *Text und Kommentar*. München.
- Brink, C. O. 1974. *Horace on Poetry: The Ars Poetica*. Cambridge.
- Brugnoli, G. – Stok, F. (szerk.) 1997. *Vitae Vergilianae antiquae*. Roma.
- Casali, S. – Stok, F. (szerk.) 2008. *Servio: Stratificazioni esegetiche e modelli culturali / Servius: Exegetical Stratifications and Cultural Models*. Bruxelles.
- Curtius, E. R. 1973. *European Literature and the Latin Middle Ages*. Transl. by W. R. Trask. Princeton.
- Daintree, D. 1990. „The Virgil Commentary of Aelius Donatus – Black Hole or ‘éminence grise’?\": *Greece & Rome* 37, 65–79.
- Enenkel, K. A. E. (szerk.) 2014. *Transformations of the Classics via Early Modern Commentaries*. Leiden.
- Fitzgerald, W. 2016. *Variety. The Life of a Roman Concept*. Chicago.
- Fowler, D. 1999. „Criticism as Commentary and Commentary as Criticism in the Age of Electronic Media\": *Most* 1999, 426–442 (magyarul: „A filológia mint kommentár és a kommentár mint filológia az elektronikus médiumok korában” [ford. Kozák D.]: Déri B. – Kelemen P. – Krupp J. – Tamás Á. [szerk.]: *Metafilológia I. Szöveg – variáns – kommentár*. Budapest, 2011, 476–501).
- Fowler, D. – Casali, S. – Stok, F. 2019. „The Virgil Commentary of Servius\": F. Mac Góráin – C. Martindale (szerk.): *The Cambridge Companion to Virgil*. Second edition. Cambridge, 88–94.
- Fuhrer, T. 2012. „Autor-Figurationen: Literatur als Ort der Inszenierung von Kompetenz\": A.-B. Renger – T. Fuhrer (szerk.): *Performanz von Wissen: Strategien der Wissensvermittlung in der Vormoderne*. Heidelberg, 129–147.
- Georgii, H. (szerk.) 1905. *Tiberi Claudii Donati ad Tiberium Claudium Maximum Donatianum filium suum Interpretationes Vergilianae*. Leipzig.
- Gibson, B. – Kraus, C. S. (szerk.) 2002. *The Classical Commentary: Histories, Practices, Theory*. Leiden–Boston.
- Gibson, R. K. 2002. „‘Cf. e. g.’ A Typology of ‘Parallels’ and the Role of Commentaries on Latin poetry\": Gibson–Kraus 2002, 331–357.
- Gioseffi, M. 2000. „Ritratto d’autore nel suo studio: osservazioni a margine delle *Interpretationes Vergilianae* di Tiberio Claudio Donato\": M. Gioseffi (szerk.): *E io sarò tua guida: raccolta di saggi su Virgilio e gli studi virgiliani*. Milano, 151–215.
- Gioseffi, M. 2013. „*Interpretatio e paraphrasis* da Seneca a Tiberio Claudio Donato\": F. Stok (szerk.): *Totus scientia plenus: Percorsi della esegesi virgiliana antica*. Pisa, 361–389.
- Goold, G. P. 1970. „Servius and the Helen Episode\": *Harvard Studies in Classical Philology* 74, 101–168.
- Gumbrecht, H. U. 1999. „Fill Up Your Margins! About Commentary and copia\": *Most* 1999, 443–453 = uó: *The Powers of Philology. Dynamics of Textual Scholarship*. Urbana–Chicago, 2003, 41–53.
- Henderson, J. 2006. „*Oxford Reds*\": *Classic Commentaries on Latin Classics*. R. G. Austin on Cicero and Virgil, C. J. Fordyce on Catullus, R. G. and R. G. M. Nisbet on Cicero. London.
- Irvine, M. 1994. *The Making of Textual Culture. Grammatica and Literary Theory 350–1100*. Cambridge.
- Janson, T. 1964. *Latin Prose Prefaces. Studies in Literary Conventions*. Stockholm.
- Kraus, C. S. – Stray, C. (szerk.) 2016. *Classical Commentaries. Explorations in a Scholarly Genre*. Oxford.
- Lafond, M. 2012. „Une figure autoriale dans le commentaire grammatical? L’exemple de Servius\": *Études Littéraires* 43/2, 13–27.
- Lazzarini, C. 1989. „Elementi di una poetica Serviana. Osservazioni sulla costruzione del racconto nel commentario all’*Eneide*\": *Studi Italiani di Filologia Classica* 7, 56–109, 241–260.
- Lhommé, M. – Garcea, A. – Vallat, D. (szerk.) 2016. *Fragments d’érudition: Servius et le savoir antique*. Hildesheim.
- Moretti, F. 2005. *Graphs, Maps, Trees. Abstract Models for a Literary History*. London – New York.
- Moretti, F. 2013. *Distant Reading*. London – New York.
- Most, G. (szerk.) 1999. *Commentaries – Kommentare*. Göttingen.
- Murgia, C. E. – Kaster, R. A. (szerk.) 2018. *Serviani in Vergili Aeneidos Libros IX–XII Commentarii*. Oxford.
- Mynors, R. A. B. (szerk.) 1969. *P. Vergili Maronis Opera*. Oxford.
- Pirovano, L. 2006. *Le Interpretationes Vergilianae di Tiberio Claudio Donato. Problemi di retorica*. Roma.
- Pirovano, L. 2007–2008. „Tiberio Claudio Donato e i *progymnasmata*\": *Incontri Triestini di Filologia Classica* 7, 177–199.
- Rand, E. K. et al. (szerk.) 1946. *Servianorum in Vergilii Carmina Commentariorum Editionis Harvardianae* Vol. 2. Lancaster.
- Sluiter, I. 2013. „The Violent Scholiast: Power Issues in Ancient Commentaries\": A.-M. Kanthak – M. Asper (szerk.): *Writing Science. Medical and Mathematical Authorship in Ancient Greece*. Berlin, 191–213.
- Squillante Saccone, M. 1985. *Le Interpretationes Vergilianae di Tiberio Claudio Donato*. Napoli.
- Starr, R. J. 1992. „An Epic of Praise: Tiberius Claudius Donatus and Vergil’s *Aeneid*\": *Classical Antiquity* 11, 159–174.
- Stray, C. 2016. „A Teutonic Monster in Oxford. The Making of Fraenkel’s *Agamemnon*\": Kraus–Stray 2016, 39–57.
- Zetzel, J. E. G. 2018. *Critics, Compilers, and Commentators. An Introduction to Roman Philology, 200 BCE – 800 CE*. Oxford.

Tamás Ábel (1981) az ELTE BTK Ösz-szehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi Tanszékének adjunktusa, folyóiratunk szerkesztője. Kutatási területe: római irodalom és kortárs irodalomtudomány.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
A keretezés művészete. Plinius:
Levelek IV. 27 (2020/4).

A szöveg mint illúzió és epifánia

Vergilius „Helena-epizódja” és a kommentárok

Tamás Ábel

Távol álljon tőlem, hogy az *Aeneis* második énekében található „Helena-epizód” hitelessége mellett vagy ellen érveljek. Éppen ellenkezőleg, ennek az epizódnak a vitatott státuszára szeretném alapozni a szöveg és kommentár szimbiotikus viszonyának kérdéséről szóló gondolatmenetemet, amelyben nemcsak a „Helena-epizód” (*Aen.* II. 567–588) fog érdekeln *stricto sensu*, hanem az azt közvetlenül követő „Venus-epizód” is (*Aen.* II. 589–621), amelyben Venus isteni alakjában jelenik meg Aeneasnak, lecsillapítja haragját, és emlékezteti őt a *pietas*ból fakadó kötelezettségeire.

1.

Vergilius híres vagy hírhedt „Helena-epizódja”, amelyben Aeneas megtámadja és majdnem megöli Helenát, úgy tűnik, kezdettől fogva a grammatikusok, filológusok és kommentátorok „játszótere” (*Tummelplatz*, ahogy Eduard Norden írta).¹ Nem is ismernénk az epizódot Servius kommentárja nélkül, amely, mint ismeretes, bevezetőjében idézi annak szövegét, és tájékoztat bennünket arról, hogy Varius és Tuca szerkesztői tevékenységének köszönhető, hogy az epizód kikerült az eposz szövegéből, mégpedig nem ok nélkül.² Összefoglalva: Servius a szövegre úgy tekint, mint amely „vergiliusi”, mégsem képezi az *Aeneis* „helyes szövegének” részét. Ennek megfelelően az *Aeneis*-kommentár folyószövegében nem is fűz kommentárt a vitatott szöveghez, leszámítva egy megjegyzést a II. 592. sorhoz, amely szerint a Helena-epizódot egyrészt azért kellett kiiktatni az eposz végleges szövegéből, mert nem méltó egy férfihöz, hogy megtámadjon egy nőt, másrészt mert ellentmond az eposz hatodik énekének, amely szerint Helena Deiphobus házában tartózkodott akkoriban, amikor a második ének vitatott epizódja szerint Priamus házában volt. Servius azt is mondja, hogy Venus utalása Aeneas Helenával szembeni haragjára (II. 601) egyértelművé teszi, hogy a vonatkozó sorokat pontosan erről a helyről emelték ki.³ A *Servius auctus*, illetve *Servius Danielis* néven ismert, a nem serviusi hagyomány egy részét is magába sűrítő kommentárváltozat egybevág a serviusi kommentárral minden főbb vonatkozásban, azt leszámítva, hogy a Helena-epizód szövegét (a bevezetés helyett) magában a folyó kommentárban idézi (Serv. Dan. *ad* II. 566). Tiberius Claudius Donatus *Interpretationes Vergilianae* címen ismert narratív kommentárjában egy szót sem szól a vitatott szövegről: egyszerűen átugorja. Az epizód hiányzik az *Aeneis* késő antik és középkori kézírataiból, és csak egyes későbbi kéziratokban jelenik meg, amelyek a Servius-kommentárból vették át; az 1473-as római nyomtatott kiadás már az eposz szövegének részeként közli. A szöveg forrása a Helena-epizód esetében tehát maga a kommentár.

A szöveg vitatott státusza a modern kiadásokban és kommentárookban is megmaradt: az epizód a legtöbb kritikai kiadásban, például a Mynors-féle oxfordi szövegkiadásban (1969) szögletes zárójelben, kirekesztett szöveggént szerepel, és az adott kommentátornak a hitelességgel kapcsolatos álláspontjától függ, hogy tárgyalása bekerül-e a folyó kommentárszövegbe vagy sem. Ami a második ének két legfontosabb

modern kommentátorát, R. G. Austint (1964) és Nicholas Horsfallt (2008) illeti, ők teljesen ellentétes utat választottak. Austin, aki a Helena-epizód hitelessége mellett érvel, beemeli azt az eposz általa közölt szövegébe és folyó kommentárjába is, amelyet azonban röviden megszakít egy, az epizódnak szentelt értekezés és bibliográfia.⁴ Az epizód hitelessége ellen érvelő Horsfall kizárja azt az eposz általa közölt szövegéből és folyó kommentárjából is, és külön függelékkel szentel neki, amely *in nuce* tükrözi magának az *Aeneis* második énekéhez írt nagy kommentárjának a szerkezetét: Horsfall függelék részletes bevezetést, kritikai szöveget, fordítást és külön folyó kommentárt tartalmaz a Helena-epizódhoz.⁵ Austin olvasóját, aki az epizóddal mint a szöveg hitelesnek tekintett részével szembesül, a kritikai apparátus mégis emlékezteti („*hos versus omittunt MP...*”, „ezeket a verssorokat kihagyja az M és P kézirat...”),⁶ hogy a filológus részéről nagyon is egyéni döntés, hogy az epizódot még szögletes zárójelbe sem teszi, és az eposz szerves részeként kommentálja. Ennyiben még a hitelesség korifeusaként fellépő Austin kiadását használó olvasó sincs megóvva attól, hogy kissé megszakadjon az olvasás folyamatossága. Horsfall olvasójának viszont valóban meg kell állnia az olvasásban, mert nála az epizód hiányzik az *Aeneis* második énekének szövegéből és természetesen a folyó kommentárjából is. A második ének általa közölt szövegében egy szarkasztikus megjegyzés állítja meg és emlékezteti a *lectort* az epizód szükségszerű hiányára: „*desunt multa. versus hic pro Vergiliu a Servio venditatos invenies, lector, ad p. 49*” („Innen sok hiányzik. Azokat az ide szánt sorokat, amelyeket Servius vergiliusiként reklámoz, a 49. oldalon találod, kedves olvasó”).⁷ Valójában Horsfall döntése úgy is felfogható, mint amely Austin döntésére reagál, és visszahelyezi az epizódot a Servius által determinált, „méltó” helyére: azaz magába a kommentárba, az eposz szövegén kívülre. A sors – a *fata libellorum* – iróniája, hogy Horsfall szarkasztikus megjegyzése, melynek éle Servius és mindazok ellen irányul, akik hitelesként fogadják el és mint ilyet „reklámozzák” a Helena-epizódot (Horsfall szövénytárasztása – *venditatos* – talán kifejezetten a nyereségvágy által motivált hamisítás jelenségére játszik rá), végül maga válik félrevezetővé: a 49. oldalon ugyanis hiába keressük az epizód szövegét! A megadott lapszám feltehetően a kommentár kiadási folyamatának egy olyan fázisát tükrözi, amikor a Helena-epizód szövege közvetlenül a második ének tartalmazó szövegközlés után kapott volna helyet. A szöveget – egy, sejthetőleg az első tördelt változatot követő korrektúra során meghozott, áttördeléssel járó döntésnek köszönhetően – végül nem itt, hanem a már említett függeléken belül, az 568. oldalon találjuk (melyet az 569. oldalon követ az angol fordítás). Horsfall, aki a hamisítás leleplezőjeként felvilágosító jellegű missziót vállal – szinte Venuséhoz hasonló szerepbe kerülve, aki az etikai tévelygéstől óvja Aeneast a Helena-epizódot követő jelenetben –, így ironikus módon maga tereli tévútra az olvasót.

A kommentárok, együtt a más tudományos műfajhoz tartozó szövegekkel, olyan intenzitással tárgyalják a Helena-epizódot, hogy szinte lehetetlen érintetlennek maradni az érvektől, és nagyon könnyű azt érezni, hogy a hitelesség kérdésében mindenkinek állást kell foglalnia. Mivel az „irodalmárok” és a „szövegkritikusok” közti sokat emlegetett szakadék itt azt jelenti, hogy az előbbiek inkább hajlanak a hitelesség elfogadására, az utóbbiak pedig szkeptikusak,⁸ itt valójában az „irodalmárok” is szükségképpen belekeverednek a hitelességgel kapcsolatos vitába. Minden egyes értelmezői gesztus a szöveg hitelessége mellett vagy ellen szóló érvvé válik. G. B. Conte olvasata, mely a Helena- és Venus-epizódokat az *Ilias* első énekében (I. 188–195) található jelenet imitációjaként értelmezi,

A Helena- és a Venus-epizód

[Hát hogy egész egyedül maradok, lappangani Vesta Szenthelye mélyén, mely csendben, kit lát szemem akkor? Tyndareus lányát, az ül ott! míg bolygok, a tűzfény Ezt és mást utamon megnéznem jól elegendő.
Ő ül, igen, Trója s fajtája közös furiája,
Bújva az oltárt most, mert retteg a Pergama vesztén Rádühödött teucrus néptől, de a bösz danaóktól S megcsalt férjétől szintén van jó oka félni.
Engem is elfog a düh, lobogok, hogy tönkregyalázzot Városomért, vétkes módon, véres boszút álljak.
„Ez láthassa viszont épségben az ősi Mycénaet? Ez menjen Spártába, királynőként diadallal Házát, gyermekeit, szüleit s az urát megölelni? S még phryg szolgák s Íliumunk rabnői kövessék? És Priamus meg pusztuljon? Tróját tűz eméssze? Ezt izzadtuk a sok vérrel Dardánia partján? Hát nem! Igaz, sose volt egy nőn hőstett boszút állni, Úgyszintén ily győzelmet dicsérni se szoktak, Ámde mivel most gazt irtok ki, lesújtva a vétkest, Mégis megdicsérnek majd, mert kell, hogy enyéim Hamvait égő bosszúval békítse ki lelkem.”
Így dült-fült a szívem s már vitt őrvöngve feléje,] Ám ekkor szemeim tisztán, ahogyan soha eddig, Meglátták a nagy éjben feltündökleni fényét Drága anyámnak – olyan volt most nagyságra, alakra, Mint amilyenek az égilakók látják csak egyébként, Aztán, jobbom megfogván, rózsás ajakával Így szólott: „Mily fájdalom ez, mely e vad dühre lobbant? Gyermekek! őrvöngsz? vagy ránk már gondolva se gondolsz? Nem megnéznéd-e kéne előbb, hol hagytad a hajlott Anchísést? meg hogy még hitvesed él-e, Creúsa? És fiad, Ascanius? Hisz már mozdulni se tudnak, Annyi a gráj!... még jó, hogy nékem eszembe jutottak, Másképp rég ottégnék vagy kard ontja ki vérük. Itt nem a gyűlölt Tyndareus-lány vét, a lakóni, Ámde Paris se hibás – csak az ég, a nagy ég a kegyetlen, Az pusztítja hatalmatokat, rombolja le Tróját. Mert nézz szét – a vak éjt, amely itt kavargó körülöttem S emberi látásod vizenyőjével megakasztja, Én most elfívom: te pedig ne habozz, mit előír És lelkedre parancsol anyád, cselekedd meg azonnal, – Ott, hol a füst sűrű porral elegy gomolyog fel az égre, És kő-kő hátán legurulva török ki a várfal:
Az Neptúnus, a tornyokat ő szedi szét szigonyával, S dönti, alapjaiban megrázva a várat, a földig. Arra alább, Scaee kapujánál, karddal, a böszült Júnót láthatod épp tombolni, amint a hajókról Társcsapatuk riogatja – –
Vagy nézz vissza, amott Pallas Tritónia trónol, Láng-felhőkben, a dermesztő Gorgóval, a bástyán. Istenatyánk erejét danaók szive kapta ma győzni, Dardaniára pedig maga küldi a mennyei népet. Fuss, fiam, innen, fuss, vess véget azonnal e harcnak! Én sose hagylak el – ám most viszlek atyád küszöbéhez.” Szólt s burkolta magára az éj sűrű fátylait.

Vergilius: *Aeneis* II. 567–621
(Lakatos István fordítása)

ahol Achilleust Athéné emlékezteti, hogy mérsékelje haragját Agamemnón ellen,⁹ vagy Rory B. Egan értelmezése, amely részben Euripidés *Orestésének* sokat emlegetett párhuzamán alapul, ahol *deus ex machina* akadályozza meg Orestést abban, hogy megölje éppen Helenét,¹⁰ a szöveg hitelességének alátámasztására szolgálnak. Mások az ilyen érveket a fejük tetejére állítják, és úgy érvelnek, hogy miután minden latin költő irodalmi mintákat használ, ez természetesen igaz a „művelt hamisítóra” is, aki nyilvánvalóan kifinomult irodalmi személyiség lehetett.¹¹ Ennyiben az intertextuális modellek éppúgy bizonyíthatják a hitelességet, mint annak az ellenkezőjét. Mint minden vita egy vitatott – illetve egyesek szerint hamisított – szöveg körül, ez is így megy *ad infinitum*. Míg az olyan magabiztos olvasatok, mint Austiné, az epizód szövegét Vergilius „vázlatának” tekintik, amelyet már nem maradt ideje kidolgozni,¹² addig a szkeptikus olvasatok, mint Horsfallé, interpolatív hamisítványként értelmezik, amelyet egy (az epizód nélkül valóban nyilvánvaló) narratív hézag kitöltésének szándékával alkotott valaki.¹³ Ennek megfelelően a szöveg mindkét esetben „liminális”: vagy egy problematikus vergiliusi szakasz, amely alulmúlja szerzője szokásos stilisztikai színvonalát – valószínűleg egy kidolgozatlan vázlat, amely megérdemelte, hogy kikeressék a szövegből –, vagy egy hasonlóképp problematikus

nem vergiliusi szakasz – valószínűleg egy tanult hamisító által készített hamisítvány, amelyet az eposz szövegébe kívántak beépíteni.

Az alábbiakban – nagyon távol állva minden olyan szándéktól, hogy bármiféle megoldást vagy választ adjak a nevezetes *philologische Fragéra* – egy olyan olvasatot szeretnék bemutatni, amely magától értetődőnek veszi, hogy nem tudunk szabadulni attól a helyzettől, hogy a Helena-epizód valódi filológiai kérdés, és minden olvasata – talán a legnaivabbakat kivéve, ha egyáltalán lehetséges a létezésük – szükségszerűen extrém módon „kommentatív”. Ebben a nem egyszerűen *lassú*, hanem inkább *megszakított* olvasatban – gondoljunk csak Horsfallnak a *lectort* félbeszakító és őt (ráadásul félrevezető módon) a függelékhez irányító megjegyzésére, amely gesztus akaratlanul is Venust utánozza, aki megszakítja Aeneas aktuális tevékenységét, és a kötelességéhez irányítja – meg kell állnunk, és fel kell tennünk magunknak a kérdést, hogy mi történt itt; hogy ez az *Aeneis* szövege-e, vagy valami más, vagy hogy melyik az a pont, ahol a viszonylagos szövegbeli stabilitás véget ér, és ideiglenesen átadja helyét az instabilitásnak – nem is beszélve a filológiai probléma különböző megoldásaival és az epizód értelmezéseivel kapcsolatos kérdésekről. A szövegnek ez a sorsa arra ösztönözhet bennünket, hogy kitaláljuk,

Luca Ferrari (1605–1654): *Venus megakadályozza Aeneast Helená megölésében.*
1650 körül. Art Gallery of South Australia, Adelaide (forrás: Wikimedia)

miként fonódik össze egymással költői szöveg és kommentár, vagy hogy Jürgen Paul Schwindt szellemében fogalmazzunk: miként válik a szöveg a maga filológiájává, és (tehetjük hozzá) miként válik a filológia a szöveggé, amellyel foglalkozik.¹⁴ Megközelítésemet bizonyos mértékig Irene Peirano (2012) elemzése ihlette, amely azokat a kulturális feltételeket vizsgálja, amelyek szinte elkerülhetetlenné tették, hogy a Vergilius-féle hézagot a Helena-epizóddal töltsék ki, amelyet ő a retorikai *suasoriák* és *ethopoeiák* módjára készült irodalmi hamisítványoknak nevez. Érvéle szerint, ha eltérő módon is, de mind a Helena-epizód szerzője, mind Vergilius késő antik kommentátorai Aeneas feddhetetlenségének kérdésével voltak elfoglalva, és ennek megfelelően Peirano felismeri, hogy a „szerző” és a „kommentátor” szerepe ebben az esetben mennyire közel áll egymáshoz. Bár a hitelességről nem alkotok véleményt, ez a szempont az én megközelítésemben is fontos lesz.¹⁵

Tanulmányom további két részében egyfelől rámutatok arra, hogy a *Servius auctus* és Tiberius Claudius Donatus kommentárja – mindkettő átugorja a Helena-epizódot – hogyan reagálnak az epizód hiányából adódó narratív hézagra, és hogyan olvasható kommentálási gyakorlatuk magának az epizódnak a párhuzamaként; másfelől tárgyalom a Helena- és a Venus-epizódok kezdetét, valamint vizuális vonatkozásait és lucretiusi allúzióit, amelyek erősen kapcsolódnak látszanak egymáshoz. Allegorikus olvasatom keretében a szinte láthatatlan Helena „illuzórikus” megjelenése és a jól látható Venus „valódi” epifániája úgy válik értelmezhetővé, mint a vonatkozó szövegek filológiai státuszára való reflexió. Ennek értelmében maga a költői szöveg az, amely saját filológiai kommentárjaként viselkedik.

2.

Ebben a szakaszban a narratív hézag szövegbeli nyomait vizsgálom a *Servius auctus*ban és Tiberius Claudius Donatus kommentárjában. Nyilvánvaló, hogy ha a Helena-epizód hiányzik, akkor a cselekményben hézag van, és a kommentátornak meg kellene magyaráznia, hogy Venus miért gondolja, hogy Aeneas dühöng, és miért próbálja minden retorikai művészetével enyhíteni állítólagos haragját, amiről Aeneas mint elbeszélő (a Helena-epizód nélkül) egy szót sem szólt.

Servius szinte semmit sem mond nekünk a *narratív* hézagról, és ezt könnyen magyarázhatjuk azzal a körülménnyel, hogy egyértelműen utal viszont a *textuális* hézagra, amikor megemlíti, hogy az epizód – *nec inmerito* („igencsak méltán”) – el lett távolítva (*esse sublato*) a szövegből.¹⁶ Servius magától értetődőnek veszi a hézag meglétét, és azt a – szerinte vergiliusi, de az *Aeneis*hez nem méltó, tehát joggal eltávolított – szöveget mutatja be, amely a jelenlegi hézag helyén állt: ennek megfelelően logikus, hogy teljesen fölösleges lenne számára annak okát keresni, hogy Venus miért próbálja enyhíteni Aeneas haragját. Amikor a II. 592. sorban – vagyis ugyanott, ahol a szöveghezagot említi – megjegyzi, hogy Venus azért ragadja meg Aeneas jobb kezét, mert a hős ezzel a kézzel próbálta megtámadni Helenát (*DEXTRAQUE PREHENSUM ea corporis parte qua ictum Helenae minabatur*), ez a megjegyzés nyilvánvalóan a hiányzó Helena-epizódon alapul.¹⁷ A *Servius auctus*ban és Tiberius Claudius Donatus narratív kommentárjában azonban vannak arra utaló jelek, hogy szerzőik szükségesnek érez-

ték a szöveg magyarázatát abban a formában, ahogyan előttük állt, vagyis a hiányzó epizód nélkül.

A II. 602. sort – ahol Venus felhívja Aeneas figyelmét arra, hogy az istenek közös döntése volt Trója városának elpusztítása – a *Servius auctus* a következőképpen kommentálja:

DIVVM INCLEMENTIA latenter his Venus suam purgat invidiam dicendo Troiam deorum conspiratione subverti; poterat enim obici quod, nisi ipsa rapiendi Helenam Paridi auctor fuisset, Troia non fuisset eversa.

AZ ISTENEK KÍMÉLETLENSÉGE Venus itt hallgatólagosan a vele szembeni gyűlöletet kívánja kiküszöbölni (purgat), mondván, hogy Trója az istenek összeesküvése folytán pusztult el; a szemére lehetett volna ugyanis vetni, hogy ha ő nem ötlötte volna ki, hogy Paris rabolja el Helenát, akkor Tróját nem dúlták volna fel.

Serv. Dan. *ad Aen.* II. 602

Tiberius Claudius Donatus vonatkozó megjegyzései, úgy tűnik, szorosan kapcsolódnak a *Servius auctus*ban is megőrzött fenti megjegyzéshez (lásd a *purgare*, *invidia* és *obici/dici* előfordulásait).¹⁸ Az egyik a II. 594–595. sorokhoz fűzött hosszabb kommentár egy rövid szakasza:

continet purgationem materni facti, quae putabatur malorum quae acciderant causas per Paridem atque Helenam praebuisse.

tartalmazza [ti. a kommentált szakasz az istenek közös döntéséről Trója pusztulását illetően] az anya [ti. Venus] cselekedetének mentegetését [purgationem], akiről úgy vélték, hogy a bekövetkezett bajokról ő tehetett Paris és Helena révén.

Tib. Cl. Don. *Int. Verg. ad Aen.* II. 594–595, p. 228.22–24

A másik a II. 601–603. sorokhoz fűzött kommentár, vagyis lényegében ugyanannak a lemmának – vagyis: kommentálásra kiemelt szakasznak – a magyarázata, amelyhez a *Servius auctus* fent idézett megjegyzése szól:

propositio huius rei fuerat necessaria, ut hoc ipsum verum esse doceretur; hoc enim genere potuit inhibere viri fortis impetum et incitatos animos frangere inania vacuaque sectantis. fecit hoc Venus etiam propter se; noverat enim dici sibi posse ut haec pateremur tu fecisti. ergo non inmerito dixit „non tibi Tyndaridis facies invisita Lacaenae culpatusve Paris, divum inclementia, divum has evertit opes sternitque a culmine Troiam” et, quia ipsius invidiae vel maximae apud filium pondere premebatur ...

Ennek a tényállásnak az elővezetése azért volt szükséges, hogy bebizonyíthassa, hogy ez az igazság; ilyen módon tudta ugyanis az erős férfi támadását megakadályozni, és felajzott lelkét lecsillapítani annak, aki hiábavaló módon az üres levegőt kaszabolta. Venus ezt is maga miatt tette; tudta ugyanis, hogy vele szemben is fel lehetne hozni: te tehetsz arról, hogy mindezt el kell szenvednünk. Tehát igencsak méltán mondta, hogy „ne a spártai Tyndaris arca le-

gyen számodra gyűlöletes, ne Parist hibáztasd: az istenek, az istenek kíméletlensége az, ami e birodalmat feldúlja, és mindenestül leteríti Tróját” [Aen. II. 601–603]. És, mivel nyomasztotta az iránta érzett gyűlölet súlya, mely különösen nagy lehetett fia esetében, ...

Tib. Cl. Don. *Int. Verg. ad Aen.* II. 601–603, p. 230.2–11

Ami a *purgatiót* illeti, ez az *Aeneis* ókori kommentátorai számára kulcsfogalom, különös tekintettel Tiberius Claudius Donatusra, akinek fő célja az *Aeneis*hez írt narratív kommentár megírásával éppen Aeneas *purgatioja*, azaz az epikus hős megszabadítása minden kellemetlen, hírnevét rontó tényezőtől, miközben természetesen ezt a szándékot magának Vergiliusnak tulajdonítja, aki szerinte csodálatos művet írt Aeneas hírnevének védelmében, minden szükséges retorikai képességgel.¹⁹ Ebben az esetben Venusnak saját hírnevét kell megvédenie: Venus, mint saját tetteinek kommentátora, a kommentár szerint attól az esetleges gyanútól igyekszik megszabadulni, hogy Trója bukása az ő hibája lenne. De miért is? Miért váránánk el Venustól, hogy saját kommentátora legyen, aki a saját *purgatióján* dolgozik? Mivel szemben kellene védekeznie? Valójában az teszi szükségessé ezeket a kommentárokat, hogy hiányzik a Helena-epizód vagy bármi, ami a helyén állna: a kommentátoroknak meg kell magyarázniuk, miről is beszél Venus, és miért kell enyhítenie Aeneas haragját. Ha nem áll ott a szövegben a Helena-epizód, akkor Aeneas haragjáról kizárólag Venus szavaiból tájékozódunk, és kétségtelenül fennáll a lehetőség, hogy úgy érezzük, ez a harag, legalábbis potenciálisan, magára Venusra irányulhat. Az idézett megjegyzések láthatólag ezzel a lehetőséggel is számolnak. Ahelyett azonban, hogy a beleértett vagy valóságos olvasó lehetséges gondolatain tűnődniek el – ami ókori kommentátorok esetében természetesen nem lenne megszokott gyakorlat –, a töprengést Venusnak tulajdonítják. Sugallatuk szerint maga az istennő az, aki akár azzal a lehetőséggel is reálisan számolhat, hogy Aeneas haragja éppen őellene irányul.²⁰

Ez különösen érdekes Tiberius Claudius Donatus esetében, aki előszeretettel él a parafrázis eszközével magyarázat gyanánt.²¹ Ezúttal a fent idézett magyarázat egyik rövid mondatára összpontosítanék: *Noverat enim dici sibi posse ut haec pateremur tu fecisti* („tudta ugyanis, hogy vele szemben is fel lehetne hozni: te tehetsz arról, hogy mindezt el kell szenvednünk”). Bár ez passzív szerkezet, és így a potenciális szemrehányás az olvasónak is tulajdonítható – mintha Venus reagálna a hallgatóság esetleges ellenvetésére, ami a Tiberius Claudius Donatus kommentárját minden ízében átható retorikában bevett gyakorlat²² –, valójában az *ut haec pateremur tu fecisti* mondat úgy van felépítve, hogy akár Aeneas is fogalmazhatna így. „Te tehetsz arról, hogy mindezt el kell szenvednünk”: szó szerint ezt mondhatná Aeneas Venusnak, ha anyja magyarázkodásával – a *purgatióval* – nem menne elébe egy ilyen kirohanásnak. Ez a mondat tehát nagyon hasonló célokat szolgál, mint maga a Helena-epizód, már amennyiben utóbbit hamisítványnak tekintjük: kitölti az olvasó képzeletében keletkezett űrt, és megmagyarázza – persze egészen másképp –, miért logikus, hogy Venus megpróbálja enyhíteni Aeneas haragját. Ha kiragadjuk a szövegtörzsetéből, ahol ez egy Venusszal (nem pedig Helenával) szembeni potenciális ellenvetés, az *ut haec pateremur tu fecisti* mondat Aeneas Helena-epizódbeli mono-

lójának „miniatűr változataként” olvasható, amely legitimálja a Helenával szembeni engesztelhetetlen haragját. Így „reprodukálja” a kommentár önkéntelenül is az általa figyelembe vett szövegből hiányzó epizódot.

3.

A Helena-epizód és folytatása – Venus epifániája – egy anomálián alapul. Ez nemcsak Servius szavaiból és az őt követő hagyományból derül ki, hanem magából a szövegből is: Aeneas ahelyett, hogy azt tenné, amit szándékában állt (azaz gondoskodna a családjáról), valami egészen másba kezd, és megtámadja Helenát, akit a már halott Priamus palotájának egy rejtett zugában fedez fel. E támadás rendhagyó jellegét nemcsak Servius és követői, hanem (részben) Aeneas és (teljes mértékben) Venus is hangsúlyozza az adott jelenetekben. Mondhatnánk, hogy a Helena-epizódban Aeneas a határán van annak, hogy ne az a hős legyen, akit az „optimista” *Aeneis*-olvasatok *pious Aeneas*aként ismerünk. Miután éppen ez történik vele az eposz végén is (ahol bosszúvágya erősebbnek bizonyul a *pietas*nál, és megöli az életéért könyörgő Turnust), ez semmiképp nem olvasható a szöveg hiteltelenségének jeleként.²³ Véleményem szerint azonban lehetséges eljárás, hogy a jelenet filológiai (utó)életét ennek az anomáliának a szövegbeli megvalósulásaként olvassuk: az epizód „liminális” jellege – amennyiben egyszerre része és nem része az *Aeneis* szövegének – akár magának az epizódban történeteknek a „liminalitását” is tükrözheti. (A liminalitás fogalma természetesen modern, ám az epizód legeleje a *limina* szó révén [II. 567] mintha maga is reflektálna arra, hogy valamiféle határmezsgyére érkeztünk.) Most azt javaslom, hogy az epizód elejét ebből a szempontból vizsgáljuk meg:

*Iamque adeo super unus eram, cum limina Vestae
servantem et tacitam secreta in sede latentem
Tyndarida aspicio; dant claram incendia lucem
erranti passimque oculos per cuncta ferenti.
illa sibi infestos eversa ob Pergama Teucros
et Danaum poenam et deserti coniugis iras
praemetuens, Troiae et patriae communis Erinys,
abdiderat sese atque aris invisā sedebat.*

Már csak én maradtam egyedül, amikor meglátom Tyndarist, aki Vesta küszöbét őrzi és hallgatagon rejtőzködik a félreeső [vagy titkos: secreta] helyen; a tűz adja a világos fényt, ahogy tévelygek, és ide-oda pillantok. Ő – Trójának és hazájának ez a közös Erinyse –, mivel már előre félt a trójaiak ellenséges indulatától Trója pusztulása miatt, ahogy a görögök büntetésétől és elhagyott férje haragjától is, elrejtőzött, és senkitől sem látva [vagy gyűlölettől övezve: invisā] üldögélt az oltárnál.

Verg. *Aen.* II. 567–574

Aeneas megpillantja Helenát, aki itt – kimondottan lucretiusi módon – *Tyndaris* néven szerepel (vö. *DRN* I. 464, 473). Az epizód és folytatásának erős vizualitását mélyen befolyásolja a láthatatlanság és láthatóság ellentéte. Az *invisā* a II. 574-ben nagyon problematikus szó, és még problematikusabb, ha egy

pillantást vetünk a II. 601 *invisájára*, amely egyáltalán nem problematikus („ne a spártai Tyndaris arca legyen számodra gyűlöletes [*invisa*]”), és amely, ha hamisítványnak tekintjük az epizódot, könnyen tekinthető a II. 574-beli előfordulás forrásának.²⁴ Ahogy az *invisa* másik lehetséges jelentése sugallja – amelyet már a *Servius auctus* is felvetett Helena „fantommítoszára” utalva,²⁵ és amelyhez Rory B. Egan 1996-os cikkében visszatért, még ha sokan vitatták is a felvetést –, Helena „láthatatlan”, mivel „hallgatagon rejtőzködik a félreeső (vagy titkos) helyen” (*tacitam secreta in sede latentem*), és az is maradna, ha az égő Trója tüzei (*incendia*) nem biztosítanák a „világos fényt” (*claram... lucem*)²⁶ a „tévelygő” (*erranti*)²⁷ Aeneasnak. Az *Aeneis*ben egyáltalán nem példa nélküli módon mindez nyelvezetében erősen lucretiusi, tanításában pedig kifejezetten nem lucretiusi. Lucretiusnál a *clara lux* azt a célt szolgálja, hogy megvilágítsa a tévelygők szeme előtt rejtve maradó dolgokat, és olyan pozíciót biztosítson számukra, ahonnan mindent szemügyre vehetnek (vö. itt is: *oculos per cuncta ferenti*), és ezen keresztül segít nekik megtalálni a bölcsességhez és így a jó élethez vezető utat. Ebben az epizódban azonban ennek az ellenkezőjét figyelhetjük meg: miközben az égő Trója *clara luxa* megvilágítja az *errans* Aeneas számára a rejtett Helenát, ez nem azt a célt szolgálja, hogy a bölcsesség útjára terelje, ellenkezőleg; éppen a *clara lux* által nyújtott kilátás az, ami Aeneast ahhoz a Helena elleni támadáshoz vezet, amely őt etikailag tévelygővé, *erranszá* teszi, ami az egész epizód alapvető nehézségét és problematikus mivoltát biztosítja.²⁸ Ironikus módon Aeneas szó szerinti – nem etikai, hanem topográfiai – tévelygését (*errare*) a lucretiusi *clara lux* korrigálja, amely megmutatja neki a rejtett Helenát, és így a szó etikai értelmében teljesen rossz irányba vezet. Aeneas tekintetében ez az egyszerre lucretiusi és nem lucretiusi jellege emlékeztethet Philip Hardie „lucretiusi” *Aeneis*-értelmezéseire, különösen a IV. könyv általa adott olvasatára, amely szerint Dido, aki csak szeretne epikureus lenni,²⁹ bár a világra magaslati pozícióból letekintő lucretiusi bölcs pozíciójában van, nem tudja ezt a pozíciót arra használni, hogy eljusson az epikureus szempontból helyes döntésig, és saját érzelmeinek áldozatául esik.

Ugyanakkor a Helena láthatatlanságával és láthatóságával kapcsolatos megfogalmazások, valamint az a folyamat, ahogyan Aeneas megpillantja őt, a szöveg „liminális” státuszának összefüggésében is értelmezhetők. Aeneas, mint oly sokszor az eposzban, modellként szolgálhat az olvasó számára. Ezt az epizódot egy „félreeső helyen”, *Servius* bevezetőjében, a *Servius auctus*ban a II. 566. sorhoz írt megjegyzésben, vagy *Aeneis*-kiadásunk szövegkörnyezetétől elkülönülő szögletes zárójelben találjuk: egy *sedes secretában*. Ráadásul jön egy tűz, amely állítólag *clara luxot* és így megfelelő távlatot biztosít; mi azonban teljesen *errantes* maradunk, amikor megpróbálunk eligazodni *passim* a szövegben. Egy olyan világban, ahol általános elvárás, hogy a szövegek szerzőhöz kötődjenek, egy olyan szakasz, amely Vergilius *Aeneis*ének vagy nem autorizált, vagy hamisított része, szinte szükségszerűen „tévelygővé” teszi olvasóját: akárcsak maga Aeneas, mi is dezorientáltak vagyunk ebben a helyzetben, és isteni útmutatásra van szükségünk, amely segít megtalálni a kiutat egy olyan folyamatból, amely könnyen pusztulásba torkollhat. Ennek megfelelően azt mondhatjuk, hogy az epizód saját kommentárjaként működik. Ha az itt felvetett szempontokat szem előtt tartva olvassuk, akkor az

epizód saját „liminalitásának”, „rejttségének”, „láthatóságának és láthatatlanságának” kommentárjává válhat, és arra készíthet minket, hogy saját problematikus szövegállapotának allegóriájaként olvassuk.

Hadd folytassam a gondolatmenetet a Helena-epizódot követő epizód, vagyis a Venus epifániáját bemutató jelenet kezdetével:

*cum mihi se, non ante oculis tam clara, videndam
obtulit et pura per noctem in luce refulsit
alma parens, confessa deam qualisque videri
caelicolis et quanta solet, dextraque prehensum
continuit roseoque haec insuper addidit ore:
'nate, quis indomitas tantus dolor excitat iras?...'*

Ekkor tápláló anyám, aki emberi szemnek korábban sosem volt ennyire világosan látható, megjelent előttem, hogy szemügyre vehessem, és tiszta fényben ragyogott fel az éjben; megmutatta isteni mivoltát, amilyennek és amekkorának az égilakók szokták csak látni, és jobb kezével megragadva megállított, rózsás szájával e szavakat hallatva: „Fiam, mi az a mértéktelen fájdalom, amely ilyen lebírhatalatlan haragot váltott ki belőled?...”

Verg. *Aen.* II. 589–594

A jelenet vizualitása lenyűgöző. Nem tudom eléggé hangsúlyozni, milyen erősen reagál ez az epifánia Helena előző epizódbeli megjelenésére (vagy, ha a Helena-epizód hamisítvány, akkor fordítva, Helena megjelenése Venuséra), és mennyire ellentétes ennek a látomásnak a „bizonyossága” az előző „bizonytalanságával”: míg Helena sokáig láthatatlan volt rejtett és titkos helyén, Venus a lehető leginkább látható, és később azt mondja Aeneasnak, hogy kész megszabadítani őt az akadályoktól, amelyek megnehezítik, hogy egy ember úgy lássa a dolgokat, ahogy azok valójában vannak.³⁰ Ennek a vizualitás által erősen meghatározott szakasznak a lucretiusi jellege, ahogy Fiachra Mac Góráin (2017) rámutat, nyilvánvaló: Venus mint *alma parens* (II. 591, vö. *DRN* I. 2: *alma Venus*) van jelen, méghozzá didaktikus szerepben, a tanításaival (*praecepta*, II. 607, vö. pl. *DRN* I. 732), aki az elképzelhető leglátványosabb formában jelenik meg fiának, és vezet vissza őt a helyes útra, azaz magához a *pietashoz*. Ez azonban, ahogy Mac Góráin is hangsúlyozza, egyúttal nagyon nem lucretiusi: Lucretiusnál nem várjuk el, hogy egy istennő beavatkozzon az emberi életbe, még akkor sem, ha Venus a *par excellence* lucretiusi istennő, aki a didaktikus költemény textúrájában is ellentmondást képvisel.³¹ Mindenesetre a jelenet vizualitása olyan szorosan kapcsolódik az előző jelenetéhez, hogy Rory B. Egan (1996) hajlamos azt gondolni, hogy Aeneas korábbi látomása – amikor Helenát vélte látni – érzéksalódás volt, amelyet Venus váltott ki, aki végül – a Venus-epifániában – valódi isteni alakjában jelenik meg, és megoldja a problémát, amelyet megtévesztő megjelenésével okozott. Értelmezése szerint Aeneas lucretiusi hangzású, az eposz első énekében elhangzó, anyjához intézett szavai: *quid natum totiens... falsis / ludis imaginibus* („miért téveszted meg fiadat oly sokszor hamis képekkel”, *Aen.* I. 407–408 – vö. *sic in amore Venus simulacris ludit amantis*, „így a szerelemben Venus tévképzetekkel téveszti meg a szeretőket”, *DRN* IV. 1101)³² az anyja által okozott „korábbi” – mármint a

történetben és nem az elbeszélésben korábbi – megtévesztésre reflektálnak, amely nem más lenne, mint éppen a második ének trójai Helena-epizódja.³³

Ennek megfelelően a két jelenet – Helena és Venus megjelenése – az illuzórikus vs. nem illuzórikus vizuális érzékelés szempontjából éles ellentétben áll egymással, és ennek következményei lehetnek allegorikus olvasatunkra. Míg a *vitatott* epizódot egy olyan kép vezeti be, amelyben Helena láthatósága erősen korlátozott (sőt akár illuzórikus), addig annak *nem vitatott* folytatása Venusszal a középpontban az istennő valóságos jelenlétének érzékeléséről szól. A láthatatlanság/illúzió nyomatékosítása egyfelől és a láthatóság/valóság hangsúlyozása másfelől a szóban forgó epizódok szövegbeli státuszának tükörképeként is olvasható: míg a Helena-epizód „illuzórikus”, és így jelenléte az olvasó hozzáállásán múlik – ha látni akarjuk, akkor ott van, de ha nem akarjuk, akkor nincs –, a Venus-epizód megkérdőjelezhetetlennek tűnik: jelenléte független az érzékelésünktől. Ugyanakkor a lucretiusi intertextuális háttér nagymértékben ironizálhatja és alááshatja ezt az ellentétet: lehet egy mitológiai istennő megjelenése valóságos? Még akkor is, ha az az istennő maga *alma Venus*? Így azt mondhatjuk, hogy mind Aeneas, mind az olvasó rendkívül veszélyes helyzetben van. Helena problematikus megjelenése, illetve a Helena-epizód okozta félrevezetés után Venus „felkapcsolja a villanyt”: az ő valódi epifániája és az epizód textuális valósága a helyes irányba kell, hogy terelje a hőst és minket, olvasókat is. Ám mi történik akkor, ha felismerjük, hogy – lucretiusi értelemben – az igazi félrevezetés a „valódi és látható” istennő epifániája?³⁴ Az allegória felrobban, mi pedig elveszítjük a fonalat.

*

Jegyzetek

A tanulmány az NKFI FK 135096 számú projekt keretében készült. Vergiliust Mynors (1969), Servius és a *Servius auctus* Rand (1956), Tiberius Claudius Donatus Georgii (1905) kiadásai alapján idézem. A latin idézetek fordítása tőlem származik. Köszönöm Kozák Dánielnek a kéziratához fűzött hasznos megjegyzéseit.

- 1 A „játszótér” metaforához lásd Conte 1986, 199. Itt nem célom, hogy áttekintést adjak e filológiai kérdés igen hosszú történetéről, vagy felsoroljam az azt tárgyaló rendkívül számos művet. Ehelyett több olyan – mindkét álláspontot képviselő – műre hivatkozom, amelyek kifejezetten hasznosak voltak saját értelmezésem kialakítása során. Austin 1961 és 1964 *ad loc.*, Conte 1986, 196–207, Berres 1992 és Egan 1996 a Helena-epizódot autentikusnak, azaz befejezetlen vergiliusi vázlatnak tekintik, amelyet a szerző jelölhetett meg ilyenként, ezért Varius és Tuca értelem szerűen törölheték a szövegből. Ezzel szemben Goold 1970, Murgia 2003, Horsfall 2006/7 és 2008, 553–586, valamint Peirano 2012, 242–263 az epizódot egy művelt hamisító által írt hamisítványnak tekintik, amely a Vergilius-szöveg egy *lacunáját* hivatott kitölteni.
- 2 *Augustus vero, ne tantum opus periret, Tuccam et Varium hac lege iussit emendare, ut superflua demerent, nihil adderent tamen [...]* *et in secundo* [566] *hos versus constat esse detractos: [...]* (Serv. *In Verg. Aen. Praef.* 40).
- 3 *Ut enim in primo* [Praef. 40] *diximus, aliquos hinc versus constat esse sublato, nec inmerito. Nam et turpe est viro forti contra feminam irasci, et contrarium est Helenam in domo Priami*

Ebben az írásban szöveg és kommentár szimbiotikus kapcsolatát igyekeztem megvilágítani a „vergiliusi” Helena-epizód esetében. Servius kommentárja nélkül nem is ismernénk a szövegét, és úgy tűnik, a sorsa a kommentároktól – és tágabb értelemben a filológiától – való függés lett. Egyfelől nincs ebben semmi meglepő, hiszen ez a világ összes vitatott szövegének sorsa. Másrészt azonban ez az eset különösen érdekes. Míg az elemzett ókori kommentárok (a *Servius auctus* és Tiberius Claudius Donatus kommentárja) az epizód hiányából adódó narratív hézagot úgy kommentálják, hogy jóformán retorikailag újraalkotják az epizódot, addig maga az epizód – a vizualitással való lucretiusi játéktól nem függetlenül – úgy is értelmezhető, hogy saját vitatott státuszát kommentálja: bizonyos értelemben saját kommentárjaként funkcionál. Így válik a költői szöveg szinte kommentárrá, a kommentár pedig szinte költői szöveggé. Végezetül szeretnék kiemelni egy olyan szempontot, amelyet fentebb csak futólag említettem: ebben az esetben, ahol szöveg és kommentár nagyon szoros kapcsolatban állnak egymással, úgy tűnik, hogy a kommentátorok és általában a filológusok – nemcsak a Horsfall-féle szkeptikusok – olyan szerepet játszanak, amely nagyon hasonlít Venuséhoz a Venus-epizódban. Mindannyian arra emlékeztetnek bennünket, hogy meg kell szakítanunk az olvasási folyamatot, amelyben épp vagyunk, illetve amit épp olvasunk, ahhoz homlokegyenest másképpen kell hozzáállnunk, mint eddig tettük. Ha a szkeptikus oldalhoz tartoznak, akkor egy tiltott helyről próbálnak elvezetni bennünket. Ha hitelesnek tartják a szöveget, megpróbálnak megszabadítani minket a szkeptikusoktól. Mindkét esetben – hitük szerint – az *alma Venus*hoz kötődő lucretiusi felvilágosodást képviselik, és szeretnék minket tanaik (*praecepta*) követőivé tenni. A kérdés, amely itt felmerül, a következő: hiszünk-e az isteni – vagy kommentátori – beavatkozás lehetőségében?

fuisse illi rei, quae in sexto [495] *dicitur, quia in domo est inventa Deiphobi, postquam ex summa arce vocaverat Graecos. hinc autem versos fuisse sublato Veneris verba declarant dicentis* [601] *non tibi Tyndaridis facies invisita Lacaenae.* (Serv. *ad Aen.* II. 592.)

- 4 A szöveget lásd Austin 1964, 19. A kommentárt lásd: 217–228, bevezetéssel (217–218) és bibliográfiával (219).
- 5 A szöveg hiányáról lásd Horsfall 2008, 30. Az epizód hiányához a folyó kommentárból lásd 427. A Helena-epizódról szóló függelék: 553–586.
- 6 Austin 1964, 19.
- 7 Horsfall 2008, 30.
- 8 Lásd pl. Murgia 2003, 405 vagy Horsfall 2008, 566–567.
- 9 Lásd Conte 1986, 201–204.
- 10 Lásd Egan 1996, 391–392.
- 11 A „művelt hamisító” elméletet ékesszólóan magyarázza Horsfall 2008, 565: „When we look at the wording, style, etc. of the HE in this context, it emerges not that the language must, or cannot, be from V.’s pen, but that it is rather *too* Virgilian to be real: repeatedly, it emerges that the author, deeply immersed in the best scholarship of his day (*infra*), has identified correctly numerous characteristics of Virgilian writing, only to deploy them with heavy-handed abandon over his twenty-two lines; such at times uncaring excess is not to be attributed to V. even in his roughest drafts. In short, the writing of a remarkably talented scholar-poet, determined to prove that he is Virgil.” (HE = Helen Episode; V. = Virgil.) Vö. Peirano 2012, 256, 259.

- 12 Lásd Austin 1961 és 1964, *ad loc.*
- 13 Lásd Horsfall 2008, 557–560; Peirano 2012, 253.
- 14 Az irodalmi szövegről mint saját „filológiájának” helyéről lásd Schwindt 2009.
- 15 Lásd Peirano 2012, 242–263, különösen 254–258.
- 16 Lásd Serv. (és Serv. Dan.) *ad Aen.* II. 592.
- 17 Lásd Serv. (és Serv. Dan.) *ad Aen.* II. 592.
- 18 Ezek a visszhangok vagy Tiberius Claudius Donatusnak tulajdoníthatók, aki esetleg Aelius Donatus kommentárját használta, a *Servius auctus* állítólagos forrását, vagy pedig a *Servius auctus*ban található olyan anyagnak, amely Tiberius Claudius Donatus kommentárján alapulhatott.
- 19 Programszerűen lásd a kommentár *Praefatióját*, pl. *purgat ergo haec mira arte Vergilius [...] et, quod est summi oratoris, confitetur ista quae negari non poterant et summatam criminationem convertit in laudem* (Tib. Cl. Don. *Int. Verg. ad Aen. Praef.* p. 3.6–12). Tiberius Claudius Donatus kommentárjához, amely az *Aeneid*-t a *genus laudativum*hoz tartozó „dicsőítő eposzként” olvassa, lásd Starr 1992. Az *Aeneis* késő antikvitásbeli értelmezését átható retorikai kultúráról és különösen „Vergiliusról, a szónokról” lásd Peirano Garrison 2019, 219–243.
- 20 Tiberius Claudius Donatus és a narratív hézag áthidalása: Peirano 2012, 252–253.
- 21 Ráadásul, ahogy Starr 1992, 160 mondja, az *Interpretationes Vergilianae* az egész *Aeneis* gigantikus parafrázisa. Ennek hangsúlyozása a régebbi szakirodalomban kifejezetten negatív konnotációval történik, míg újabban érdekesebbnek látják ezt a módszert. Tiberius Claudius Donatus kommentárjának retorikai és narratív *copiájához* lásd Kozák Dániel írását a jelen számban.
- 22 Lásd Starr 1992.
- 23 Ahhoz a feltételezéshez, hogy az „interpolátor” az eposz utolsó jelenetét tartotta szem előtt, lásd Peirano 2012, 262. A hasonlóságok kétségtelenül jelentősek, lásd pl. *sceleratas sumere poenas* (II. 576) és *poenam scelerato ex sanguine sumit* (XII. 949) (vö. Peirano 2012, 262, 55. jegyzet).
- 24 Vö. Horsfall 2008, 575. Be kell vallanom, hogy e szó használata miatt néha hajlamos vagyok arra, hogy a szkeptikusokkal értek egyet.
- 25 Lásd Serv. Dan. *ad Verg. Aen.* II. 592.
- 26 A *clara lux* programszerű használatához Lucretiusnál lásd *DRN* V. 12. További – lucretiusi és cicerói – előfordulásokhoz lásd Horsfall 2008, 572, *ad loc.* (A *clarum lumen* szintén gyakran használatos.)
- 27 Az *errans* programszerű használatához Lucretiusnál lásd *DRN* I. 332, VI. 67.
- 28 Az *erranti* figuratív értelmét a kommentátorok általában figyelmen kívül hagyják vagy elutasítják. Lásd azonban Egan (1996, 387–388) – számomra nagyon fontos – értelmezését, amely pontosan az *invisa* szó szerinti és az *erranti* átvitt értelemben vett jelentésére épül.
- 29 Hardie 2009, 163. Vö. Mac Góráin 2017, 389.
- 30 Lásd Verg. *Aen.* II. 604–607.
- 31 A jelenet lucretiusi vizualitásához és nem lucretiusi tartalmához lásd Mac Góráin 2017, 396–398. Miközben a cikk a Helena-epizódot nem említi, meggyőzően tárgyalja Venus első énekbeli epifániáját mint előzményt, lásd 394–395. További izgalmas kérdéseket vet fel, hogy a *pietas* képviselője elvárható-e egy „lucretiusi” Venustól. Első megközelítésben természetesen nem (hisz az epikureizmusból az *Aeneis pietas*-konceptiója aligha levezethető), ám ha azt vesszük tekintetbe, hogy az istennő itt a harcoktól való távolmaradást sugallja Aeneasnak – ami ezúttal egybevág a *fatum*ból fakadó követelményekkel is, hiszen a hős akkor juthat el Itáliába, ha Trójából elmenekül –, Venus itteni viselkedése egyszerre lehet „lucretiusi” és felelhet meg a *fatumnak* és a *pietas*nak is.
- 32 Ehhez a párhuzamhoz lásd Mac Góráin 2017, 395.
- 33 Lásd Egan 1996, 393–395.
- 34 A kérdés különösen égető, ha figyelembe vesszük, hogy a Venus-epizód zárlatát (melyben az istennő eltűnik Aeneas szemei előtt) két olyan sor követi (II. 622–623), amelyek az *intermundium*okban élő istenek lucretiusi leírását visszhangozva arra utalnak, hogy Venus eltűnése után táru csak fel csak igazán az istenek valódi (szörnyű és Trójával szemben ellenséges) arca. Ez az epifánia azonban nem másban, mint Trója pusztulásának fenséges látványában materializálódik (II. 624 skk.). Lásd Lucretius *DRN* III. 18: *apparet divum numen sedesque quietae*; Verg. *Aen.* II. 622–623: *apparent dirae facies inimicae Troiae / numina magna deum*. Vö. Mac Góráin 2017, 398, 59. jegyzet.

Bibliográfia

- Austin, R. G. 1961. „Virgil, *Aeneid* 2.567–88”: *Classical Quarterly* 11, 185–198.
- Austin, R. G. 1964. *P. Vergili Maronis Aeneidos. Liber Secundus. With a Commentary*. Oxford.
- Berres, T. 1992. *Vergil und die Helenaszene. Mit einem Exkurs zu den Halbversen*. Heidelberg.
- Conte, G. B. 1986. *The Rhetoric of Imitation. Genre and Poetic Memory in Virgil and Other Latin Poets*. Ithaca and London.
- Egan, R. B. 1996. „A Reading of the Helen-Venus Episode in *Aeneid* 2”: *Echos du Monde Classique / Classical Views* 40 (n. s. 15), 379–395.
- Georgii, H. (ed.) 1905. *Tiberii Claudii Donati Interpretationes Vergilianae*. Vol. 1. Leipzig.
- Goold, G. P. 1970. „Servius and the Helen Episode”: *Harvard Studies in Classical Philology* 74, 101–168.
- Hardie, P. 2009. *Lucretian Receptions: History, the Sublime, Knowledge*. Cambridge.
- Horsfall, N. 2006/7. „Fraud as Scholarship: The Helen Episode and the *Appendix Vergiliana*”: *Illinois Classical Studies* 31/2, 1–27.
- Horsfall, N. 2008. *Virgil, Aeneid 2. A Commentary*. Leiden–Boston.
- Mac Góráin, F. 2017. „The Poetics of Vision in Virgil’s *Aeneid*”: *Harvard Studies in Classical Philology* 109, 383–427.
- Murgia, C. E. 2003. „The Date of the Helen Episode”: *Harvard Studies in Classical Philology* 101, 405–426.
- Mynors, R. A. B. 1969. *P. Vergili Maronis Opera*. Oxford.
- Peirano, I. 2012. *The Rhetoric of the Roman Fake. Latin Pseudo-epigrapha in Context*. Cambridge.
- Peirano Garrison, I. 2019. *Persuasion, Rhetoric and Roman Poetry*. Cambridge.
- Rand, E. K. et al. (ed.) 1946. *Servianorum in Vergilii Carmina Commentariorum Editionis Harvardianae* Vol. II. Lancaster, PA.
- Schwindt, J. P. 2009. „Traumtext und Hypokrise. Die Philologie des Odysseus”: *Was ist eine philologische Frage? Beiträge zur Erkundung einer theoretischen Einstellung*. Frankfurt am Main, 61–81 (magyarul: „Álomszöveg és hipokrizis. Odüsszeusz filológiája” [ford. Déri B.]: Kelemen P. et al. [szerk.]: *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*. Budapest, 2014, 709–729).
- Starr, R. J. 1992. „An Epic of Praise: Tiberius Claudius Donatus and Virgil’s *Aeneid*”: *Classical Antiquity* 11, 159–174.

Juhász Daniella (1995) az ELTE BTK Ókortudományi Doktori Programjának hallgatója. Kutatási területe: a filológiai gyakorlatban, elsősorban a kommentálás és az olvasás tevékenysége.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Kommentárok a gyakorlatban.
Homéros: Odysseia XIX. 503–604
(2020/3).

Juan Luis de La Cerda mint Vergilius olvasója

Egy 17. századi kommentár struktúrája

Juhász Daniella

Juan Luis de La Cerda Vergilius-kommentárját a modern klasszika-filológiai kommentárok előfutáraként tartják számon. Három kötetből álló műve – az ókori grammatikusok munkái mellett – fontos szerepet játszott a vergiliusi életmű értelmezési hagyományának megalapozásában.¹ Munkáját elsősorban pluralista megközelítése, valamint kidolgozott módszertana miatt méltatja a szakirodalom: különféle területeket érintő, történeti, nyelvi, kulturális, poétikai magyarázatokat ad, gyakran személyes nézőpontot érvényesítve.² Az újabb kutatásokban az a megközelítés látszik uralkodónak, amely La Cerda kommentárját nem pusztán szövegmagyarázatként, hanem önálló, kreatív műalkotásként gondolja el, és az antikvitásról való tudás – Vergilius munkáin keresztül közvetített – tárházaként vizsgálja. Így La Cerda antikvárius érdeklődése, munkájának enciklopédiaszerűsége kerül előtérbe.³ Tudománytörténeti perspektívából nézve fontos műnek tűnik tehát mint az ókortudomány és klasszika-filológia kialakulását bő száz évvel megelőző, de már alapvetően afelé mutató filológiai munka.

A dolgozat azt a tágabb kérdést járja körül, hogy miben áll La Cerda kommentárjának „modernsége”: miben hasonlít a mai kommentárokhoz, és általában hogyan működik ez a kora újkori kommentár. Hogyan rendszerezi, szervezi az *Aeneis*hez írt jegyzeteit La Cerda? A kötet felépítése, a kommentár sajátos struktúrája mellett a jegyzetek típusait, a kommentár különböző funkcióit és használatát vizsgálom. Mindezek megfigyeléséhez La Cerdának az olvasóhoz írt szerzői előszavát és a kommentár néhány további részletét mutatom be.

A kommentár és felépítése

Juan Luis de La Cerda Toledóban született 1558-ban, 16 évesen lépett be a jezsuita rendbe. Tudományos karrierje 1583-ban kezdődött, amikor kinevezték a grammatika professzorává, később a költészet, a retorika és a görög nyelv professzora lett. Egy jezsuita oktatási intézményben, a Colegio Imperial de Madridban tanított, ahol az egyetemi képzést megelőző tanulmányokat folytattak a diákok.⁴ La Cerda monumentális, háromkötetes Vergilius-kommentárja 1608 és 1617 között jelent meg, majd 1647-ig több alkalommal újra kiadták.⁵ La Cerda oktatói munkája és a kommentárban megfogalmazott didaktikus célok arra engednek következtetni, hogy e két tudományos tevékenység szorosan összekapcsolódhatott. A vergiliusi szövegeket is magába foglaló kommentár a következőképpen épül fel: az első kötetben az *Eclogák* és a *Georgica* kommentárja olvasható 535 oldal terjedelemben; ez a kötet tartalmazza a 22 oldalas *Prolegomena* elnevezésű bevezető fejezetet, a kommentárhoz tartozó paratextusokat, többek között *dedicatiót*, a költő életrajzát, előtanulmányokat (összehasonlító esszéket Homérosszal, Ciceróval), a La Cerda által használt források listáját és a kommentár felépítését és módszerét tárgyaló előszót is. A második kötet tárgyalja az *Aeneis* első hat énekét 743 oldalon, a harmadik kötet pedig az eposz második felét 782 oldalon, a kötetek végén háromféle mutató (görög szavak jegyzéke, általános

szó- és tárgymutató, valamint a latin szavak vergiliusi előfordulásainak a 16. századi Nicolaus Erythraeus által összeállított listája) is megtalálható.⁶

La Cerda több mint kétezer oldalas munkája a kora újkori Vergilius-kommentárok között is kifejezetten hosszúnak számított.⁷ A kommentár monumentalitását, terjedelmességét talán már önmagukban az oldalszámok is mutatják, azonban érdekes megnézni, mit mond erről La Cerda az *Ad lectorem* („Az olvasóhoz”) megjelölésű szerzői előszóban. Előrebocsátja, hogy az *Aeneis*t tárgyaló kommentárkötetei már nem lesznek olyan terjedősek, mint az első kötet, a *Georgicát* ugyanis kevesen érintették a Vergilius-kutatók közül, ezért igényelt több, hosszabb magyarázatot:

Tu diligentia nostra fruere, et labores nostros in Aeneidem expecta multo istis breviores: nam pars illa Poeta iam multis pervagata ingeniis minore eget labore; Georgica, quia parum trita, uberius fuerunt explicanda atque illustranda.

Élvezd az alaposágunkat, és várd az Aeneis tárgyaló munkánk megjelenését, ami sokkal rövidebb lesz ezeknél itt, mivel azt a részét a költőnek már sok kiváló tehetség vizsgálta, így kevesebb figyelmet igényel. A Georgicát, mivel kevesen érintették, terjedősebben kellett magyarázni és megvilágítani.

La Cerda: *Commentarii in Vergilium I., Ad lectorem* (ford. Juhász D.)

Az elérhető értelmezések hiányosságai motiválták tehát La Cerdát a részletes kommentár készítése során. Ha a három kötet oldalszámait összehasonlítjuk, és a kommentált szövegek terjedelméhez arányosítva vizsgáljuk a kommentárok hosszát, megállapítható, hogy a *Georgicát*, bár nem számottevően, de valóban bővebben tárgyalja. 100 sorhoz a *Georgicában* átlagosan 14,1 oldal kommentárt ír, az *Aeneis*nél 13,2 oldalt. Valóban bővebben kommentálja tehát a *Georgica* énekeit, mégsem tűnik markánsnak a különbség, mert végül nem szán sokkal kevesebb oldalt az *Aeneis* magyarázására sem. Ezzel együtt a 17. század második felére a kommentált szövegkiadások bevett terjedelme már az ezer oldalt is elérte, folyamatos növekedésnek lehetünk tanúi.

Az ókori szövegek már a kora újkorban sem számítottak önmagukban érthetőnek, ezért a humanista program jegyében a könyvnyomtatás elterjedése után szövegkritikai megjegyzéseket is tartalmazó és kommentált szövegkiadások tömege jelent meg a római irodalomról. A nyomtatott könyv – a kéziratok kultúra nehezebben kezelhető médiuma, a kódex után – olyan kapuként működött, amelyen keresztül az olvasó könnyebben léphetett be a szöveg világába, a kommentár és a paratextusok pedig útmutatóként segítettek a befogadást (vö. bevezető tanulmányok, összehasonlító esszék a szerzőről, műről).⁸ A kötetek megjelenési formája is ehhez járult hozzá. A kommentár esetében az elrendezést elsősorban szöveg és kommentár hierarchikus kettőse szervezi: a szegmensekre bontott antik szöveget követi a kapcsolódó kommentár. A magyarázat nem önmagában – külön szöveghordozón – áll, mint (feltételezéseink szerint) az ókori kommentárok esetében, hanem a késő ókori és középkori, lapszéli és sorközi jegyzetekre épülő gyakorlat nyomán a főszöveg releváns része alatt kap helyet a könyv-

oldalon (1. ábra). A két szöveg közötti függőségi viszonyt ez az elrendezés megerősíti, azonban nem csak egyoldalú hierarchiát feltételez: a szöveg köré csoportosul a kommentár, de egyúttal „körbe is zárja” a szöveget.⁹ La Cerda kommentárjára ez különösen igaz, amennyiben az egyes oldalakon belül még nem rögzült a modern kommentárokból megszokott struktúra, vagyis, hogy felül mindig a főszöveg, a lap alsó felén pedig a kommentárszöveg kap helyet. Bár a relatív sorrend stabil, az *Aeneis*-szövegrészeket követi a kommentár, az oldalak tördelése a fent-lent hierarchikus elrendezés elvét nem követi, így vannak olyan oldalak, ahol csak kommentárszöveg szerepel, vagy éppen a lap aljára szorulnak Vergilius sorai, a hozzájuk tartozó magyarázat pedig a következő oldalra (2. ábra).

A jegyzetek szintjén La Cerda szoros – a modern kommentárhoz képest akár kötöttebb – struktúrával dolgozik, nem csak a lemmatizálás, azaz a szöveg magyarázatra szoruló egységeinek (lemmáinak) kiválasztása és a kapcsolódó jegyzet elején való megisméltése szervezi a kommentárszöveget. A kommentátor a megfigyeléseit három jegyzettípusba szervezi: *argumentum*, *explicatio*, *notae*. A címeikkel és tipográfiailag is elkülönített szakaszok a kommentárnak három „réteget” alakítják ki (1. ábra). Ezt a hármas kommentálási módszert az olvasóhoz írt levélben fejti ki, mintegy útmutatót is adva a kötetek használatához. Általában nem szokás elvárni a kommentátortól a kommentálási elveknek és eljárásoknak, a kommentár felépítésének ennyire transzparens bemutatását, La Cerda mégis explicit módon kifejti az olvasó számára tudatos módszertani megfontolásait. Erre talán a didaktikus cél sarkallta.

In Argumentis breviter comprehendo partem illam, carminum, quam declarandam suscipio: et ita, ut interdum annectam verba superioris argumenti cum praesenti. Itaque, si quando videatur desiderari verbum in aliquo argumento, quaerendum est ab superiore.

Az Argumentumban röviden összefoglalom azt a részét az éneknek, amelyet értelmezni tervezek, méghozzá úgy, hogy néha összekötöm az előző argumentum szavait a mostanival. Tehát, ha valamikor úgy tűnik, hiányzik egy kifejezés valamely argumentumban, akkor az előzőben kell keresni.

La Cerda: *Comm. in Verg. I., Ad lectorem*

Az *argumentumban* La Cerda rövid összefoglalót ad az éppen tárgyalt szakasról, hasonlóan az énekek elején található hosszabb, átfogó tartalmi áttekintésekhez, de itt többnyire néhány sorra korlátozódva. Az *argumentum* bár Servius kommentárjában is előfordul néhány ének elején, még nem következetes tartalmi összefoglalóként működik, hanem más-más funkciót tölt be, amely azt mutatja, hogy ez a rétege a kommentárnak majd csak idővel sztenderdizálódik. A modern kommentárokból viszont tetten érhető ez a gyakorlat, a lemmatizált kommentárokat szokásosan megelőzi valamilyen nagyobb egységre vonatkozó tartalmi összefoglaló és/vagy átfogó értelmezése a szakasznak, utóbbi már az *explicatio* felé mutat.

Az *argumentumot* követi az *explicatio*, amelyben az általános értelmezéseket, olykor a feltételezett költői szándékot mutatja be La Cerda. Kiemeli, hogy ha szükséges, a szó szerinti jelentést is ebben a részben magyarázza meg, többnyire parafrázis által, de erre ritkán kerül sor, mivel – írja – Vergilius szavai kellően

1. ábra. La Cerda ad Verg. Aen. I. 1–11 (forrás: sctei.library.upenn.edu)

világosak és érthetők. A megfogalmazásából kiderül, hogy valódi vagy tényleges kommentárnak az utolsó, *notae* című részt tartja, amelynek nem maradna elég hely, ha mindig kitérne az *explicatio*ban a költői intenció magyarázatára:

In Explicationibus non solum sententias singulas explano, sed universas annecto, expendens interdum mentem Poetae: interdum (inquam) et ut visum aptius, nam si id semper, iusti Commentarii vicem haberet.

Az *Explicationes*ben nem csak egy-egy (különálló) kijelentést magyarázok meg, hanem az összesre kitérek, mérlegelve esetenként a költő szándékát: hangsúlyozom, hogy esetenként, és ahol ez tűnt megfelelőbbnek, ugyanis ha mindig ezt tenném, az elvenné a valódi kommentár helyét.

La Cerda: *Comm. in Verg. I., Ad lectorem*

Az utolsó rész leírása a leghosszabb az előszóban, ebből is következik, hogy a *notae* a legösszetettebb egység, itt kapnak helyet az „igazi” kommentárba illő jegyzetek. A vergiliusi szövegek tematikus és tartalmi gazdagságának és változatosságának megfelelően a *notae*-ben számos különféle probléma előkerül. E szakasz funkciója La Cerda szerint az *explicatio* értelmezéseinek alátámasztása, megerősítése, de ebben a szakaszban tér ki más értelmezők magyarázataira is. Külön utal rá, hogy itt a szavak szintjén magyarázza a szöveget, például a szó etimológiájával világítja meg annak elsődleges jelentését:

In Notis multa est rerum varietas pro ipsa rerum varietate, quibus Poeta est plenus. In his enim iam Explicationem meam firmo, adductis aut Auctoribus, aut testimoniis, quibus innitor: Iam profero alias aliorum explicationes, sed id raro, una, ut plurimum, contentus: iam vim vocum, iam etymologiam persequor; si haec praesertim conducere ad sententiam potest. Saepissime patefacio Graecorum et Latinorum loca, quibus Poeta institit: saepissime item illorum loca, qui post Virgilium fuere, et qui institere illius vestigiis.

A *Notae* tárgya változatosságában igen sokféle, mint amilyen sokféle a változatossága a témáknak, amelyekben igen gazdag a költő. Ezekben (*Notae*) megerősítem az *Explicatio*t, vagy auctorokat, vagy bizonyítéko-

kat bevonva, amelyekre támaszkodom: továbbá megemlítem mások eltérő magyarázatait, de ezt ritkán teszem, többnyire eggyel megeleghszem. Egyszer a szavak jelentését, máskor az etimológiát követem, különösen ha ez az értelmezéshez hozzájárulhat. Leggyakrabban azokat a görög és latin szöveghelyeket mutatom be, amelyekre a költő támaszkodik, és hasonlóan gyakran azoknak a szerzőknek a szöveghelyeit is, akik Vergiliusnál későbbiek, és akik az ő lábnyomát tapossák.

La Cerda: *Comm. in Verg. I., Ad lectorem*

jelentős szerepet tulajdonít a *Quellenforschung*nak: Vergilius modelljeinek és követőinek részletes vizsgálata a sikeres *imitatio* gyakorlatának demonstrálását szolgálja.¹² A kommentátor számára ez a koncepció áll Vergilius saját költői teljesítményének középpontjában. Kommentárját így nem csupán Vergilius exegéziseként, hanem a költői kompozíció gyakorlati tanítására tett kísérleteként is forgatni lehet. Talán már önmagában a forma és az előadásmód is világos didaktikai elvet sugall, amely a jezsuita nevelés egyik alappillérekből, a *praelectió*ból születhetett.¹³

A kommentár kötetszintű és belső struktúrája, az egyes egységek következetes elkülönítése más-más olvasói gyakorlatokat feltételez. Az *argumentum*ok az *Aeneis* tartalmának és elbeszélésének átfogóbb megértését segítik elő, az eposz iránt általánosan érdeklődő olvasó ehhez fordulhat. Az egymást követő részletekhez tartozó *argumentum*ok olykor egymáshoz közvetlenül kapcsolódnak, amire az előszóban utal a kommentátor; mindez az *argumentum*ok lineáris, folyószöveggé váló olvasását is feltételezheti. Az *explicatio* az *Aeneis* mint irodalmi mű értelmezéséhez nyújt magyarázatokat, azoknak szól, akik az egyes mondatok jelentése, a költői szándék és az átfogó interpretáció iránt érdeklődnek. A további specifikusabb értelmezési kérdésekhez, az egyes szavakhoz és kifejezésekhez, az eposzban felmerülő specifikus témákhoz a *notae*-ben találunk részletesen kifejtett jegyzeteket nyelvi, történeti, tárgyi magyarázatokkal.¹⁴ A kommentárnak ez a belső strukturáltsága a vizuális megjelenítés által lehetővé teszi a „többfunkciós” kommentár hatékony használatát.

A kötetek általános szerkezete és mutatókkal való kiegészítése lehetőséget ad a főszöveg és a kommentár lineáris olvasására, mindazonáltal kedvez olyan nem lineáris olvasási gyakorlatoknak is, mint például a böngészés vagy a keresés, de a kommentárt – a szöveggel szemben – előnyben részesítő olvasási módnak is teret enged (külön index is készült a kommentárhoz). A jegyzetekben szereplő információk ugyanis több különböző módon vannak a szöveghez horgonyozva: a *lemmák* kiemelésén túl a kommentárhasabok *explicatio* részei mellett (kis)betűkkel jelölik, hogy a szöveg mely részét magyarázzák, az egyes oldalakon belüli tájékozódást pedig a két hasáb között feltüntetett, az oldal jegyzeteket tartalmazó részét vertikálisan 15 soros szakaszokra osztó jelölések (A–E) segítik (1–2. ábra).¹⁵ Az oldalak ilyen szintű strukturáltságát a kötetek végén található mutatók indokolhatják, valamint az is elképzelhető, hogy a kommentárszerző egyszerűbbé akarta tenni más szerzők számára, hogy művére hivatkozzanak. A kommentárban való információkeresést emellett a margón rövid tárgyszavak is segítik, ami a *hit-and-run* típusú kommentárhasználónak, vagyis a kommentárt egy bizonyos helyen rövid konzultáció erejéig felütő olvasónak kedvezhet.¹⁶ Azt, hogy a gyakorlatban ténylegesen hogyan használták a kommentárt, ezek a megfigyelések önmagukban nem tudják megválaszolni, de kiindulási pontot nyújthatnak a szerzői (kommentátori) koncepció és a lehetséges használati módok feltérképezéséhez, szem előtt tartva, hogy a kommentár formai megjelenése és használata mindig kölcsönösen befolyásolják egymást.

A kommentár struktúráját és módszereit a továbbiakban néhány szöveghely közelebbi vizsgálatával igyekszem leírni, az *Aeneis* első és kilencedik énekéhez tartozó megjegyzésekből válogatva. La Cerda az egyes énekek témáját, eseményeit előzetesen ugyancsak *Argumentum* címmel ellátott szakaszokban foglalja össze, ilyen tartalmi áttekintő minden ének elején szerepel, nagyjából azonos terjedelemben (1 oldal / 2500 leütés). Következetes kommentátori gyakorlattal van tehát dolgunk. Ezután szerepel maga a tárgyalandó szövegrész (általában 10–15, esetleg 20 soronként), majd a rövidebb, néhány soros *argumentum*, az első ének esetében az 1–11. sorokra vonatkozóan, ugyanabban a funkcióban, mint az ének elején: a kommentátor az átfogó értelmezés előtt összefoglalja, hogy miről is szól az adott szakasz. A kézirati hagyománnyal szemben La Cerda kötetében az eposz a Vergilius korábbi munkáira utaló *Ille ego, qui quondam...* („én, aki egykor...”) kezdetű négy sorral indul. Az *argumentum*ban az eposz témamegjelöléséről a következő összefoglalót olvashatjuk: *Praemittit, quae in re sylvestri atque agresti adolescens luserit; mox proponit argumentum divinae Aeneidos: ea continet Aeneam, Aeneae arma, cursus, labores, Deorum in eum saevitiam [...].* „Előrebocsátja, hogy fiatalon milyen erdei és földművelési témákkal foglalkozott, azután kijelöli az isteni *Aeneis* tárgyát, amely magában foglalja Aeneas, Aeneas háborúit, utazását, szenvedéseit, az ellene irányuló isteni kegyetlenséget [...].” Az *explicatio*ban azután La Cerda Serviust idézve értelmezi a négy kérdéses sort, amelyeket a filológusok többsége nem tart eredetinek, emellett arra is kitér, hogy az *arma virumque* szókapcsolat hogyan értelmezhető kezdősorként.

A *notae* kommentárrészből a *fato profugus* lemma jegyzetét mutatom be.¹⁷ La Cerda először egy ellentmondásos értelmezést ismertet, amely szerint Aeneas árulóként menekült hazájából, majd a kommentátor a szavak jelentésének értelmezésével megcáfolja azt. A mű értelmezésében zavart keltő olvasatok elhárítása a kommentátori gyakorlat jellemző része, az *Aeneis*-kommentárokból is számos példát találhatunk rá Serviustól Tiberius Claudius Donatuson át a modern kommentátorokig.¹⁸

Fama erat, Aenean patria prodita fugisse, quem ut suspicione hac liberet, culpam fugae in fata coniicit, atque adeo fato fuit profugus, non suo merito. Etenim nisi fato adderet, videretur Aeneas fugisse, aut causa criminis, prodita patria, aut cupiditate novi Imperii: Sic ferme Iul. Scal. et Servius. Homerus aperte lib. 20. [302.] μόριμον δὲ οἷ ἔστ' ἄλασθαι: fatale est illum servari. Loquitur de Aen. Aeneas ipse 3. Aen. Diversa exilia et desertas quaerere terras Auguriis agimur Divum, et in 4. arva Italiae vocat fatalia. Habetur id millies in Aeneide. Horatius etiam excusans Aenean in Carmine Saeculari, Cui per ardentem sine fraude Troiam Castus Aeneas superstes, etc. De proditione porro, quae Aeneae adfingitur, vide quae adducit Dionysius, Antiq. ex Menocrate Xanthio.

Úgy tartották, hogy Aeneas árulóként menekült el hazájából. Hogy ez alól a gyanú alól felmentse [Vergilius], a menekülés bűnét a végzetre hárítja, sőt a fatum által lett profugus, nem saját vétkéből. Ugyanis hacsak nem tenné hozzá, hogy a sorstól (fato), úgy tűnhetne, hogy Aeneas vagy hazaáru-

lás bűne miatt, vagy új birodalom vágya miatt menekült el. Körülbelül így érti Iulius Scaliger és Servius is. Homéros is egyértelművé teszi: II. XX. [302] „mivel neki sorsa, hogy élve maradjon” [ford. Devecseri G.]. Aeneas maga is említi a 3. énekben, hogy „isteni jóslat biztat bennünket távoli száműzetésre és pusztá, kietlen vidék felkeresésére”. A 4. énekben pedig Itália földjét hívja végzet által kiszabottnak. Ez számtalanszor előfordul az Aeneisben. Horatius is felmenti Aeneast a Carmen Saeculareban: „mert az égő Trója terén keresztül / jámbor Aeneas, a honát túlélve / cseltelen tört nékik utat” [ford. Radó Gy.]. Az áruulásról továbbá, amellyel Aeneast vádolják, lásd Dionysioszt, aki a Római régiségekben a xanthosi Menokratésre hivatkozva ír erről.

La Cerda ad Aen. I. 2.

La Cerda azt hangsúlyozza tehát, hogy Aeneas a *fatum* által lett *profugus*, nem saját hibájából. A kommentármagyarázat elemi gyakorlatát láthatjuk megvalósulni: a kommentátor az eredeti szöveg diskurzusának megisméltésével, „újrarendelésével” világítja meg a szakasz jelentését.¹⁹ A *fato* szó használatát hangsúlyozza, ha ugyanis ez nem tartozna a *profugus*hoz, úgy tűnne, hogy Aeneas vagy hazaárulás bűne miatt, vagy hatalomvágyból menekült volna el Trójából. Az érvelés alátámasztásához különböző szövegeket mozgósít, elsőként ókori és humanista kommentátorelődeire hivatkozik: Servius²⁰ és Scaliger is így értelmezi a lemmát. Ezzel a megjegyzéssel La Cerda saját kommentátori autoritását is megerősíti. Ezután az *Ilias* XX. énekének 302. sorából idéz (μόριμον δὲ οἱ ἔστ’ ἄλειασθαι), latin fordítással kiegészítve a felsort: *fatale est illum servari*, azaz Aeneas sorsa, hogy életben maradjon, és elmeneküljön Trójából. A párhuzamos szöveghelyek egyik tipológiája alapján ez a szöveg jelentésének pontos megértése érdekében idézett párhuzam kategóriájába tartozik.²¹ A hasonlítás szemantikai alapú, ugyanakkor az *Ilias*-szöveghelyet mint a Vergilius számára mintául szolgáló intertextuális előzményt is szemléltetővé teszi általa a kommentátor. Ezután az *Aeneis*-párhuzamok következnek, először a III. ének 4–5. sora (*diversa exilia et desertas terras / auguriis agimur divum*), amely szintén a száműzetés körülményeit hivatott megvilágítani, vagyis azt, hogy isteni jel indította Aeneast távoli száműzetésre, lakatlan helyek felkeresésére. A második *Aeneis*-párhuzam a IV. ének 355. sora: *arva Italiae vocat fatalia*. Az eposzban a *fatalibus arvis* kifejezést olvassuk, azaz a „végzettől nekirendelt földekről” van szó. La Cerda azt is hozzáteszi, hogy ez a gondolat számtalanszor előfordul az *Aeneis*ben (*habetur id millies in Aeneide*), további helyeket azonban nem listáz. Az *Aeneis*-idézetek a *locus* értelmezéséhez általános, összehasonlítható kontextust nyújtanak az olvasó számára, ezáltal erősítik meg a jelentést. Az eposzból vett belső párhuzamok után ismét távolabbi, intertextuális kapcsolódási pontok következnek. La Cerda Horatiust idézi, aki a *Carmen Saeculare*ban felmenti Aeneast: *cui per ardentem sine fraude Troiam / castus Aeneas superstes* („mert az égő Trója terén keresztül / jámbor Aeneas, a honát túlélve / cseltelen tört nékik utat”, Horatius: *Carmen saeculare* 41–42). A párhuzamos hely szintén a *locus* kommentár által kijelölt értelmezési irányát támasztja alá. A kommentárjegyzet zárlatában La Cerda további irodalmat ajánl az áruulás hamis vádjáról, mégpedig Dionysios Halikarnasseus történetírói munkáját, a *Római régiségeket*, amelyben egy lykiai történetíró, a xanthosi

Menokratés (La Cerdánál: Menokratés) nyomán olvashatunk a történet e változatáról.²²

La Cerda gyakorlatában ez a kommentárjegyzet képviseli az egyik fő típust, jellemzően így működik nála egy klasszikus, bevett kommentármagyarázat. Elsőként azonosítja a szöveg értelmezésében felmerülő kérdést vagy problémát, megfogalmazza a helyesnek vélt értelmezést (parafrázálja a *locus*), a magyarázat részeként pedig különböző bizonyító erejű szövegek hivatkozásával, idézésével érvel. Ezt követően az *Aeneis* értelmezői hagyományához kapcsolódik, Servius és Scaliger munkájára hivatkozik. Ezután párhuzamos szöveghelyeket sorol fel gondosan felépített rend szerint: először Vergilius modelljét, Homéroszt idézi, a következő szinten az *Aeneis* különböző énekeiből hoz két kontextust teremtő párhuzamot, megjegyezve, hogy számtalan további példa említhető volna, de mérsékeli a kommentár túlaradó bőségét (*copiáját*).²³ Ezt egy lazább intertextuális összefüggés követi (Horatius: *Carmen saeculare*), ennél az idézetnél tesz egyedül hozzá magyarazatot is (*excusans Aenean*). Végül az értelmezési probléma történeti forrásához irányít.

A párhuzamos szöveghelyek és a szakirodalom hivatkozásának gyakorlata formai szempontból ebben a jegyzetben a modern kommentárok felé mutat (*vide*, „lásd”, továbbá utalószavak; görög idézet mellett fordítás), a *locus*ok megadásánál a kellő pontosság ugyan még hiányzik (fejezetek, sorszámok), de így is azonosíthatók a szöveghelyek. Figyelemreméltó viszont, hogy bár La Cerda a szintagma szoros értelmezésével foglalkozik, más kommentárokkal ellentétben (Servius, Conington–Nettleship, Austin) arra nem tér ki, hogy szintaktikailag a *fato* a *venit* igéhez is tartozhat, és ezáltal kétértelmű.²⁴ Szigorúan vett grammatikai magyarazatok – az általam vizsgált jegyzetekben – La Cerdánál kevésbé voltak jellemzők, ez azt mutathatja, hogy a latin nyelv elemi szintű magyarazása – Serviuszal ellentétben – nem volt elsődleges célja.

La Cerda munkájában e hagyományos exegézis mellett a jegyzetek (*notae*) – és kommentálási technikák – egy másik típusát is megfigyelhetjük. Egyes magyarazatokban a kommentátor jobban eltávolodik a főszövegtől, hogy a *locus* értelmezésétől elrugaskodva azon túlmutató információkat, általános tudásanyagot osszon meg az olvasóval, amelyek nem csupán a szöveg irodalmi interpretációjához lehetnek hasznosak. Ezek az úgynevezett antikvárius lemmák. Ezekben a jegyzetekben az enciklopédikus érdeklődésnek ad teret a kommentátor és a *varietas* jegyében különféle tárgyi, történeti, földrajzi anyagot gyűjt össze a klasszikus kultúráról, amelyeket valamilyen módon az *Aeneis* szöveghelyeihez tud kötni. La Cerda egyéni érdeklődését követve és széleskörű tudását felhasználva például a modern tudományos cikkekre emlékeztető rövid esszét ír a római *toga*-viseletről, amelyhez a Iuppiter híres jóslatában a Róma majdani hatalmát ünneplő *Romanos*, *rerum dominos gentemque togatam* („a rómaiakat, a világ urait és *togaviseelő* népet”, *Aen.* I. 282, ford. Juhász D.) sorhoz kapcsolódó *gentemque togatam* lemma szolgál kiindulási pontként. Fontos jellemzője ennek a jegyzettípusnak, hogy a kommentátor a szöveg megértésén túlmutató többlettudást csatol a lemmákhoz, azokat mintegy információkezelési eszközként használja.²⁵ A kommentár számos ilyen típusú jegyzetet tartalmaz, ezeket gyakran nem releváns információként a későbbi kommentátorok figyelmen kívül hagyják, vagy legfeljebb azt jegyzik meg,

hogy La Cerda az adott szöveghelyhez különösen bő kommentárt nyújt.²⁶

A főszöveg értelmezésétől való eltávolodásra, a kommentálásban tett kitérőre ezeknél az antikvárius jegyzetekenél esetenként La Cerda is reflektál. Az első énekben, mikor Venus a trójaiak sorsa miatt Iuppiterhez szól (I. 226–296) és panasza során megemlíti a Timavus folyót, a kommentátor megragadja a lehetőséget és kimerítő leírást szentel a folyónak. A *Timavi* (*Aen.* I. 244) lemma jegyzetét azzal kezdi, hogy itt el fog időzni egy keveset (*hic mihi morae aliquae*), majd különböző szövegekre hivatkozva hosszasan tárgyalja a folyó elhelyezkedését, forrását, elnevezését, de kitér vízének mennyiségére, népnyelvi nevére is további források bevonásával. Egy másik érdekes példa az eposz 9. énekéből az *Ardentem coniecit lampada Turnus* lemma („Égő fáklyát vitt Turnus”, 535) magyarázata. Az elbeszélés Nisus és Euryalus halála, majd az Euryalust sirató édesanyja panasza után a trójai tábor ostromával folytatódik, Turnus *aristeiáját* olvashatjuk ezekben a sorokban (525–568). A kommentátort azonban nem az itáliai vezér hadi képességei vagy a sor poétikai jegyei érdeklik, hanem az ostrom során alkalmazott eszköz, a gyújtófáklya leírása. A *princeps* szótól eltekintve a teljes sort lemmatizálja, azonban főként csak az (*ardentem*) *lampada* szó(kapcsolat)hoz fűz magyarázatot. Elsőként a védőfalak és ostromgépek elpusztításáról ajánl egy-egy szöveghelyet Sallustius *Bellum Iugurthinum*ából és Plutarchos *Diön-életrajzából*. Ezután felteszi a további magyarázatot igénylő kérdést: *sed quae haec lampas Virgiliana?* („de milyen ez a vergiliusi fáklya?”), és részletes, átfogó magyarázatot nyújt a különböző típusú (menyegzői, temetési) és anyagú (fenyő-, viasz-) fáklyákról, használatukat többek közt középkori példával magyarázza, ehhez ismét egy másik szöveget hív segítségül (*Huic loco lucem dat Antonius Gallonius in libr. de Cruciatibus Martyrum cap. 6. explicans [...]*, „Ezt a helyet világítja meg Antonius Gallonius a *de Cruciatibus Martyrum* 6. könyvében [...]”), bár azt közvetlenül nem idézi. A jegyzet következő sorait a fáklya alakjának leírására szánja:

Finge vas, cui os latum, apertum, rotundum: cui longitudo sit palmi unius, plus minusve; quod desinat in arctiorem, semper tamen rotundam formam, eo plene modo, quo Hispani cernimus embudos, nisi quod non fracta forma, sed tota perpetim continua.

Képzeld el egy eszközt, aminek a szája széles, nyitott és kerek: aminek hosszúsága kb. egy tenyér; egy szűkebb, mégis mindig kerek formában végződik, ilyen módon, mi spanyolok felismerjük benne a tölcsérek [alakját], kivéve, hogy vonala nem török meg, hanem végig egyenes.

La Cerda *ad Aen.* IX. 535.

La Cerda kommentátori gyakorlatára jellemző, hogy ha lehetőség adódik rá, igyekszik összekapcsolni az ókori világról szerzett tudását a kortárs spanyol kultúrával. A reália magyarázatában a fáklya alakjának leírását egy spanyol kifejezéssel árnyalja, tölcsérhez hasonlítva a *lampast* (*quo Hispani cernimus embudos*). A leírást a gyújtófáklya anyagának és használatának bemutatásával folytatja, ezáltal is hivatkozva egy referenciaszövegre (Columella *De re rusticájára*). A jegyzet különleges részeként egy ábrázolás is helyet kap a kommentárolda-

lon, amelyen két eltérő fáklya kidolgozott rajzát láthatjuk (2. ábra). Ez a megoldás a kora újkori kommentár műfajától egyáltalán nem idegen: a képekkel, ábrázolásokkal való kommentálás már a könyvnyomtatás elterjedésekor széles körben népszerűvé vált.²⁷ A jegyzet utolsó szakaszában La Cerda további két szöveggel (Silius Italicus *Punicájának* és Ammianus Marcellinus történeti művének egy-egy részletével) bővíti ki az égő eszközök (pl. fonott kosár) hadi alkalmazásának témakörét, és megosztja saját véleményét a gyújtófáklya és a kosár hasonlóságáról is.

Ez a jegyzet több szempontból is érdekes és közelebbi vizsgálatra érdemes példának tűnik. Megmutatkozik benne a kommentátor antikvárius érdeklődése az ókor tárgyi kultúrája iránt, továbbá a jegyzet a kommentálási technikák tekintetében is sokszínű és sajátos. La Cerda a IX. 535. sor értelmezésekor a gyújtófáklya mint ostromeszköz használatára és minél pontosabb leírására, ábrázolására koncentrált. Összevetve a modern kommentárokkal a jegyzet fókuszja részben eltér azoktól. Conington és Nettleship egy rövid, technikai jellegű magyarázó megjegyzést fűz a *lampada* lemmához, Hardie először a sor szimmetrikus struktúráját emeli ki (*golden line*), majd Turnus hadi tetteire, valamint a tűzre mint pusztító erőre irányítja a figyelmet, ezekhez kapcsol egy homérosi és számos *Aeneis*-beli szövegpárhuzamot. Tegye Imre a *lampada* grammatikai esetét és fordítását adja meg kommentárjában. Mindemellett La Cerda sem pusztán irrelevánsnak tűnő információkkal tölti meg a jegyzetét, csak más szempontot helyez előtérbe a magyarázatában. E lemmánál is elsősorban a gyakorlatára leginkább jellemző kommentálási műveletekkel – referenciaszövegekre való hivatkozással, irodalmi párhuzamok idézésével – világítja meg a kérdéses szöveghelyet, és amikor a szavak már nem elegendők, egy ábrázolást is beilleszt a magyarázatba. A kommentárjegyzet emellett átgondolt, retorikai szerkesztettséget mutat, La Cerda nemcsak tömör felsorolását adja a gondosan összegyűjtött forrásoknak, párhuzamos helyeknek, hanem magyarázattal kiegészítve logikus érvelést épít fel azok segítségével (általános referenciák, problémafelvető kérdés, szövegpárhuzamok összehasonlítása, leírás, ábra, saját vélemény). Ez a tudományos esszészerű szövegalkotás a primer szövegtől függetlenedő, önálló magyarázat felé mutat, és azt sugallja, hogy az sem jelent különösebb gondot, ha az olvasó rövid időre szem elől téveszti a főszöveget.²⁸ Az olvasástörténeti kutatások is számos – a társadalmi háttértől, a könyv típusától, az olvasótól függő – különböző lehetséges olvasói gyakorlatot azonosítanak a kora újkorban.²⁹

Összegzés

A kora újkori (neolatin) kommentárt (1400–1700) félreértett és elfeledett műfajként írja le a szakirodalom. A 19. századi modern, intézményesülő filológia meghaladottnak tekintette ezeket a felesleges információktól túlburjánzó, humanista munkákat. A kommentár mint tudományos műfaj történetében továbbra sincs teljes kép a neolatin kommentárokról, módszeres vizsgálatuk hiányos. Az elhanyagolás egyik oka, hogy eltérnek a modern kommentár és filológus gyakorlatától (más filológiai koncepcióval dolgoznak), például kritikai szempontból kevésbé válogatott információkat tartalmaznak, vagy a szerző

saját véleményét is megosztja, közvetíti olvasói reflexióját, ezáltal nem érik el a kívánt tudományos színvonalat.³⁰

A következtetések megfogalmazása előtt érdemes figyelembe venni, hogyan gondolkodtak a kommentár szerepéről, szöveg és kommentár kapcsolatáról, és általában hogyan használhatták azokat ebben a korszakban. A kommentár alapvetően sokkal általánosabb műfajként volt jelen a kora újkor tudományos közegében, a régi és az új tudás tárházaként működött. A kommentár volt az a médium, amelyben ezt a tudást hozzáférhetővé lehetett tenni. Nem volt kizárólagos vagy irányadó a főszövegnek való alárendeltsége, „kisegítő” szerepe sem. Kettős függőség határozta meg ezeket a filológiai munkákat: esetenként a szövegért volt ott a kommentár, de néha a kommentár „érdekében” volt ott a szöveg. A kommentárokat kiemelten hasznos eszközöknek tartották az információgyűjtéshez, a tudás gondozásához, azokat nem csak elméleti, hanem gyakorlati, praktikus tudás (*skill*) megszerzése céljából (is) tanulmányozták. A szöveg megértése nem szolgált kizárólagos célként, sőt egyes kutatások szerint többször használhatták a kommentárokat olyan konzultációra, információkeresésre, amely a főszöveghez nem kapcsolódott szorosan.³¹ A kora újkori kommentátor szabadabb műfaji keretekkel dolgozott, a kommentált szöveg kapcsán felmerülő szerteágazó tudásanyag sajátos, önálló jogon működő archívumát alkotta meg.³²

Mit lehet megtudni La Cerda kora újkori *Aeneis*-kommentárjáról néhány kommentárrészlet és a szerzői előszó tanulmányozása alapján? E kommentár – ahogy a kora újkori kommentárok többsége – egyszerre több funkciót is ellát: egyrészt segítséget nyújt a szöveg interpretálásához, másrészt szerteágazó tudást, jelentős mennyiségű információt gyűjt össze és rendszerez az eposzban felmerülő témákkal, jelenségekkel kapcsolatban, azaz referenzkönyvként, kézikönyvként is működik.³³ Ezt támasztja alá a kommentár három réteg szerinti – *argumentum*, *explicatio*, *notae* – felosztása. A különböző típusú jegyzetek, mint a fent leírt „klasszikus”, a főszöveget szorosabban értelmező, és az „antikvárius”, a szöveghez lazábban kapcsolódó, kitérő jegyzetek olyan kommentálási gyakorlat részei, amely egy többfunkciós, univerzális, enciklopédikus tudást közvetítő kommentárt eredményez.

Jegyzetek

A tanulmány az FK 135096 számú NKFI-projekt támogatásával készült.

- 1 Casali–Stok 2019, 102. La Cerdáé az egyetlen Heyne előtti kommentár, amely a modern Vergilius-kommentárok bibliográfiájában helyet kap.
- 2 Laird 2002, 171.
- 3 Casali–Stok 2019, 102; lásd még Maarten 2016, 91 elemzését a *togatam* lemmáról (*Aen.* I. 282).
- 4 Casali–Stok 2019, 103. La Cerda életéről bővebben lásd Simón–Díaz 1944.
- 5 La Cerda 1598-ban két latin nyelvtan új kiadását is elkészítette a diákok számára: Antonio de Nebrija *Introducciones grammaticales* című munkáját és Sanctius *Minerva sive de causis Latinae linguae commentarius* című kötetét. Továbbá Tertullianus munkáihoz is készített kommentárt, ezek 1624-ben, és 1630-ban jelentek meg, kiadott két latin nyelvű értekezést *Adversaria sacra* (Lyon, 1626)

A kommentátor a primer szöveg egy-egy pontjához horgonyozza az összegyűjtött tudásanyagot, amivel megkönnyítheti annak felidézését a kommentárhasználó számára, a tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy a kommentárban olvasott információra könnyebb emlékezni, mint egy folyóiratcikkben vagy tanulmányban olvasottra.³⁴ La Cerda emellett a kötethez különféle tárgymutató indexeket csatol és a margón címszavakkal is segíti a keresést. Az információkezelésnek ez a módja ugyancsak a kommentár referenciális, kézikönyvként való használatára enged következtetni.³⁵

La Cerda kommentárjának fizikai megjelenése, a kommentárszöveg szerkesztése, az oldalak tördelése, tipográfiai jegyei (kiemelések, sorszámok, az oldalt részekre osztó betűk) mind a különböző funkciók működéséhez igazodnak. A főszöveg nagyobb betűmérettel különül el a két hasábra tördelt, kisbetűs kommentárszövegtől. Címek tagolják a kommentárszakaszon belül az egyes egységeket. Az *explicatio*ban tárgyalt részeket kisbetűk jelölik az eposz megfelelő sorainál. A *notae*-ben kiskapitális szedéssel emelkednek ki a lemmák, új bekezdésekben a magyarázatok. A jegyzeteket minden oldalon A, B, C, D betűk tagolják nagyjából azonos hosszúságú szakaszokra. A példaként elemzett jegyzetekben a párhuzamos helyekre való hivatkozás, azok idézése a modern kommentár formalizált szövegére kezd hasonlítani, bár a rövidítések még nem annyira általánosak és következtetések, valamint olykor a hivatkozások sem kellően pontosak. A kommentár formai megjelenésével összességében a praktikus használat(ok) elősegítésére törekszik, és ebben helyenként túl is teljesít (nem mindig egyértelmű, mely kiemelésnek, jelölésnek mi a szerepe). A kommentárhagyományhoz való aktív csatlakozás, a forráshivatkozások, idézetek bősége, a fordítás vagy parafrázis gyakorlata mind a modern, „tudományos” kommentár műfajához kötik La Cerda munkáját.³⁶ Mindemellert a kommentár szerkezete és anyaga a neolatin kommentár sajátos jegyeit is magán viseli, megőrizni és megerősíteni igyekszik a klasszikus tudást, közvetíteni és átadni az ókori műveltséget. Ha a kora újkori kommentált szövegkiadásokat – Karl Enenkel nyomán – hatalmas szövegépítményként képzeljük el, La Cerda munkája egy alaposan megtervezett és gondosan kivitelezett épület képét nyújtja, amelynek széles termein keresztül közelíthette meg az olvasó az antik szöveget.³⁷

és *De excellentia sacrorum spirituum* (Párizs, 1631) címmel. Ezenkívül összeállította Nebrija *Grammatica Latina* című művének kivonatát (1598), amelyet II. Fülöp a spanyolországi latinoktatás hivatalos és egyetlen tankönyvévé nyilvánított. Laird 2002, 174–175.

6 A kutatáshoz az 1647-ben, Johann Kinckius kölni nyomdájában készült kiadást használtam (La Cerda 1647).

7 Casali–Stok 2019, 102.

8 Enenkel–Hellen 2013, 28–29; 6.

9 Vö. Budelmann 2002, 143–144.

10 Az adott *Aeneis*-részlethez tartozó lemmák a *Notae*-ban számozott listaként jelennek meg (minden egyes szakaszban újra 1-től), ez a számozás tehát nem a megfelelő *Aeneis*-szöveg hely sorára utal, hanem csak arra, hogy a lemma az adott *Notae* részben hányadik, La Cerda erre a sorszámra hivatkozik a kötetek tárgymutatójában (*Index secundus rerum et verborum*).

- 11 Lásd pl. Hardie 1994, vii.
 12 Laird 2002, 180–181; Roberts 2013, xlvii–xlviii.
 13 Roberts 2013, xxxvi, xlvii. A kommentár műveleteinek a *praelectio* gyakorlatával való összehasonlítása tovább árnyalhatja a kommentár működésének és használatának leírását. A kommentár és az oktatás szoros összefonódásáról a kora újkorban lásd Enenkel–Hellen 2013, 17–23.
 14 Maarten 2016, 91–92.
 15 Vö. Henricus Stephanus 1578-as Platon-kiadásának hivatkozási rendszerével, amelyet a modern kiadások és fordítások is hagyományosan átvesznek.
 16 Kraus 2002, 11, 18.
 17 *A fato profugus* lemma jegyzetéhez a margón kulcsszó-megjelölést is találunk: *Aeneae factum*, azaz Aeneas cselekedete. Bár a kulcsszavas megjelölés pontos funkciója a kötetben bizonytalan, a jegyzetekben való könnyebb tájékozódást, gyorsabb információszerezést segíthette elő, egyúttal kiemelve a jegyzetet a többi közül.
 18 A kommentárok működéséről e tekintetben lásd például Martens 2011; Fowler 2011; Tamás 2019.
 19 Foucault a kommentár ismétlődő eljárásáról: „A kommentár úgy hárítja el a diskurzus kockázatát, hogy maga is beépül a diskurzushoz: lehetővé teszi, hogy mást mondjanak, mint maga a szöveg, de azzal a feltétellel, hogy magát a szöveget mondják, mintegy kiteljesítve azt” (Foucault 1991, 874).
 20 *Et bene addidit fato, ne videatur aut causa criminis patriam deseruisse, aut novi imperii cupiditate* („és jól tette, hogy hozzáadta, hogy a végzettől, nehogy úgy tűnjön, hogy bűn elkövetése miatt hagyta el hazáját, vagy új birodalom iránti vágyból”, Servius *ad loc.*).
 21 Gibson 2002, 333–346.
 22 Μενεκράτης δὲ ὁ Ξάνθιος προδοῦναι τοῖς Ἀχαιοῖς αὐτὸν ἀποφαίνει τὴν πόλιν τῆς πρὸς Ἀλέξανδρον ἔχθρας ἕνεκα, καὶ διὰ τὴν εὐεργεσίαν ταύτην Ἀχαιοὺς αὐτῷ συγχωρῆσαι διασώσασθαι τὸν οἶκον („a xanthoszi Menekratés azonban azt állítja, hogy Aeneas Alexandros iránti gyűlöletből árulta el a várost az akhájoknak, és hogy e szolgálata miatt megengedték neki, hogy megmentse a házat”; Dionysios Halikarnasseus: *Rhōmaiké archaiologia* I. 48, 3).
 23 A *copiáról* lásd Kozák Dániel tanulmányát az *Ókor* jelen számában.
 24 Conington–Nettleship *ad Aen.* I. 2; Austin *ad Aen.* I. 2.
 25 Maarten 2016, 94–104.
 26 Azt, hogy mi releváns vagy irreleváns információ, nagyrészt az adott használat/olvasói elvárás befolyásolja. A kommentárok *copiának* nevezett túlaradó bősége és a kommentátorok azon igyekezete, hogy mindent elmondjanak, amit az ókori világ valamely aspektusáról el lehet mondani, a kommentárelméleti és -történeti diskurzus sokat tárgyalt témája. Általános megközelítésben ír róla Gumbrecht 2003, 41–53 és Shuttleworth Kraus 2011, 502–510 (kül. 507–508), a párhuzamos helyek használata kapcsán pedig Gibson 2002, 347–356. A *copia* továbbá számos esettanulmányban kiemelt vizsgálati szempontként jelenik meg, lásd például Budelmann 2002, 157–167.
 27 Enenkel 2014, 5. A tudományos tények előállításának vizuális, képi gyakorlatához lásd Latour 2021, 47–99, kiemelten 68–78.
 28 Maarten 2016, 90.
 29 Craig Kallendorf három olvasási módot emel ki: az első, amikor az olvasó nem a történet egészére, hanem csupán egyes elszigetelt epizódokra összpontosít az olvasás során; a második, hogy a szöveget a könnyen megjegyezhető formulák, közmondások, maximák forrásaként használja; végül, az olvasó törekedhet arra, hogy a szöveget a maga teljességében ragadja meg anélkül, hogy epizódokra vagy maximákra redukálná, plurális olvasatot alakítva ki (Kallendorf 2010, 239). Az olvasás történetéről átfogóan: Cavallo–Chartier 2000.
 30 Ez az általános megítélés a használatukat is befolyásolja: a modern filológus csak egy-egy rövid konzultációt engedhet meg magának az ilyen típusú kommentárokkal. Enenkel–Nellen 2013, 1–2.
 31 Blair 2002.
 32 Enenkel–Nellen 2013, 15–20.
 33 „A kommentárok hagyományosan mind az olyan olvasóknak szólnak, akik egy részlet vagy mű megalapozott értelmezésére vágyanak, mind pedig az alkalmi olvasóknak, például azoknak, akik jelentős mennyiségű »kemény« információra vágnak (például) egy kulturális vagy társadalmi jelenségről, amely emlékeztetük szerint egy versben fordul elő, vagy akik egy irodalmi témával kapcsolatban további hivatkozásokat keresnek.” Gibson 2002, 344–345.
 34 Fraenkel 1950, viii.
 35 Fantham 2002, 405–406.
 36 Laird 2002, 195–200.
 37 Enenkel 2013, 3.

Bibliográfia

Kommentárok

- Conington, J. – Nettleship, H. 1858–1871. *The Works of Virgil*. With a commentary by J. C. and H. N. Vol. 1–3. London.
 Gesztelyi T. – Tegyei I. et al. (szerk.) 1987. *Vergilius*. Aeneis VII–XII. Auctores Latini XXII. Budapest.
 Hardie, P. 1994. *Virgil, Aeneid, Book IX*. Cambridge.
 La Cerda, J. L. de 1647. *Commentarii in Vergilium*. Vol. 1–3. Köln (Johann Kinckius).

Szakirodalom

- Blair, A. M. 2010. *Too Much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age*. New Haven – London.
 Budelmann, F. 2002. „Classical Commentary in Byzantium: John Tzetzes on Ancient Greek Literature”: Gibson – Shuttleworth Kraus 2002, 141–169.
 Casali, S. – Stok, F. 2019. „Post-classical Commentary”: F. Mac Góráin – C. Martindale (szerk.): *The Cambridge Companion to Virgil*. Second edition. Cambridge, 95–108.

- Cavallo, G. – Chartier, R. (szerk.) 2010. *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Ford. Sajó T. Budapest (eredetileg: *Histoire de la lecture dans le monde occidental*. Párizs, 1997).
 Enenkel, K. A. E. (szerk.) 2014. *Transformations of the Classics via Early Modern Commentaries*. Leiden–Boston.
 Enenkel, K. A. E. – Nellen, H. (szerk.) 2013. *Neo-Latin Commentaries and the Management of Knowledge*. Leuven.
 Fantham, E. 2002. „Commenting on Commentaries: A Pragmatic Postscript”: Gibson – Shuttleworth Kraus 2002, 403–421.
 Foucault, M. 1991. „A diskurzus rendje” (ford. Török G.): *Holmi* 3/7, 868–889.
 Fowler, D. 2011. „A filológia mint kommentár és a kommentár mint filológia az elektronikus médiumok korában” (ford. Kozák D.): Déri B. – Kelemen P. – Krupp J. – Tamás Á. (szerk.): *Metafilológia I. Szöveg – variáns – kommentár*. Budapest, 476–501.
 Fraenkel, E. 1950. *Aeschylus, Agamemnon*. Vol. 1–3. Oxford.
 Gibson, R. K. 2002. „’Cf. e.g.’: A Typology of ’Parallels’ and the Role of Commentaries on Latin Poetry”: Gibson – Shuttleworth Kraus 2002, 331–357.

- Gibson, R. K. – Shuttleworth Kraus, C. (szerk.) 2002. *The Classical Commentary, Histories, Practices, Theory*. Leiden–Boston.
- Gumbrecht, H. U. 2003. *The Powers of Philology. Dynamics of Textual Scholarship*. Urbana–Chicago.
- Kallendorf, C. 2010. „Vergil and Printed Books, 1500–1800”: J. Farrell – C. J. M. Putnam (szerk.): *A Companion to Vergil's Aeneid and its Tradition*. Chichester, 234–250.
- Laird, A. 2002. „Juan Luis de La Cerda and the Predicament of Commentary”: Gibson – Shuttleworth Kraus 2002, 171–202.
- Latour, B. 2021. *Hibrid gondolkodás. Válogatott tanulmányok*. Ford. Keresztes B., Kun J. R., szerk. Kelemen P. Budapest.
- Maarten, J. 2016. *The Wisdom of Virgil. The Aeneid, its Commentators, and the Organization of Knowledge in Early Modern Scholarship*. Doktori disszertáció. Leiden.
- Martens, G. 2011. „Segítség vagy gyámkodás?” (ford. Dejsics K.): Déri B. – Kelemen P. – Krupp J. – Tamás Á. (szerk.): *Metafilológia I. Szöveg – variáns – kommentár*. Budapest, 439–475.
- Roberts, J. L. 2013. *The Prolegomena of La Cerda's Commentary on Virgil. A commented edition from the Cologne 1642 imprint, with English translation and explanatory notes*. Doktori disszertáció. Warwick.
- Shuttleworth Kraus, C. 2011 [2002]. „Kommentárok olvasása” (ford. Nemerkenyi E.): Déri B. – Kelemen P. – Krupp J. – Tamás Á. (szerk.): *Metafilológia I. Szöveg – variáns – kommentár*. Budapest, 502–531.
- Simón Díaz, J. 1944. „Notas y comentarios para la biografía del P. Juan Luis de La Cerda”: *Razón y Fe* 130, 424–434.
- Tamás Á. 2019. „Az olvasás veszélyei és a filológia oltalma”: Kelemen P. – Kulcsár-Szabó Z. – Simon A. – Tverdota Gy. (szerk.): *Filológia – interpretáció – médiatörténet*. Budapest, 327–341.

Takács László (1968) klasszika-filológus, a PPKE BTK Klasszika Filológia Tanszékének vezetője. Fő kutatási területe a Nero-kor irodalma, különös tekintettel L. Annaeus Cornutus munkásságára.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Augustus 2000 (2015/1).

L. Annaeus Cornutus és a *figmentum poeticum* problémája

Takács László

A római költői alkotásokhoz írt ókori kommentárok közül okkal emelkedik ki a késő ókorban, a 4–5. század fordulóján élt grammatikus, Servius Vergilius-kommentárja, illetve annak valószínűleg szintén késő ókori kiegészítése, az ún. *Servius Danielis* vagy *Servius auctus*.¹ Ezek a magyarázatgyűjtemények ugyanis – ellentétben például a Persius-, Lucanus-² vagy akár a Horatius-kommentárokkal³ is – nem pusztán a költői szöveg nyelvi és tárgyi értelmezésére törekszenek grammatikai, rétorikai, mitológiai stb. magyarázatok segítségével, hanem olyan típusú megállapításokat is tartalmaznak, amelyek a műveken keresztül általánosabb poétikai, esztétikai kérdéseket érintenek, azaz irodalomkritikai szempontból is értékeli Vergilius műveit, illetve közülük is kifejezetten az *Aeneid*-et. Ennek a más kommentároknál jóval szélesebb horizontnak az oka alighanem az a tény, hogy a késő ókori Vergilius-kommentátorok – a Vergilius-művek speciális helyzete miatt⁴ – jóval gazdagabb értelmezői hagyományra támaszkodhattak, mint az egyéb költői szövegeket értelmező grammatikusok.

Az ókori Vergilius-magyarázat és -értelmezés alakulástörténete viszonylag jól rekonstruálható,⁵ még ha annak meghatározása nehezebb is, hogy a hatalmas jegyzetalmaz egyes rétegei – ha egyáltalán elkülöníthetőek – melyik grammatikus magyarázó-értelmezői tevékenységéhez köthetők.⁶ Magának a Servius-kommentárnak köszönhetően számos Vergilius-kommentátor és -kritikus nevét ismerjük, azt azonban már nehezebben tudjuk megállapítani, hogy a nevüket említő jegyzeteken kívül egy-egy kommentátornak tulajdoníthatók-e további magyarázatok is, és ha igen, melyek azok. A teljesség igénye nélkül, pusztán állításunk alátámasztására érdemes megemlíteni az ókori Vergilius-interpretáció szempontjából fontosnak tekintett szerzőket, kommentátorokat, akik közül Hyginus, L. Annaeus Cornutus és Valerius Probus 1. századi, Aemilius Asper 2–3. századi, Donatus 4. századi, Servius pedig, aki a korábbi kommentárokat egybegyúrta valamennyiüknél később, a 4–5. század fordulóján élt. Jól látszik tehát, hogy Vergilius műveinek dokumentálható értelmezéstörténete a költő halálát követő évtizedekben, az 1. század elején elkezdődött, és folyamata egészen a késő ókorig szakadatlanul folytatódott. Mivel a Servius-, illetve a Servius Danielis-kommentárok ennek a folyamatnak a végén állnak, óhatatlanul szembe kell néznünk azzal a körülménnyel, hogy Vergilius értelmezéstörténete olyan dinamikus folyamat, amelynek állomásait sok esetben csak hipotetikusan tudjuk egymástól elkülöníteni. E rétegek szétválasztásában segítenek azok a jegyzetek, amelyek nevesítik a bennük megfogalmazott nézet vagy állítás szerzőjét, másrészt a tartalmi azonosság vagy hasonlóság alapján bizonyos esetekben névtelen megjegyzéseknek is megtalálhatjuk a (feltételezett) forrását. Ezzel a problémával, vagyis a különféle rétegek szétválasztásának kérdésével korábban más szerző kapcsán már foglalkoztam,⁷ sőt a késő ókori Vergilius-kommentárok alapján már tettem kísérletet arra is, hogy Cornutus kritikus-értelmezői tevékenységének a hatását megragadjam,⁸ így most ezeknek az előzményeknek a folytatásaként azt kívánom megvizsgálni, hogyan kapcsolható össze Cornutus kritikai munkássága és a *figmentum poeticum* – magyarul úgy mondhatnánk, hogy a „költői fikció” vagy a „teremtő költői képzelet” – Servius-kommentárban megőrzött problematikája.

L. Annaeus Cornutus, a Nero korában élt sztoikus filozófus két költőnek, Persiusnak és Lucanusnak volt a tanára, sőt az előbbinek legfontosabb barátja és költői hagyatékának gondozója.⁹ Latin és görög nyelvű műveinek töredékein kívül egyetlen rövid, görög nyelvű értekezése maradt ránk, amelyben – főleg a nevek etimológiai magyarázatán keresztül – allegorikusan értelmezi a görög istenvilágot.¹⁰ Cassius Dio szerint igen tekintélyes személy volt a hatvanas évek Rómájában, és egy fontos és jellemző anekdotát is feljegyez vele kapcsolatban. Már az elbukott Piso-féle összeesküvés, illetve a nagy római tűzvész után Nero azt tervezte, hogy négyszáz énekből álló eposzban írja majd meg a római nép történetét. Mikor ezzel a tervével kapcsolatban megkérdezte Cornutust, hogy mi a véleménye, ő – eléggé meggondolatlanul és nyersen – azt válaszolta, hogy négyszáz ének túl sok, és egy ilyen hosszú művet senki sem fog elolvasni. A történetíró szerint ezután Nero száműzte Cornutust, akinek későbbi sorsáról semmit sem tudunk.¹¹ Mindez 65-ben vagy 66-ban történt. Szempontunkból az anekdota két lényeges eleme egyfelől, hogy Cornutus egészen a száműzetéséig a császári udvar szívesen látott vendége volt, másfelől pedig, hogy Nero éppen egy praktikus irodalmi probléma kapcsán (milyen hosszú művet írjon?) várt volna tőle (megértőbb) választ. Egyesek ugyanis azt javasolták, hogy a tervezett eposz négyszáz könyv terjedelmű legyen – erről alighanem le lehetett volna beszélni a császárt, de semmiképpen sem azzal, amit Cornutus válaszolt, vagyis hogy egy ilyen terjedelmes eposzt senki sem fog elolvasni. Azt, hogy Cornutus irodalomkritikus volt, nemcsak ez az anekdota, hanem a nevéhez köthető jegyzetek is megerősítik.¹² Aulus Gelliusnál, a Servius- és a *Servius Danielis*-kommentárokban, Macrobiusnál, illetve a *Scholia Veronensi*ában összesen mintegy húsz olyan jegyzet maradt ránk, amelyeket egyértelműen Cornutus neve alatt hagyományoztak.¹³ Tartalmi érvek alapján ez a kör tovább bővíthető, és így a töredékek alapján jól rekonstruálható az, hogy milyen típusú művet írt Cornutus: nem folyamatos kommentárt, hanem bizonyos részeket értelmező, más részleteket kritizáló, olykor egyenesen elítélő művet.¹⁴ Fölvetődhet ugyan a kérdés, hogy hitelt kell-e adnunk a késő ókori kommentárok adatainak, s e kétely jogos is lehetne, ám a különböző források egybehangzó állítása azt erősíti, hogy ezeket valóban Cornutusnak kell tulajdonítani.

Folytatva tehát a gondolatmenetet, a rendelkezésünkre álló *testimonium*ok alapján azt feltételezhetjük, hogy Cornutus lehetett az első, aki poétikai szempontból kritizálta a Vergilius-művek, mindenekelőtt az *Aeneis* egyes részleteit, nagyobb epizódjait, jeleneteit.¹⁵ A Macrobiusnál fennmaradt töredékek, illetve a Servius-kommentár adatai alapján Cornutust kifejezetten foglalkoztatta az a kérdés, hogy hol húzódnak a *figmentum poeticum* határai. Cornutus problémaközpontú kritikája – úgy tűnik – gyors reakciót váltott ki, méghozzá Valerius Probus részéről, ezt mutatja ugyanis, hogy a *Saturnaliá*ban a következőt olvashatjuk az *Aeneis* negyedik énekének 702–703. soraival kapcsolatban:

In libro quarto in describenda Elissae morte ait quod ei crinis abscisus esset his versibus: „Nondum illi flavum Proserpina vertice crinem / abstulerat, Stygioque caput damnaverat Orco.” Deinde Iris a Iunone missa abscidit ei crinem et ad Orcum refert. Hanc Virgilius non de nihilo fabulam

fingit, sicut vir alias doctissimus Cornutus existimat, qui annotationem eiusmodi adposuit his versibus: „Unde haec historia, ut crinis auferendus sit morientibus, ignoratur: sed adsuevit poetico more aliqua fingere, ut de aureo ramo.” Haec Cornutus. Sed me pudet quod tantus vir, Graecarum etiam doctissimus litterarum, ignoravit Euripidis nobilissimam fabulam Alcestim. In hac enim fabula in scenam Orcus inducitur gladium gestans quo crinem abscidat Alcestitis...

A negyedik könyvben, Elissa [Dido] halálának a leírásában azt mondja ezekkel a sorokkal, hogy le lett vágva a haja: „Így nem nyírta le szőke haját s a fejét sem ítélte / Styxbeli Orcusnak Próserpina még adományul.” Ezután Iris, akit Iuno küldött, levágja a hajfürtjét és az Alvilágba viszi. Ezt a mesét nem a semmiből találta ki Vergilius, mint ahogy az egyéb tekintetben igen tudós Cornutus gondolja, aki efféle megjegyzést fűzött ezekhez a verssorokhoz: „Hogy honnan ez a történet, amely szerint [le kell vágni és] el kell vinni a haldoklók hajfürtjét, nem lehet tudni. Szokott azonban poeta módjára kitalált dolgokat költeni, ahogy például az aranyágról.” Ezt mondja Cornutus. Szégyellem magam, hogy egy ilyen nagy ember, a görög irodalom ekkora tudora, nem ismerte Euripidés Alkestis című drámáját. Ebben a drámában Orcus lép színre, kezében kardot tart, amellyel levágja Alkestis hajfürtjét...

Macrobius: *Saturnalia* V. 19, 1–5

Cornutus tehát – bár *historiának* nevezte a jelenetet – nem találta, illetve Macrobius szerint nem ismerte a jelenet görög irodalmi előképét, ezért fűzött kétkedő megjegyzést a szövegrészlethez. Macrobius adatát jól kiegészíti azonban, amit mindezzel kapcsolatban Servius kommentárjában találunk. Ő megemlíti ugyan az e sorokhoz írt jegyzetében Euripidést, mint akinél a jelenet előképe megtalálható, Cornutus kritikáját azonban nem részletezi.¹⁶ Az eposz egy másik részletével kapcsolatban viszont nem feledkezik meg megjegyezni, hogy Cornutus mit kritizált. Thrákiába érkezve Aeneas áldozatot szeretne bemutatni, de amikor ehhez vesszőket tép ki a földből, a növény vérezni kezd, ugyanis a bokor a Polydorus halálát okozó dárdákból hajtott ki:

...nam Polydorus ego. Hic confixum ferrea texti Telorum seges et iaculis increvit acutis.

...mert Polydorus szól hozzád. Itt fekszem a földben, Lándzsa-vetés takar, és lándzsák nőttek ki poromból.

Vergilius: *Aeneis* III. 45–46.

Servius a következő megjegyzést fűzi e sorokhoz (csúcsos zárójelben a jegyzetnek az a szakasza szerepel, mely csak a kommentár bővített változatában, a *Servius auctus*ban olvasható):

<TELORUM SEGES multitudo. Plautus *Aulularia* „stimulorum seges”. Sane putatur non verisimile iaculis coniectis puerum occisum, nam repugnat cum illo „Polydorum obtruncat”: nam et misisse radices iacula mirum est, nisi monstruosum sit. INCREVIT reviruit.> Traxit autem hoc de historia Romana. Nam Romulus, captato augurio, hastam de Aventino monte in Palatinum iecit: quae fixa fronduit et

arborem fecit. Vituperabile enim est, poetam aliquid fingere, quod penitus a veritate discedat. Denique obicitur Vergilio de mutatione navium in nymphas; et quod dicit per aureum ramum ad inferos esse descensum; tertium, cur Iris Didoni comam secuierit. Sed hoc purgatur Euripidis exemplo, qui de Alcesti hoc dixit, cum subiret fatum mariti.

<LÁNDZSÁK VETÉSE [lándzsák] sokasága. Plautus a Bög-re című darabjában [úgy fogalmaz]: „öszökék vetése”. Egyébként azt gondolják, hogy nem valószínű, hogy a fiút dárdák ölték meg, mert ez ellentmond annak, hogy „Polydorust levágja”. Mert az is csodálatos, ha nem egyenesen szörnyűség, hogy a dárdák gyökeret eresztettek. NŐTT KI kivirágzott.> Ezt azonban a római történelemből vette. Romulus ugyanis, miután madárjósítás révén jóslatot kapott, dárdát dobott az Aventinusról a Palatinusra. Ez a dárda ott földbe fúródott, kiszöldült és fává terebélyesedett. Kárhóztatandó ugyanis, ha a költő olyasmint talál ki, ami teljesen távol esik az igazságtól. Végeredményben szemére vetik Vergiliusnak a nimfák hajóvá változásának történetét, és hogy azt mondja, hogy aranyág segítségével lehet eljutni az Alvilágba, harmadszor pedig, hogy Iris levágja Dido hajfürtjét. Ezt azonban menti Euripidész példája, aki ezt Alkéstisről mondja, mivel vállalta férje végzetét.

Servius / Servius auctus ad loc.

Servius szavai alapján tehát összesen négy olyan jelenet volt az *Aeneis*-ben, amely a *figmentum poeticum* szempontjából vitatottnak volt tekinthető. Macrobius és Servius megjegyzéseiből arra következtethetünk, hogy a problémát elsőként minden bizonnyal Cornutus fogalmazta meg, akinek az értelmezői pozíciója – legalábbis ebből a szempontból – igen kritikus volt.

A *figmentum poeticum* kérdésében még azt is meg tudjuk ragadni egy másik töredék alapján, hogy mi volt Cornutus álláspontja. Servius ezt írja a hajók nimfává változása kapcsán, amikor magát Kübelét, azaz a *Magna matert* úgy mutatja be, mint aki maga fordul Iuppiterhez a trójaiak érdekében:

Ipsa deum fertur genetrix Berecynthia magnum vocibus his adfata Iovem: ...

Mint mondják, Berecynthia, ő maga szólt, öröklők anyja a nagy Jupiterhez, eként: ...

Vergilius: *Aeneis* IX. 82–83.

IPSA DEUM FERTUR GENETRIX figmentum hoc licet poeticum sit, tamen quia exemplo caret, notatur a criticis: unde longo prooemio excusatur. Nam ideo et prisca ratione religionis et Iovis beneficio dicit esse perfectum, ut naves mutarentur in nymphas, quo vel aliqua ex parte possit esse verisimile. <Sane quidam „fertur” reprehendunt, quod dicendo auctoritatem rei detraxerit. Alii laudant, quod dicendo „fertur” incredibili rei auctoritatem dare noluerit.>

MONDJÁK, HOGY AZ ISTENEK ANYJA: Habár ez költői fikció, mivel nincs előképe, a kritikusok bírálják. Ezért [a költő] hosszú bevezetőben magyarázkodik. Ezért mondja, hogy ősi vallási okból és Iuppiter ajándékaként teljesült, hogy a ha-

jók nimfává változtak, hogy így legalább részben valószerűnek tűnjék [a történet]. <Egyesek mindenesetre kifogásolják a „mondják” kifejezést, mert ezzel a szóval lerombolta a dolog hitelét, mások azonban dicsérik, mert a „mondják”-kal nem akart hitelt adni a hihetetlen dolognak.>

Servius / Servius auctus ad loc.

Cornutus tehát elsősorban a görög, kisebb részben a római irodalmi hagyomány felől vizsgálta és bírálta azokat a részleteket, amelyeket problematikusnak tekintett a *figmentum poeticum* szempontjából. Mivel ezt kérte számon ezeken az epizódokon, érthető, hogy Macrobiusnál és Serviusnál miért kap hangsúlyt az, hogy Dido hajfürtje levágásának jelene nem egyedülálló, hanem megvan az előzménye a görög irodalomban. A másik három esetre azonban nem találtak görög irodalmi előképet az értelmezők az ókorban.

Cornutus Vergilius-kritikájának – ezt talán nyugodtan kijelenthetjük – egyik központi eleme volt a *figmentum poeticum* kérdése, ez pedig – és most szélesebbre állítjuk a vizsgálódás objektívjét – hatással volt az ezüstkori irodalom Nero-kori szeletére. Jól ismert Petronius *Satyricon*jának azt a részlete, amelyben Eumolpus kifejti és meg is mutatja, hogyan kell eposzt írni. Költeménye tárgya a polgárháború, csakúgy, mint a Nero-barát, majd Nero-ellenség Lucanus *Pharsaliá*jának. Eumolpus a következőket mondja a regényben a költészettel és az eposzsal kapcsolatban:

Sok embert csábít, ó, ifjak – mondta Eumolpus –, a költészet. Mert ha valakinek egyszer sikerült verslábakból egy ép sort felépítenie, és a szavak együttesébe finomabb érzelmet szőni, mindjárt azt gondolja, hogy elérkezett a Heliconra. Így azok, akik a fórumon űzik foglalkozásukat, gyakran menekülnek a költészet nyugalamához, mintha boldogabb révbe húzódnának, mert azt hiszik, könnyebb költeményt, mint villogó gondolatoktól tarkálló szónoklatot létrehozni. Csakhogy az emelkedettebb szellem nem kedveli az ilyen üres ragyogást, s az elme legfeljebb csak úgy képes foganni és szülöttet hozni a világra, ha az irodalom roppant folyama átítatta habjaival. Menekülni kell a szavak művészetének – hogy úgy mondjam – olcsó eszközeitől, s a néptől távol álló kifejezéseket kell választani, hogy a „Gyűlölt, profán nép, hagyd el e templomot!” [Hor. Ódák III. 3, 1] elve megvalósuljon. Emellett vigyázni kell arra, hogy a gondolatok ne üssenek el a nyelvi kifejezés testétől, hanem a ruha szövetébe szóit színekkel csillogjanak. Tanú Homéros és a lírikusok, a római Vergilius, és Horatius sikeres kísérletei. A többiek ugyanis vagy nem látták az utat, mely az igazi költészethez vezet, vagy látták, csak féltek rálépni. Íme, ha valaki a polgárháború megírásának óriási munkájába belefog, összerogy a teher alatt, hacsak nincs irodalmi műveltséggel telítve. Mert nem a megtörtént dolgokat kell a verssorokkal megragadni, hiszen ezt sokkal jobban megteszik a történetírók, hanem bonyodalmakon át, az istenek vállalkozásának és a mesészerű fordulatok alkalmazásának eszközeivel kell a szabad szellemnek előreszáguldania, hogy inkább lássék a költemény isteni háborgású lélek jósénékének, mint tanúkkal, ünnepélyes szertartások közepette hitelesített igaz történetnek.¹⁷

Petronius: *Satyricon* 118.

Eumolpus nyilvánvalóan Lucanust bíráló szavai, miszerint nem történelmi művet kell írni eposzként, nem állnak párhuzam nélkül a korabeli irodalomban. Martialis Lucanusról szóló sorai is ezt a véleményt tűnnek tükrözni,¹⁸ és Quintilianusnál is hasonló megállapítással találkozunk.¹⁹ Ezekkel a véleményekkel tűnik egybevágni Servius véleménye:

Quod autem diximus eum poetica arte prohiberi, ne aperte ponat historiam, certum est. Lucanus namque ideo in numero poetarum esse non meruit, quia videtur historiam composuisse, non poema.

És ahogy mondtuk, biztos, hogy a költészettan tartja vissza attól, hogy nyíltan beszéljen a történelemtől. Lucanus azért nem érdemelte meg, hogy a költők sorába számítsák, mert úgy tűnik, hogy történelmi művet, és nem költeményt alkotott.

Servius ad Aen. I. 382.

Noha az egész Servius-kommentárban (hangsúlyosan) jelen van, hogy Vergilius kerül a római történelemre való közvetlen utalásokat, amire a szerző elsősorban a *per transitum* és a *latenter* kifejezésekkel utal, a Lucanus-kritikát mégsem a vergiliusi gyakorlat alapozta meg, hiszen a gondolat korábbinak tűnik a késő-ókoránál.²⁰ De akkor ki és mikor zárta ki Lucanust a költők köréből? A kilencvenes évek elején jelent meg Giovanni Giuseppe Gamba *Petronio e i cristiani* című monográfiája,²¹ amely kevés megértéssel találkozott. Gamba értelmezése szerint a *Satyricon* Nero-kori kulcsregény, amelynek középpontjában Jézus története áll, szereplői pedig a kor meghatározó alakjai: Nero, Seneca stb. Ha nem állja is meg a helyét Gamba koncepciója,²² számunkra mégis elgondolkoztató az a feltételezése, hogy Eumolpus alakjában Cornutus szatirikus portréját rajzolta meg Petronius. Feltevését tovább erősíti, ha hozzávesszük az itt elősorolt mozaikdarabokat. Melyek is ezek? Költészetkritika, a *figmentum poeticum* kérdése, Nero köréhez való tartozás egészen a Piso-féle összeesküvés utáni időkhöz, véleménynyilvánítás irodalomkritikai, irodalomelméleti kérdésekben stb. Mindeközben Lucanus szilenciumra lett ítélve, a *Pharsalia* első három énekén kívül az elkészült többi ének „asztalfiókban” várta Nero bukását. Milyen indok kellett ahhoz, hogy Nero elhallgattassa Lucanust? Egy költőt alighanem a letaglózó esztétikai ítélet sújt legjobban. Ezt szállíthatta Cornutus. Lucanuson a *historiához* való ragaszkodást, Vergili-

99

IN LIB. PRIMVM
Aeneid. Commentaria Seruij.

P. VIRGILII
MARONIS AENEIDOS.
LIBER PRIMVS.

IN I. AENEIDOS LIBRVM
MONOSTICHON.

Primus habet, Libycam veniant ut Troes in urbem.

IN EVNDEM MODESTINI
IVRISC. ARGVMENTVM.

*Vir magnus bello, nulli pietate secundus.
Aeneas, odyis Iunonis pressus iniquus,
Italiam querens Siculis erravit in vndis:
Iactatus tandem Libya pervenit ad oras.
Ignarusque loci, fido comitatus Achate,
Iudicio matris regnum cognovit Elise.
Quinetiam nebula septus, pervenit ad urbem,
Arreptosque vndis socios cum classe recepit.
Hospitioque vsus Didus per cuncta benignus,
Excidium Troiae iussus narrare parabat.*

Principium a Tucca & Varo sublatum.

Ille ego qui quondam gracili modulatus aenea
Carmen, & egressus silvis, vicina coegi,
Vt quamvis audio paverent arua colono;
Gratum opus agricolis. at nunc horrentia Martis

RMA, virumque cano; Troia qui primus
ab oris
Italiam, fato profugus, Launinaq; venit
Littora; multum ille & terris iactatus,
& alto,
Vi superum, seu memorum Iunonis ob iram:

Virg. N 3 metri

plenunque peruerso ordine legum est. Nam ecce hoc loco detrahit prouinciaz praepositionem, dicens. Italiam venit. Tallius in Verrinis, Ea die verres ad Messanam venit, pro Messanam venit. Sane sciendum id usurpari ab auctorib; vt vel addant, vel detrahant praepositiones. Namque ait Virgilius, Syllus te Tyrhene feras pro in syluis, vt ergo illic loco detrahit praepositionem, sic hic prouinciaz, & est figura. Italia autem pars Europae est, Italus enim rex Siculorum profectus de Sicilia venit ad loca quae sunt iuxta Tyberim, & ex nomine suo appellauit Italiam ibi autem habitasse Siculos vbi est Laurulanum manifestum est; sicut ipse alio loco dicit, Siculi veteresq;. Sicant item, Et gentes venere Sicanz (scopus. i. Pato profugus) Fatum ad vtrumque pertinet, & quod fugit, & quod ad Italiam venit. Et bene addit fato, ne videatur aut causa criminis patriam deseruisse, aut noui imperij cupiditate. Profugus autem, proprie dicitur qui procul a sedib; suis vagatur, quasi porro fugatus. Multi tamen ita definiunt, vt profugos eos dicant, qui exelus si necessitate de suis sedibus, adhuc vagantur, & simul ac inuenerint sedes, non dicantur profugus, sed exules. Sed vtrumque saluum est. Nam & profugus lectus est, qui iam sedes locauit, vt in Luciano, Profugusque a gente venisti Galloru; Celice miscentes nome Iberis. Et exul qui adhuc vagatur, vt in Salustio, Qui nullo certo exilio vagabatur adeo exiliu; est ipsa vagatio. [Lauinaq; venit Littora] Hec ciuitas tria habuit nomina. Nam primum Lauina dicta est a Lauinio fratre Latino. Postea Laurentum a lauro inuenta a Latino, dum adeptus imperio post fratris mortem ciuitate augetur, post ea Lauinium a Lauinia vxore Aeneas. Rubiconem legendu; est, non Lauinia, quia post aduentum Aeneas Lauinum nomen accepit. Ergo aut Lauiniu; debuit dicere, sicut dixit, aut Lauretu; quomus quidam superflua esse proleptim velint. [Littora] Laurolanum conlata octo millibus a mari remotum nec nos debet fallere, quia dixit Lauina littora. Litus enim dicitur terra quaeque mari vicina, sicut ipse Virgilius in quarto Cui litus arandum, cum per naturam litus arari no; possit. Ergo scire debemus litus posse terram dici. [Multum ille] Collisio est, & ille, hoc loco abundat. Est enim interposita particula propter

1. kép. Az *Aeneis* első sorai Servius kommentárjával Francesco Porta 1610-es velencei kiadásából

uson a *historiától* való elszakadást, a fikciót kérte számon. Ez stabilizálta a helyét Nero körében. Cornutus Lucanus-kritikája olyan jól sikerült, hogy nemcsak az ókorban, de még utána is évszázadokig visszhangzott.

Erre a Cornutustól megfogalmazott kritikára a legfontosabb választ azonban maga Lucanus adta. Nyilvánvalóan Cornutusnak üzent a *Pharsaliában*, amikor ezt írta az eposz 9. énekében:

*Invidus, annoso qui famam derogat aevo,
qui vates ad vera vocat. Fuit aurea silva*

*divitiisque graves et fulvo germine rami
virgineusque chorus, nitidi custodia luci,
et numquam somno damnatus lumina serpens
robora complexus rutilo curvata metallo.
Abstulit arboribus pretium nemorique laborem
Alcides, passusque inopes sine pondere ramos
rettulit Argolico fulgentia poma tyranno.*

*Ám irigy ő, aki kétli a régi koroknak a hírét –
intve: valót írjon csak a költő. Volt arany erdő
ágai megrakván kincsekkel, sárga gyümölcscsel.
Pásztor a szüzi sereg volt a tündéri pagonynak,
s kígyó, mely sohasem hunyhatta szemét aluvásra,
égő fémek alatt meghajlott fákat ölelvén.
Fákat kincsektől, ligetet sikerétől az Alceus
fajzata fosztá meg, s hagyván értéktelen ágit
a ragyogó almát Argivok urának adá meg.*

Lucanus: *Pharsalia* IX. 359–367

Majd ugyanebben az énekben egy másik helyen:

*Cur Libycus tantis exundet pestibus aer
fertilis in mortes, aut quid secreta nocenti
miscuerit natura solo, non cura laborque
noster scire valet, nisi quod volgata per orbem
fabula pro vera decepit saecula causa.*

*Mért ily dögleletes gőzzel párolog Libyának
Öldökölő lege? vagy gyilkos földébe minő szert
Őnt a rejtelmes természet? kémleni nincsen
Értelmünk, sem erőnk; hacsak a földszerte keringő
Mondabeszédet nem vállalja el a kor igaznak.*

Lucanus: *Pharsalia* IX. 619–623

Jegyzetek

A tanulmány az FK 135096 számú NKFI-projekt keretében készült. Vergiliust Lakatos István, Petroniust Horváth István Károly, Lucanust Baksai Sándor (helyenként módosított) fordításában, az ókori kommentátorokat saját fordításomban idézem. Az évszámok Kr. u. értendőek.

- 1 Máig legteljesebb kiadása: Thilo–Hagen 1881, 1884.
- 2 Újabb kiadásai: Clausen–Zetzel 2004; Endt 19692.
- 3 Hauthal 1864.
- 4 Vö. Foster 2017, 270–283.
- 5 Ziolkowski–Putnam 2008.
- 6 Viszonylag könnyen elkülöníthető az Aemilius Aspernek tulajdonítható megjegyzések halmaza, vö. Thomsin 1952.
- 7 Takács 2020a.
- 8 Takács 2020b.
- 9 Az életére vonatkozó legfontosabb forrás a *Vita Aulis Persii Flacci de commentario Probi Valeri sublata* című életrajz, melyről bővebben lásd Takács 2012.
- 10 Legújabb, Cornutus egyéb műveinek töredékeit is tartalmazó kiadása: Boys-Stones 2018.
- 11 Vö. Cassius Dio LXII. 29.
- 12 Erről lásd Takács 2018.
- 13 Ezeket először Suringar gyűjtötte egybe a 19. század elején megjelent művében: Suringar 1834–1835, 116–124.

„Ám irigy ő, aki kétli a régi koroknak a hírét – intve: valót írjon csak a költő” (*invidus, annoso qui famam derogat aevo, qui vates ad vera vocat*) – mondja Lucanus, majd elmondja az „aranyerdő” (*aurea silva*) történetét, pont azt, ami rimel arra a motívumra, amelyet Cornutus kifogásolt Vergilius *Aeneis*-ben, vagyis az aranyág, a *ramus aureus* történetére. Lucanus tehát nemcsak Nero szilenciumát volt kénytelen elszenvnedni, hanem megkapta az esztétikai ledorongolást is Cornutustól. A kilencedik énekben azután megpróbált milderre válaszolni a maga költői eszközeivel. Így lett Lucanus a cornutusi költészetkritika egyik áldozatából annak első kritikusa. Ugyanerre a kritikára rezonált Petronius is a *Satyricon*-ban úgy, hogy maga is Lucanus kritikusaként vált, miközben Eumolpus alakjában magának a kritikusnak az alakját is erős vonásokkal sikerült karikírozni.

Hogy Petronius ezüstkori regénye és Servius késő ókori kommentárja szövegének az összekapcsolása nem megalapozatlan, éppen a terminológiai azonosság támaszthatja alá. A *Satyricon* fent idézett szövegének végén egyes kiadók a *fabulosum sententiarum tormentum*²³ (talán a. m. „torz mesés/mitológiai történetek”) kifejezés utolsó szavát szövegromlásnak tartják és *cruxok* közé zárják. A feltételezett szövegromlás melletti érvet, de egyszersmind a szöveg javításának lehetőségét is szolgáltathatja a fent tárgyalt cornutusi-serviusi szóhasználat. Ha a szöveget *figmentum*-ra javítjuk, a *fabulosum figmentum* jelentésében tökéletesen egybevágni látszik a *figmentum poeticum* szakkifejezéssel. Ez a feltételezés pedig tovább árnyalja az ezüstkori irodalomról alkotott képünket, amihez éppen egy késő ókori kommentár szolgál fontos adalékokkal.

- 14 Vö. Ribbeck 1866, 124.
- 15 Lásd még erről Takács 2003.
- 16 *Servius ad Aen.* IV. 703: *Euripides Alcestin Diti sacratum habuisse crinem dicit, quod poeta transtulit ad Didonem* („Euripidész azt mondja, hogy Alkéstis haja Disnek volt szentelve. Ezt alkalmazta a költő Didóra”).
- 17 Az utolsó mondat eredetiben: *Non enim res gestae versibus comprehendendae sunt, quod longe melius historici faciunt, sed per ambages deorumque ministeria et fabulosum sententiarum tormentum praecipitandus est liber spiritus, ut potius furentis animi vaticinatio appareat quam religiosae orationis sub testibus fides.*
- 18 Vö. Mart. *Epigr.* XIV. 194: *Sunt quidam, qui me dicant non esse poetam: / sed qui me vendit bybliopola putat* („Költő nem vagyok én, azt mondják némelyek énrám: / mégis a könyvárus annak itél, ki elad”, ford. Csengery János).
- 19 Quint. *Inst. Orat.* X. 1, 90.
- 20 Ezzel kapcsolatban lásd Vallat 2013, illetve Delvigo 2013. (Külön köszönöm Kozák Dánielnek, hogy e két tanulmányra fölhívta a figyelmemet.)
- 21 Gamba 1998.
- 22 Vö. Panayotakis 1999.
- 23 Vö. Hardie 2019.

Bibliográfia

- Baksai, S. 1869. *Marcus Annaeus Lucanus Pharsaliája*. Pest.
- Boys-Stones, G. R. 2018. *L. Annaeus Cornutus. Greek Theology, Fragments, and Testimonia*. Oxford.
- Clausen, W. – Zetzel, J. E. G. 2004. *Commentum Cornuti in Persium*. München–Leipzig.
- Delvigo, M. L. 2013. „*Per transitum tangit historiam*: Intersecting Developments of Roman Identity in Virgil”: J. Farrell – D. P. Nelis (szerk.): *Augustan Poetry and the Roman Republic*. Oxford, 19–39.
- Endt, J. 1969. *Adnotationes super Lucanum*. Leipzig.
- Foster, F. 2017. „Teaching Language Through Virgil in Late Antiquity”: *Classical Quarterly* 67, 270–283.
- Gamba, G. G. 1998. *Petronio Arbitro e i Cristiani. Ipotesi per una lettura contestuale del Satyricon*. Roma.
- Hardie, P. 2019. „Ancient and Modern Theories of Epic”: C. Reitz – A. Finkmann (szerk.): *Structures of Epic Poetry, Vol. 1: Foundations*. Berlin–Boston, 25–50.
- Hauthal, F. 1864. *Acronis et Porphyrius Commentarii in Q. Horatium Flaccum*. Berlin.
- Panayotakis, C. 1999. „A Novel Interpretation”: *Classical Review* 49, 412–413.
- Ribbeck, O. 1866. *Prolegomena critica ad P. Vergilii Maronis opera maiora*. Leipzig.
- Suringar, W. H. D. 1834–1835. *Historia Critica Scholiastarum Latinorum*. Leiden.
- Takács, L. 2003. „L. Annaeus Cornutus egyik töredékének története”: *Antik Tanulmányok* 46, 127–139.
- Takács, L. 2012. *A Vita Persii de commentario Probi Valeri sublata: elemzés és kommentár*. Pilisecsaba.
- Takács, L. 2018. „(The Reconstruction of) Lucius Annaeus Cornutus’ Commentary on Vergil”: *Aitia – Regards sur la culture hellénistique au XXIe siècle* 8.2. <https://doi.org/10.4000/aitia.2280>
- Takács, L. 2020a. „Értelmezés-rétegek és relatív kronológia a *Commentum Cornuti* Persius első szatírájához tartozó magyarázataiban”: Berta P. – Vizi L. T. (szerk.): *A Magyarágkutató Intézet évkönyve 2019*. Budapest, 481–505.
- Takács, L. 2020b. „L. Annaeus Cornutus szerepe a Nero-kori Horatius-renaisszánszban”: *Antikvitás & Reneszánsz* 6, 9–24.
- Thilo, G. – Hagen, H. 1881–1884. *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*. Leipzig.
- Thomsin, A. 1952. *Étude sur le commentaire virgilien d’Aemilius Asper*. Liège.
- Vallat, D. 2013. „*Per transitum tangit*: allusions, sens cachés et réception de Virgile dans le commentaire de Servius”: F. Stok (szerk.): *Totus scientia plenus. Percorsi dell’esegesi virgiliana antica*. Pisa, 51–81.
- Ziolkowski, J. M. – Putnam, M. J. (szerk.) 2008. *The Virgilian Tradition. The First Fifteen Hundred Years*. New Haven – London.

Ferenczi Attila (1962) klasszika-filológus, az ELTE BTK Latin Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense. Fő kutatási területe a római irodalom története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: „Tudod, hogy iszom”. Petri György Horatiusi című verséről (2019/4).

Az interpretáció hatalma

Egy ellentmondás Valerius Flaccus *Argonauticájából*

Ferenczi Attila

Bevezetés

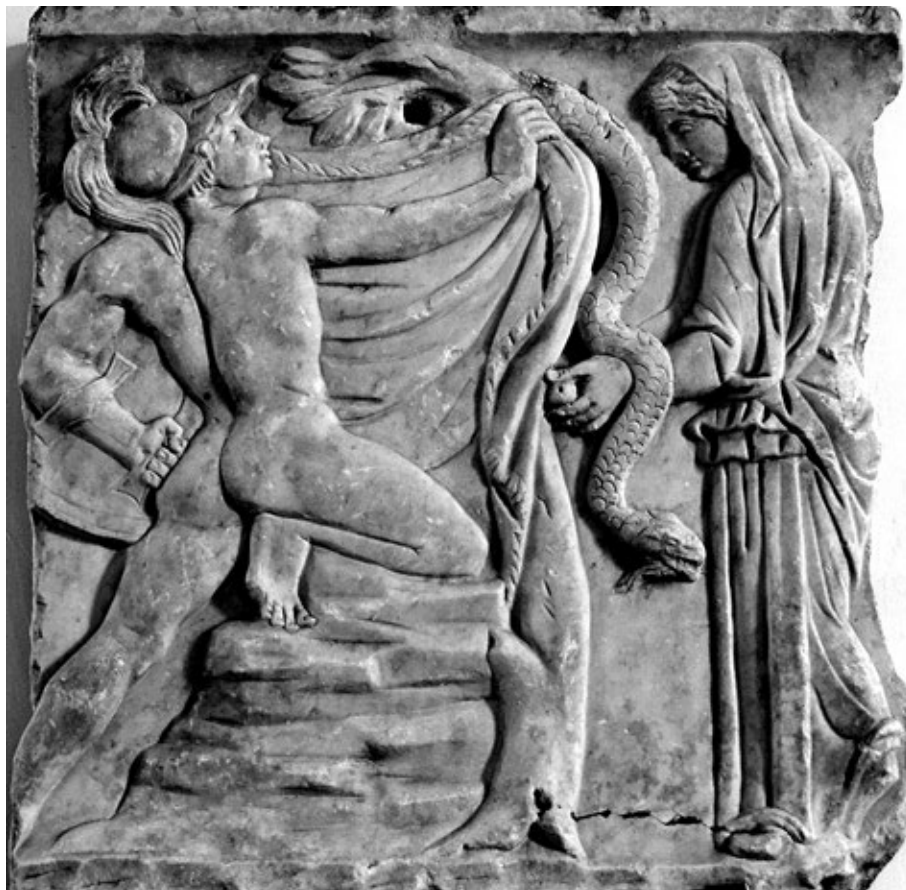
A hellénisztikus/római kor olvasója gyakran úgy viselkedett, mint az a mai mozilátogató, aki nem a filmre figyel, hanem csak a készítői hibákat keresi. Alig jelenik meg egy-egy nagyobb költségvetésű film, és már indul is a verseny az interneten, ki tud nagyobb hibát felfedezni: egy anakronisztikus óra a főszereplő csuklóján, egy belógó mikrofon vagy főtt krumpli a középkori asztalon mind becses trófeának számít. Minél nagyobb a film költségvetése, annál nagyobb az izgalom. E nagyvonalúnak aligha nevezhető befogadói attitűd története nagyon messzire nyúlik vissza. Az irodalomkritikai irányzatot, amelyet az angol nyelvű szakirodalom „Homeric problem solving” néven szokott emlegetni, talán egészen Aristoteléig vezethetjük vissza.¹ A Kr. e. 4. században ugyanis már közkezen forogtak olyan terjedelmes gyűjtemények, amelyek a homérosi „problémákat” katalogizálták. Az alexandriai filológusoknak ezért minduntalan védelmükbe kellett venniük a kanonikusnak számító költőket jó néhány túlzottan is pedáns olvasójukkal szemben, akik a következtelenségek és ellentmondások gyűjtögetésével kívánták szertefoszlítani a legnagyobb költők nimbuszát.² Aristarchos például többször is elmondja, hogy az olyan nagy költőket, mint Homéros, nem szabad túlzottan betű szerint olvasni, hiszen egy sor úgynevezett ellentmondás egyszerűen a költői szabadság következménye.³ Értelmezésében nem kell például ellentmondást látnunk abban, hogy a költő egyszer Kassandrát nevezi Priamos legszebb lányának, máskor meg Laodikét, mert a felsőfokú melléknevek ilyen használata nem teremt igazi ellentmondást.⁴ Más esetekben arra hívják fel a kritikus olvasók figyelmét a magyarázók, hogy sok ilyen látszólagos ellentmondás megoldódik, ha figyelünk a beszélő személyére: nem mindegy, hogy egy kijelentést az epikus elbeszélő vagy valamelyik szereplő tesz. Ez a *lysis ek tu prosópunak* („megoldás a beszélő személye alapján”) nevezett érv, amely jól ismert, bevett eszközévé vált a Homéros vagy Pindaros védelmére kelt filológusoknak.⁵ Ezek a magyarázó elvek olyan olvasók miatt fogalmazódtak meg, akik különös élvezetet találtak abban, ha éppen a legnagyobbak műveiben kimutathatták a hiányosságokat: *quandoque bonus dormitat Homerus* („olykor még a jó Homéros is elszundít”, Horatius: *Ars poetica* 359). Az irodalomértő filológusok és kommentárszerzők ezzel szemben minduntalan azt hangsúlyozták, hogy ezeknek az ellentmondásoknak egy része egyszerűen nem létezik, más része meg, ha létezik is, olyan jelentéktelen, hogy lényegében nem befolyásolja ezeknek a szövegeknek az élvezhetőségét vagy akár értelmezhetőségét. Abban azonban egyetértett mindkét oldal, kritikusok és védelmezők, hogy az ellentmondás valami olyasmi, ami csökkenti egy irodalmi mű esztétikai értékét. Ennek ez egységesítő, klasszicista szemléletmódnak – nevezzük így! – Horatius kínálja a legfrappánsabb és legismertebb megfogalmazását:

*Verum ubi plura nitent in carmine, non ego paucis
offendar maculis, quas aut incuria fudit
aut humana parum cavit natura.*

Ha nagyrészt ragyogó, nem fogok fennakadni néhány hibáján a dalnak, melyeket a gondatlanság hagyott benne, vagy csak az emberi természet nem tudta kivédeni.

Horatius: *Ars poetica* 352–355

Az alább következő példa vizsgálatával arra szeretnék rámutatni, hogy az ókori irodalommagyarázatnak ez a gyakorlata, illetve a benne megfogalmazódó szemlélet nem áll összhangban mai olvasási és szövegértelmezői gyakorlatunkkal. Arra szeretnék rákérdezni, milyen következményei lehetnek annak, ha nem fogadjuk el értelmezési alapként, hogy a szövegen belüli ellentmondás egyértelmű hiba, amelyről vagy be tudjuk bizonyítani, hogy nem is ellentmondás, vagy egyszerűen jelentéktelen apróságnak minősítjük.⁶ A példa, amelynek vizsgálatával a feltejt kérdésekre választ keresek, Valerius Flaccus *Argonauticájából* származik. Ez az eposz egyrészt a befejezetlensége, másrészt költőiségének a 19. századra, illetve a 20. század első felére általánosan jellemző negatív megítélése miatt kedvelt terepe volt a hibakeresés szinte mindenféle formájának.

1. kép. Iasón és Médeia az aranygyapjúval. Római szarkofág relieffe. Museo Nazionale Romano, Róma (forrás: Wikimedia)

1. Aeson halála

Az *Argonautica* harmadik énekében Valerius Flaccus elbeszéli az argonauták első csatáját, amely a Kolchisba vezető úton várt rájuk (III. 32–272). Cyzicus, az azonos nevű város királya kitüntető vendégszeretettel fogadja a híres görög hősokeket, és nagyszabású lakomát rendez a tiszteletükre, majd másnap reggel ajándékokkal megrakva útjukra bocsátja őket. A következő éjszaka sötétjében azonban az Argo visszasodródik Cyzicus kikötőjébe, ahol az éjszakai őrség azt hiszi, hogy ellenségeik támadnak éjszaka a városukra, és kezdetét veszi az elkeseredett öldöklés a sötétben. Rengeteg helybéli esik áldozatul az argonautáknak, köztük maga az ifjú király, Cyzicus is, akit Iason kezétől ér utol a halál. Amikor a hajnali derengés felfedi a kegyetlen valót, és az argonauták felismerik, hogy vendéglátóik, vendégbarátaik gyilkosai lettek, Iason szemrehányást tesz az isteneknek:

*...tantumque nefas mens conscia vatum
conticuit patriae exitium crudele senectae
et tot acerba canens?*⁷

Ekkora szörnyűséget hogyan hallgathatott el a jó sok mindentudása, miközben apám halálát és mindenféle szörnyűséget megjósolt?

Valerius Flaccus: *Argonautica* III. 301–303

Iason mondatának második fele kétségtelenül szülei, családja tragikus pusztulásának a történetére utal, amelyet az első ének végén beszél el Valerius (700–850). Mivel hosszabban lesz szó róla a következőkben, érdemes megismerkednünk ezzel a történettel is. Mielőtt útnak indult volna Kolchis felé, Iason titokban rábeszélte a thesszaliai király, Pelias fiát, Acastust, hogy csatlakozzon ő is az argonauták csapatához.⁸ Amint a király észreveszi fia eltűnését az Argo indulása után, rögtön átlátja Iason cselét, és azonnal bosszút áll a hős Iólkosban maradt családján, és kiküldi katonáit Iason apjának, Aesonnak elfogására és kivégzésére. A hír azonban megelőzi őket, és amikor a katonák körülveszik az agg házát, ő maga és felesége, Iason anyja halálos sebet ejt magán, úgyhogy a házba rontó katonák már csak Iason öccsét tudják kardélre hányni, haldokló szülei szeme láttára. A fentebb idézett mondatban tehát Iason azért tesz szemrehányást az isteneknek, mert elhallgatták előle a Cyzicusra váró szomorú sorsot, miközben figyelmeztették családja végzetére. Iason szavainak ez a második fele azonban éles ellentétben áll a narrátor kijelentésével a második ének elején.

*Interea scelerum luctuque ignarus Iason
alta secat. Neque enim patrios cognoscere casus
Iuno sinit, mediis ardens ne flectat ab undis ...*

Közben a gyászról, a bűnről semmit sem sejtve szeli Iason a habokat hajójával. Nem engedte ugyanis Iuno, hogy tudomást szerezzen az otthoni tragédiáról, nehogy az út közepén visszaforduljon...

Valerius Flaccus: *Argonautica* II.1–3

Hogyan utalhat Iason olyasmire ismert tényként a harmadik könyvben, amiről azt halljuk a második elején, hogy nem tud róla, és nem is véletlenül, mert az ő tudatlansága is a számító isteni terv része? Tudott tehát Iason a családja pusztulásáról vagy sem? Olyan ellentmondással állunk itt szemben, amely bármely ókori hibavadászt rendkívül boldoggá tehetett volna, de minket, mai értelmezőket is elgondolkodtat. A harmadik könyv idézett mondata ugyanis több szinten is értelmezési nehézséget jelent.⁹ Először is – és ez a legszembetűnőbb –, a történet egy szereplője megcáfolja a mindentudó narrátor kijelentését, másrészt egyáltalán nem volt szó korábban olyan jósjelről vagy próféciáról, amely Iasont a családjára leselkedő, majd lesújtó veszélyről tudósította volna.¹⁰ Igaz, ez utóbbi nehézséget megoldhatnánk az úgynevezett *kata to siópómenon*-érv segítségével, vagyis azzal a megfontolással, hogy maga az esemény (Iason figyelmeztetése) megtörténhetett, csak az elbeszélő egyszerűen nem számolt be róla. Mint a rögzült görög megjelölés is mutatja, gyakran előforduló érv ez az ellentmondásokat magyarázó kommentárok gyakorlatában. Itt is könnyedén alkalmazhatnánk, de gondoljunk csak bele az interpretációs következményeibe. Ezzel ugyanis nem mást állítunk, mint hogy Iason jól tudta, hogy tetteivel szüleit halálos veszélybe sodorja, mégsem tudott lemondani a bosszúról. Más szóval, ez a feltételezés alapvetően befolyásolná Valerius hősbábrázolásának megítélését: olyan etikai ellentmondások közé szorítaná a hőst, amelyeknek nincsen folytatása a történetben. Iason nem antihős.¹¹ Ráadásul nem is oldaná fel az előbb elsődlegesnek nevezett ellentmondást a két ének között: továbbra is azt olvassuk a második énekben, hogy Iason nem tudott az iólkosi eseményekről, és azt a harmadikban, hogy igen. Acastus nem játszik fontos szerepet az argonauták küldetésében: nem válik igazi argonautává, az első ének után nem fordul felé több figyelem.¹² Jelenléte semmiképpen sem értelmezhető az Argo sikerének zálogaként.¹³ Ha a harmadik énekből idézett részt önmagában olvassuk, ahhoz a már-már abszurd következtetéshez vezethet, hogy Iason tudatosan okozta családja pusztulást, csak hogy bosszút állhasson a zsarnok Peliason. A mondat (*patriae exitium crudele senectae... canens*) tehát egy igazi kellemetlenség, jelenléte több szempontból, több értelemben is csak nehézséget okoz. Sokkal könnyebb lenne a befogadó, magyarázó helyzete nélkül. De hát itt van.

Mit lehet kezdeni általában az efféle mondatokkal? Először is rendelkezésünkre áll a jó öreg filológiai eszköztár, amellyel jelenlétét egyszerűen érvényteleníthetjük: hivatkozhatunk szövegromlásra, esetleg arra, hogy a szerzőt a halála megakadályozta abban, hogy a végső simításokat is elvégezze a művén – kézenfekvő érv egy befejezetlen eposz esetében. Esetleg alkalmazhatjuk a homérosi analitika egyik kedvenc érvét: két eltérő forrását ügyetlenül kombinálta a szerző, vagy esetleg *dormitat bonus Valerius* – ezúttal Valerius bóbiskolt el.¹⁴

Mielőtt ezeknek a hagyományos stratégiáknak egyike mellett döntenénk, néhány szövegközi kapcsolódási pont érdemli meg a figyelmünket. Az *Aeneis* negyedik éneke, miként

Valerius *Argonauticájának* első éneke, megrázó jelenettel zárul, amely a főhőshöz közel álló személyek tragikus pusztulását beszéli el. Aeneas és Iason hajójukkal útnak erednek a tengeren, de a hátuk mögött hagyott városban valaki meghal éppen az ő eltávazásuk miatt: az *Aeneis*ben Dido, az *Argonauticában* – mint láthattuk – Iason szülei. Mindkét eposzban a következő könyv elején az epikus elbeszélő arról számol be, hogy az utazó főhős semmit sem tud a háta mögött hagyott személy(ek) tragédiájáról:

*Interea medium Aeneas iam classe tenebat
certus iter fluctusque atros Aquilone secabat
moenia respiciens, quae iam infelicis Elissae
collucent flammis. Quae tantum accenderit ignem,
causa latet.*¹⁵

Eközben Aeneas már az útja közepén szelte a sötét hullámokat biztosan haladva az északi széllel, hátra-hátrapillantva a falakra, melyeket akkor már Dido máglyája világított meg. De e nagy tűz oka rejtve maradt előtte.

Vergilius: *Aeneis* V. 1–5

A két hely jól látható kapcsolatát a helyzet hasonlóságán túl nyelvi eszközök is tudatosítják: *interea/interea; medium iter / mediis undis; secabat/secat; fluctus/undis*. Iason ugyanúgy nem sejtí szülei halálát, ahogyan Aeneas Didóét. Valerius itt egyértelműen felidézi az *Aeneis* szövegét.¹⁶ Ez a mit-sem-sejtés azonban mindkét eposzban ellentétbe kerül később a hős saját nyilatkozatával, miszerint tudatában volt annak, mi történt a háta mögött hagyott partokon. Amikor Aeneas a hatodik énekben találkozik Didóval az alvilágban, a következő szavakkal szólítja meg a királynő szellemét:

*Infelix Dido, verus mihi nuntius ergo
venerat exstinctam ferroque extrema secutam?*

Szegény Dido, igaz volt tehát a hír, hogy meghaltál, és fegyverrel hívtad a véget?

Vergilius: *Aeneis* VI. 456–457

Ez a sor nyilvánvalóan ellentétben áll az ötödik ének előbb idézett nyitószóival. Serviusnak a hatodik ének alvilági találkozásához fűzött jegyzete megpróbálja magyarázni az ellentmondást:

VERUS MIHI NUNTIUS κατὰ τὸ σιωπόμενον intellegendum quod sit nuntiatum Didonis interitus. Alii ad ignem referent visum, alii ad Mercurium, qui ait (4.564) „certa mori”. Sed in neutro ei etiam mortis genus est significatum, et hic dicit „feroque extrema secutam”. Sane qui nuntiat genere tantum dicitur masculino, quod autem nuntiat, licet neutro dicatur, tamen invenitur etiam masculino.

IGAZ VOLT TEHÁT A HÍR a kata to siópómenon [elve szerint] kell érteni, hogy Dido halálát [valamikor korábban] hírül adták. Néhányan az [Aeneas által] látott tűzre vonatkoztatják, mások pedig Mercurius szavaira, aki azt mondja: [Dido] „eltökélt a halálra” (IV. 564). De ezek egyike sem tudatta volna Aeneasszal Dido halálának a módját, itt pedig

azt mondja: „fegyverrel hívtad a véget”. Annyi bizonyos, hogy aki a hírt hozza, az himnemben áll, amit hírül adnak, az [általában] semlegesben, de néha találkozunk vele himnemben is.

Servius *ad Aen.* VI. 456

Természetesen nem igazi ellentmondás, hogy a hős a történet egyik pontján nem tud valamit, és később pedig igazolva látja az ugyanarról a dologról kapott híradást. Inkább valamiféle narratív inkohereciának nevezném a jelenséget. Talán tényleg *kata to siópómenon*, azaz egyszerűen nem beszélt el az eseményt a narrátor, hogy hírnök érkezett Aeneashoz Dido halálának részleteivel.¹⁷ Servius saját értelmezésénél érdekesebb számunkra az, amit más magyarázók kísérleteiről mond. Az értelmezők két csoportját állítja szembe egymással: *alii... alii* („néhányan... mások”), bizonyítva, hogy a narrációnak ez a nyilvánvaló csúszása/inkohereciája a jól ismert, sokat tárgyalt Vergilius-problémák egyikét képezte, talán már századokkal korábban is, mint amikor Servius írta a maga kommentárját. Valerius tehát komplex módon nemcsak a szituációra, a megfogalmazás nyelvére korlátozottan idézi Vergiliust, hanem átvesz vele együtt egy filológiai problémát is. A szöveghellyel együtt jön a hozzá kapcsolódó értelmezési nehézség is, és a Flavius-kor esztétikájának megfelelően a vergiliusi következtelenségből rikító ellentmondás válik.

Ha elfogadjuk – és szerintem elfogadhatjuk –, hogy a valeriusi allúzió egyszerre utalás egy vergiliusi problémára is, még mindig el akarjuk távolítani a szövegből az idézett sorokat? Ugyanakkor, ha elfogadjuk teljes jogú, teljes értékű jelenlétüket a szövegben, az akár kikezdheti az elbeszélte történet egységét. Az olvasó, amikor elérkezik erre a pontra, és az idézett sorokat olvassa, önkéntelenül is felkiált: „nem, Iasonnak nincs igaza, az istenek nem figyelmeztették őt a tragikusan elhibázott éjszakai küzdelem veszélyére, és miért is tették volna, ha egyszer a számára valószínűleg még fontosabb csapásra, családjá elvesztésére sem figyelmeztették”. A Servius által javasolt *kata to siópómenon* az *Argonauticában* biztosan nem jelenthet megoldást. Úgy tűnik, itt bizony igazi ellentmondás van, méghozzá olyan, amelyet nem tudunk szöveghibának minősítve megoldani.

Ha kikezdi is ez az ellentmondás a narráció vagy akár a főhős jellemzésének az egységét, konkrét szövegösszefüggésből kiemelve, más oldalról nézve nagyon is jól illeszkedik egy sorozatba. Acastus elszöktetésének a motívuma az eposzban végig összekapcsolódik a bizonytalan isteni irányítás és kommunikáció kérdéskörével. Lássunk tehát az intertextuális kapocs után egy intratextuálisat, amely a helyükön tartja az ellentmondást hordozó részeket! Az első énekben, amikor Iason annak a lehetőségét fontolgatja, hogy titokban magával viszi az Argón Acastust, egy *augurium oblativum*, az istenek által küldött jószel tűnik fel a hős előtt:

2. kép. Athéné felügyeli az Argó építését. Itáliai terrakottarelief (ún. Campana-relief). British Museum, London (forrás: Wikimedia)

*Talia iactanti¹⁸ laevum Iovis armiger aethra
advenit et validis fixam gerit unguibus agnam.
At procul e stabulis trepidi clamore sequuntur
pastores fremitusque canum; citus occupat auras
raptor et Aegaei super effugit alta profundi.
Accipit augurium Aesonides laetusque superbi
tecta petit Peliae.*

*Miközben ezen töpreng Iason, balról feltűnik neki Jupiter
fegyverhordozó madara a levegőben, vas karmai között egy
moccanni sem tudó báránnyal. De az akoltól messze szalad-
va izgatott kiabálással üldözik őt a pásztorok és az ugató
kutyáik. Gyorsan a magasba emelkedik a rabló, és a mélysé-
ges Égei-tenger felett messzire siklik. Aeson fia elérte a jelet,
és boldogan indul Pelias úri palotájába.*

Valerius Flaccus: *Argonautica* I. 156–162

Iason tehát az *augurium*ot megerősítő támogatásként értelmezi, és Acastus elvitelére vonatkoztatja. De vajon helyesen értelmezi-e? Nem vonatkozhat-e a bátorítás általában az egész utazásra, és az aranygyapjú megszerzésére?¹⁹ Magára veheti-e Iason egy jósjel értelmezésének nehéz feladatát?²⁰ A valeriusi szöveg természetesen nem ad egyértelmű választ ezekre a kérdéseinkre. Egyaránt vonatkozhat az *augurium* mind az egész küldetésre, mind szorosabb értelemben Acastus felvitelére a hősök közé. Ha az üldözés motívumát helyezük a jelenet középpontjába, mégis inkább az egész vállalkozás tűnik valószínűbbnek: ez hiányzik ugyanis az Acastus-epizódból, de fontos szerepet kap majd Kolchisban, amikor már az aranygyapjúval menekülnek. Mivel olyan határozottan figyelmeztet minket a szöveg, hogy a sas balról jelent meg Iasonnak, érdemes felidézni a közismert és gyakran tárgyalt különbséget a görögök és a rómaiak rendszere között. Míg a rómaiak szerint a kedvező jelek a megfigyelő balján tűntek fel, a görögök éppen ellenkezőleg, a jobbról érkezőket ismerték kedvezőknek.²¹ Amikor tehát az elbeszélő felhívja figyelmünket, hogy Iason a balján látta a jelet, egyszerre bizonytalanságot is kelt az olvasóban. Miért kellene bizonyosnak lennünk abban, hogy Valerius görög mitológiai történetét a római állami gyakorlat felől kell értelmeznünk, és nem éppen ellenkezőleg, negatív jelként, amely nem bátorítani, hanem éppen ellenkezőleg, elfordítani akarta a hőst Acastus elszöktetésétől? Sem a funkciója, sem a jelentése nem világos tehát ennek az *augurium*-jelenetnek.

Egy következő jelenet, amely közvetlenül kapcsolódik a vizsgált ellentmondáshoz, az első könyvben olvasható a tengeri vihar leírása és a Iason családjának halálát elbeszélő rész között.

*At subitus curaque ducem metus acrior omni
mensque mali praesaga quatit, quod regis adortus
progeniem raptoque dolis crudelis Acasto
cetera nuda neci medioque in crimine patrem
liquerit ac nullis inopem vallaverit armis,
ipse procul nunc tuta tenens; ruat omnis in illos
quippe furor.*

*De hirtelen minden szorongásnál rosszabb gyötrő érzés,
vagy rosszat előre jelző gondolat töltötte el a vezért, amiért
a király fiát meggyőzte, és titkon, száanalom nélkül magával
lopta, az apját és a többieket meg otthagya a gyilkoló bün-*

*tetésre, semmilyen fegyveres védelemről nem gondoskodott
szegénynek, ő maga meg távol van biztonságban; zúdulhat
minden harag rájuk.*

Valerius Flaccus: *Argonautica* I. 693–699

Szemben az előzőként tárgyalt *augurium*-jelenettel ennek a helynek a kapcsolata a harmadik ének vizsgált mondatával kétségtelen, és a jelentés egyértelmű.²² Iasonnak rossz előérzetei vannak azzal kapcsolatban, hogy komoly bajba sodorhatta a családját azzal, hogy felbőszítette a királyt. Iason aggodalma tökéletesen megalapozott, és az ének végén erről meg is bizonyosodhat az olvasó.²³ Mégsem használhatjuk a részletet a harmadik énekbeli sorok magyarázataként, mert teljes mértékben hiányoznak belőle az istenek és jósok: itt racionális, megalapozott félelmekről beszél a szöveg.

Felállíthatunk tehát egy sorozatot, és ezzel összefoglalhatjuk eddigi megfigyeléseinket. Négy variációval találkoztunk eddig: az istenek által visszatartott tudás (ezt láttuk a második ének elején), az istenektől származó előzetes jóslat (ennek meglétét állította a harmadik ének vizsgált sora), bizonytalan vagy értelmezhetetlen jel az istenektől (az *augurium*), illetve rossz előérzetek istenek nélkül, ahogyan a legutolsóként idézett sorokban láthattuk. Az éles ellentmondást hordozó soroknak tehát fontos szerepük lehet egy sorozat részeként. Ez a sorozat pedig a jóslás, a prófécia és általában az isteni segítségnyújtás természetére világít rá. Bár a téma népszerű volt a római intellektuális életben is, ahogyan ezt például Cicero *De divinatione* (*A jóslás*) című dialógusa is bizonyítja, a bizonytalanság első lenyomatát ott találjuk már az *Ilias* első jelenetében is, amikor Agamemnón nem akarja visszaadni az apjának Chryseist, és dühében megkérdőjelezi Kalchas jóstudományát (I. 106–120).

2. Csalárd szövetségek

Még komplexebb lesz a kép, ha elszakadunk Iason családjának történetétől, és szélesebb összefüggésbe helyezzük a jelenetet. A Iason szájából elhangzó szemrehányást, amiért nem figyelmeztették előre az istenek, odaállíthatjuk az eposz egy másik hősének, Persesnek a szavai mellé. Perses Aeetes kolchisi király testvére, aki háborút indított ellene az aranygyapjú visszadása érdekében. A hatodik énekben Perses szemrehányást tesz az isteneknek, amiért erre a háborúra ösztönözték, és szemben találta magát az argonautákkal is, miközben nekik éppen az ő oldalán lett volna a helyük.²⁴

*Quid me iam patriis eiectum sedibus istas
ut struerem pugnas Scythiamque in bella moverem
vos superi, vos augurio lusistis inani?
Quid fratris meritas tum, Iuppiter, omnia poenas
promisere mihi? Nobis Argoa parabas
scilicet auxilia et tantas coniungere vires.*

*Minek bátorítottatok, istenek, hamis auguriummal, hogy in-
dítsak háborút hazából számkivetettként, és gyűjtsék szkí-
ta sereget? Miért ígérted meg nekem, Iuppiter, hogy testvé-
remet megbünteted, ahogyan megérdemli, merthogy argosi
segítséget hozol nekem, hatalmas hősöket?*

Valerius Flaccus: *Argonautica* VI. 727–732

3. kép. Iason átadja az aranygyapjút Peliasnak. Apuliai vörösalakos kratér, Kr. e. 4. század. Louvre, Párizs

A háború a két testvér között az aranygyapjú miatt tört ki. Bizonyos jóslatok arra figyelmeztették a kolchisiakat, hogy szerencsétlenséget fog hozni a városra a kos bőre, ha nem adják oda a görögöknek, akiket illet. Ugyanebben az időben azonban más jóslatok meg éppen arra figyelmeztették magát a királyt, Aettest, hogy csak addig tarthatja meg biztonságban a hatalmát, amíg a város melletti szent ligetben őrzik a gyapjút. Perses tehát az egész város érdekében azért fogott fegyvert, hogy testvérét a szent tárgy átadására kényszerítse.²⁵

Sok hasonlóság van Iason és Perses között. Mindketten saját családtagjukkal kerülnek szembe, Iason a nagybátyjával, Perses a testvérével, és mindkettőjük ellenfele önző, elnyomó tyrannusként van ábrázolva, ahogyan gyakran megjelenítik a típust a sztoikus példázatok. Mindkét hős hősiessége értelmetlen küzdelemhez vezet: Iasoné Cyzicus ellen, Persesé az argonauták ellen, és mindketten haragos szavakkal fordulnak az istenek ellen az értelmetlen csata után. Ezeken a párhuzamot teremtő általánosabb hasonlóságokon túl – és itt válik érdekessé a történet számunkra – Perses szemrehányó szavai is közvetlen kapcsolatban állnak egy ellentmondással, méghozzá az *Argonautica* talán legfontosabb egymásnak ellentmondó szöveghelyeivel. A harmadik énekben Iuno előre küldi Pallast Kolchisba Perseshez, hogy értesítse őt az argonauták érkezéséről, és figyelmeztesse, ne kezdjen csatába, amíg meg nem érkeznek, mert a híres görög hősök az ő oldalán fognak harcolni, várja meg tehát az Argo érkezését a háborúval.

*Corripe prima vias. Finem cum Phasidis alti
transierit Perses aciemque admoverit urbi,
coepta refer paulumque moras et foedera nocte
consiliis atque arte tua. Sponde adfore reges
dis genitos, quis arma volens, quis agmina iungat.*

Szaladj előre, és amikor Perses átlépi a Phasis vonalát, és csapatait megindítja a város felé, számolj be neki a vállalkozásról, mondd meg neki, hogy várjon még egy kicsit, köss vele szövetséget, te ehhez eszesen nagyon értesz. Ígérd meg neki, hogy jönnek a királyok, istenek fiai, velük majd ne vonakodjon szövetséget kötni.

Valerius Flaccus: *Argonautica* III. 501–505

Annál nagyobb az olvasó meglepetése, amikor tényleg megérkeznek az argonauták Kolchisba az ötödik énekben, és ismét egy párbeszédre kerül sor a görög hőseket támogató istennők között, méghozzá éppen arról a kérdéstről, mit kellene tenniük, az éppen zajló polgárháborúban melyik oldalra kellene állítaniuk az Argo hőseit, majd – az olvasó legnagyobb meglepetésére – úgy döntenek, hogy Aetes király oldalára állítják őket.

Stat pectore fixum

*Aetae sociare manus. Scio perfida regis
corda quidem; nullos Minyis exsolvet honores.*

*Biztos az elhatározásom: Aeteshez csatlakozik a csapat.
Tudom pedig, hogy álnok a király szíve, és nem adja meg
Minyas népének a megígért jutalmat.*

Valerius Flaccus: *Argonautica* V. 288–290

A szöveg semmilyen módon nem reagál a keletkező ellentmondásra: azaz egyik istennő sem adja semmi jelét annak, hogy emlékezze a harmadik énekre.²⁶ Mondhatná például valamelyikük: „tudom, hogy mást terveztünk, és mást ígértünk Persesnek, most mégis változott a tervem”. De a narrátor sem tesz magyarázó megjegyzést: „így szóltak az istennők feledékeny szívükben régi szavaikat eltemetve”. Semmi ilyesmit nem találunk. A szöveg hagyja élni az ellentmondást, azaz a befogadóban keletkező bizonytalanságot egészen Perses idézett keserű kifakadásáig a hatodik énekben, amely végül választ ad kérdéseinkre. A homérosi problémamegoldások alapvető módszerét követve szavait hallva felismerjük, hogy az ellentmondás nem a narrációban, hanem a megjelenített szereplő, ezúttal az istennők jellemében rejlik, akik elfelejtették korábbi ígéretüket, vagy legalábbis úgy tesznek. Ez tehát – mint kiderül – nem igazi ellentmondás, hanem a szereplők jellemzésének eszköze, amely ismét csak a jóslás, illetve a természetfeletti szféra és az emberek kommunikációjának kérdését érinti.²⁷ Ha együtt vizsgáljuk Iason és Perses panaszát, nemcsak a kettő párhuzama látszik, hanem ellentétük is, de ez az ellentét, ha lehet, még jobban összeköti a két részletet. Perses azért kárhoztatja az isteneket, mert hamis tanácsot adott neki, Iason pedig azért, mert semmilyen figyelmeztetést nem kapott tőlük. Iason szavai létrehoznak egy ellentmondást a narrációban, Perses beszéde viszont éppen megszüntet egy másikat. Szavait hallva megértjük, hogy nem volt ellentmondás, amit sokáig annak hittünk.

Összegzés

Megfigyeléseink ahhoz a felismeréshez vezettek, hogy bármilyen élesnek tűnik is az ellentmondás, amelyből kiindultunk, a szöveg kérdéses eleme nem önmagában áll, hanem egy láncolat, vagy talán még inkább egy bonyolultabb, komplex struk-

túra része. Ha azonban ezt elfogadjuk, nem kerülhetjük ki a kézenfekvően ebből adódó további kérdéseket: (1) Valerius Faccusnak ez az elbeszélői technikája mennyiben idegen a klasszikusnak, példaadónak tekintett vergiliusi gyakorlattól, valamint (2) hogyan viszonyul Valerius szövege mint gyakorlat az epikus alkotásról szóló elméleti szövegekhez?

Kezdjük az elsővel! Az előzőekben összehasonlítottuk Valerius egy szöveghelyét a párhuzamba állítható *Aeneis*-helylyel, és azt állapítottuk meg, hogy míg Vergiliusnál az ellentmondás, amit inkább következtetlenségnek neveztünk, talán magyarázható a *kata to siópómenon* eszközével, addig Valerius úgy dolgozza át mintáját, hogy élesebb, még inkább kikerülhetetlen lesz ez az ellentmondás.²⁸ Ez azonban nem jelenti azt, hogy Vergiliusnál ne lenne példa igazi, tiszta ellentmondásra is.²⁹ A legismertebb és a jelentésalkotás szempontjából legfontosabb Palinurus története. Az elbeszélő beszámolója Palinurus haláláról az ötödik ének végén lényeges pontokon eltér attól, amit ugyanerről maga a szereplő mond Aeneasnak az Alvilágban. Ez is olyan típusú ellentmondás, amelyet a szokásos eszköztárral nem tudunk érvényteleníteni. Ott van, kezdenünk kell vele valamit. Hosszú időn keresztül az *Aeneis* esetében is az utolsó simítások hiányát emlegették magyarázatként: ha lett volna ideje, biztosan javított volna még itt a szövegen. A 20. század végének elemzései azonban meggyőzően bizonyították, hogy a két egymás mellett létező történetvariánsnak ugyanazon elbeszélés keretein belül nagyon is lehetnek funkciói, és ezek egyáltalán nem hagyhatók ki az értelmezés folyamatából.³⁰ Ez tehát önmagában nem különbözteti meg Vergiliust későbbi kollégájától, de a bemutatott részlet alapján úgy tűnik, a Flavius-kori szerző az eltérő variánsból kiterjedt, bonyolult hálózatot épít, míg Augustus-kori elődje egyszerűbb, de világosabban felismerhető, azonosítható variánsokból építette fel a narratívát. Valerius bonyolultabb és rejtőzködőbb.

A bonyolult valeriusi struktúrába bevont részletek mindegyike az isteni irányítás, ember és isten kommunikációjának nagyobb kérdése körül rendeződik el. Irányítják az istenek a kiválasztott hőst vagy sem? Mind a kérdés, mind a bizonytalan válasz része az epikus hagyománynak. A Lesky által *doppelte Motivation*nak nevezett technika³¹ Homéros óta gyakran illeszt egymás mellé választó kötőszóval kapcsolva két alternatív magyarázatot, egy istenekre hivatkozót és egy tisztán emberit ugyanazon jelenséggel kapcsolatban:

οὐκ οἶδ' ἢ τίς μιν θεὸς ὤρορεν, ἦε καὶ αὐτοῦ
θυμὸς ἐφωρμήθη ἴμεν ἐς Πύλον...

Nem tudom, vajon valamely istenség ösztönözte [Télémachost] erre, vagy saját szíve vágott Pylosba menni...

Homéros: *Odysssea* IV. 712–713

Ez természetesen nem valódi kétely kifejeződése, és nem látjuk benne a kezdődő racionalizmus nyomait sem.³² Ugyan-

ez így néz ki az *Aeneis*ben, például amikor Nisus a következő kérdéssel fordul a társához:

*Dine hunc ardorem mentibus addunt,
Euryale, an sua cuique deus fit dira cupido?*

Az istenek adják ezt a lángolást, Euryalus, vagy az ember a gyötrő vágyából csinál istent?

Vergilius: *Aeneis* IX. 184–185³³

Vagy hogy még közelebb jussunk Valerius Flaccus korához, így fogalmazza meg ugyanezt Lucanus a *Bellum civile*ben:

*Sive parens rerum, cum primum informia regna
materiemque rudem flamma cedente recepit,
finxit in aeternum causas, qua cuncta coerces
se quoque lege tenens, et saecula iussa ferentem
fatorum immoto divisit limite mundum;
sive nihil positum est, sed Fors incerta vagatur,
fertque refertque vices, et habet mortalia casus.*

Vagy rögzített a világ atyja minden okot örökre, még amikor formátlan állapotban kapta vissza birodalmát a tűz visszahúzódása után, és ez határoz meg mindent, és még őt magát is köti a törvénye, jönnek majd a tervezett századok a sors vonalával felosztva a létet; vagy semmi sincs rögzítve, hanem a szerencse bizonytalanul kóvályog a világban, hozza, viszi a változást, az ember életét pedig a véletlen uralja.

Lucanus: *Bellum civile* II. 7–15

Lucanus egy metafizikai és egy materialista világmagyarázatot állít egymás mellé, és kifejezi bizonytalanságát azzal kapcsolatban, hogy melyik érvényes a kettő közül. Valerius ezzel szemben a két ellentétes magyarázatot egymás mellé helyezi afirmatív, állító formában. Kiszabadítja az epikus hagyományban öröklődő kérdést a választó formula kényszeréből, és önálló létezését ad nekik. Az eredmény egy olyan beszédmód esztétikája, amely igencsak távol van az ókori irodalommal kapcsolatban elterjedt klasszicitás-képtől. Szövege makacsul ellenáll az unitárius értelmezéseknek, és ha megpróbáljuk mégis érvényesíteni rájuk, örökös aporiákba fogunk ütközni. Elég arra a fárasztó és parttalan vitára utalni, amely évtizedek óta folyik a Valerius-kritikában Iason hősiességéről. Ez a vita bizonyosan nem fog megegyezéssel végződni, mert a részeket, ahogyan résztvevői szeretnék, nem lehet összeilleszteni. Ha azonban elfogadjuk a nem unitárius, nem klasszicista megközelítést, felül kell vizsgálnunk a római költészet jellegéről vallott elképzeléseinket. Olyan elbeszélői technikát látunk ugyanis Valeriusnál, amelynek rokonait csak a természetelviségnek, a mimézisnek, és mindenféle arisztoteliánus esztétikának búcsút intó alkotói módszertanok mutatnak a középkortól egészen a 20. századi modernitásig.

Jegyzetek

A tanulmány az FK 135096 számú NKFI-projekt támogatásával készült. Az idézett görög és latin szövegeket saját fordításban közlöm.

- 1 Fr. 142–179 Rose.
- 2 Vö. Nünlist 2009, 175–176.
- 3 *Schol. A in Il.* XIII. 365a (Aristonikos).
- 4 A két felsőfok példáját vizsgálja Nünlist 2009, 175–176.
- 5 *A lysis ek tu prosöpu* elnevezést Porphyrios használja először (*Hom. Quaest.* 100, 4), de maga az értelmezési megfontolás sokkal régebbi. A kommentár (legyen ókori vagy modern) maga is leírható olyan filológiai műfajként, mely szeret „problémákat” keresni – vagy akár létrehozni – az irodalmi szövegben, hogy aztán rögtön „megoldásokat” is javasolhasson: Fowler 1999.
- 6 James O’Hara fontos, de rövid és bevezetés jellegű kötete tárgyalja a következtetlenségek értelmezési lehetőségeit, ám összefoglalása megáll Lucanusnál. Valeriusról egyszer tesz említést, amikor Andrew Zissos vonatkozó tanulmányát idézve utal rá: O’Hara 2007, 132; Zissos 1999.
- 7 A Valerius-szöveget Ehlers 1980 kiadásában idézem.
- 8 A jelenetet értelmező irodalom teljesebb bibliográfiájához lásd Zissos 2008, 167.
- 9 Az ellentmondásra először Langen hívta fel a figyelmet (Langen 1896 *ad III.* 302): „Mirum quod hoc loco Iason dicit vates sibi cecinisse exitium patris, cum nullo alio loco ne verbo quidem Valerius hanc rem tangat, contra aperte in initio libri secundi dicat, mortem patris ei incognitam mansisse, cfr. VII. 494.” További értelmezők, akik reflektáltak az ellentmondásra: Summers 1894, 3; Mozley 1934, vii; Shelton 1971, 135; Scaffai 1986, 258, 21. jegyzet. Az ötödik könyvben (V. 48) Iason élő személyként beszél az apjáról. Erről a problémáról lásd Manuwald 2015 *ad III.* 301–302). Adamietz (1976, 31, 2. jegyzet) megpróbálja megszüntetni az ellentmondást, mondván, hogy Iason kaphatott jóslatot arról, hogy apjára kegyetlen halál vár, de azt nem tartalmazhatta ez a jóslat, hogy hogyan és mikor. Dräger (1993, 354, 55. jegyzet) követi Adamietz magyarázatát. Az értelmezés nem tűnik nagyon meggyőzőnek, hiszen egy ilyen jelentős sorsfordulatról szóló tudásnak mindenképpen meg kellett volna jelennie, legalábbis a Iason és apja közötti búcsújelenetben. A kérdés összefoglalását lásd: Manuwald 2015 *ad III.* 301–302.
- 10 Az alább tárgyalandó *auguriumot* (I. 156–162) nem értelmezhetjük ilyen figyelmeztető jóslatként, lásd erről Spaltenstein 2004 *ad III.* 299.
- 11 A Iason alakját antihósként értelmező legfontosabb tanulmányok: Lewis 1984, 91–100; Lefèvre 1991, 173–180; Wacht 1991, 101–120. Sauer 2011, 120 szerint Acastus elvitele Iason vétke (ἀμαρτία-ja).
- 12 Vö. Adamietz 1976, 11–12.
- 13 Ripoll 1998, 198–200 szerint Iason ravaszsága a fegyver Pelias zsarnokságával szemben. Negatívan ítéli meg Iason tettét, de nem általánosít az egész Iason-karakter megítélésére Zissos 2008, 167 és Rio Torres-Murciano 2011, 123–143.
- 14 Természetesen ez Mehmél jól ismert véleménye: „der Sinn des Geschehens ist die Sinnlosigkeit” (Mehmel 1934, 97).
- 15 Az *Aeneis* szövegét G. B. Conte 2011 kiadása alapján idézem.
- 16 Vö. Poortvliet 1991 *ad loc.* és Spaltenstein 2002 *ad loc.*
- 17 Egészen hasonló a véleménye Austinnak a problémát tárgyaló korábbi kommentárokról: „it is unprofitable and unnecessary to speculate on the occasion or manner of this *nuntius* [...] its existence is a piece of poetic economy” (Austin 1977 *ad VI.* 456). Talán Norden véleményét is érdemes idézni ebben a vonatkozásban: „ob der Dichter beabsichtigte, die kleine Diskrepanz zugunsten der einen oder anderen Stelle auszugleichen oder sie für die Illusion gleichgültig zu dulden, wird sich nicht entscheiden lassen, doch ist letzteres glaublicher” (Norden 1916 *ad VI.* 456–457).
- 18 A *iacanti* Braun 1869 konjektúrája a kéziratos hagyományban szereplő *conanti* helyett. A konjektúrát több modern kiadó is elfogadta (pl. Courtney 1970). Itt a szöveget az általában követett Ehlers-kiadástól eltérően ezzel az olvasattal közlöm.
- 19 A kérdést első alkalommal Moore fogalmazta meg: Moore 1921, 160–161.
- 20 Vö. Zissos 2008 *ad I.* 161–162.
- 21 A két rendszer különbségéről lásd: Cic. *Div.* I. 12 (a szöveg hely értelmezéséhez fontos: Wardle 2006 *ad loc.*); I. 85; II. 82. A különbségtétel nehézségeiről: Linderski 1986, 2280–2286.
- 22 Scaffai (1986, 248, 21. jegyzet) itt némi ellentmondást érzékel az idézett sorok, illetve a II. 1–5. között.
- 23 A hellyel kapcsolatban érdemes felidézni Gossage megjegyzését: „Jason is allowed to appear stupid, or at least grossly improvident” (Gossage 1969, 93). Lásd még: Lüthje 1971, 48–49; Zissos 2008 *ad loc.*
- 24 Wijsmann 2000, 276 a harcosok panaszát az istenekkel szemben egyszerűen az epikus költői hagyomány részének tekinti, és homérosi példákat idéz: Menelaos (*Il.* III. 365–368), Achilles (*Il.* XXI. 273–283). A hely kommentátorai nem kötik össze Perses és Iason panaszát (Fucecchi 1997; Wijsman 2000; Baier 2001).
- 25 Cowan 2015, 238–240 ezzel szemben általánosságban negatívan értékeli Perses alakját, akinek egyetlen célja, hogy megszerezze a hatalmat Kolchis felett. Szerintem az idézett hely jól használható véleményének cáfolására.
- 26 Erről bővebben: Ferenczi 1995, 152.
- 27 Erről a kérdésről bővebben: Manuwald 2009, különösen 589–591.
- 28 A kérdésről Zissos 1999, 300: „What makes Valerius’ approach unique is the extent to which he allows the interference patterns generated by the assertion of mutually contradictory variants to affect the very fabric of his narrative.”
- 29 Bővebben erről: O’Hara 2007, 77–103.
- 30 Az epizód alapvető tárgyalása: Hardie 1998, 104–114; bővebben magyarul Ferenczi 2010, 37–52.
- 31 Lesky 1961. Már korábban Dodds helyesen felhívta rá a figyelmet, hogy ez a jellegzetes homérosi retorikai fordulat nem jelenti az emberi cselekvés valódi, ténylegesen létező alternatív értelmezését a korszak befogadói közössége számára (Dodds 1951, 10–13). A kérdés friss összefoglalását lásd: Sarischoulis 2009.
- 32 Érvelésem itt alapvetően Philip Hardie gondolatmenetét követi: Hardie 2009, 240–254.
- 33 Manuwald (2013, 40, 21. jegyzet) idézi a Vergilius-helyet Valerius sorait (III. 301–333) értelmezve.

Bibliográfia

- Adamietz, J. 1976. *Zur Komposition der Argonautica des Valerius Flaccus*. München.
- Austin, R. G. 1977. *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Sextus*. Oxford.
- Baier, T. 2001. *Valerius Flaccus, Argonautica: Buch VI. Einleitung und Kommentar*. München.
- Braun, P. 1869. *Observationes criticae et exegeticae ad Valerium Flaccum*. Marburg.
- Conte, G. B. (szerk.) 2011. *P. Vergilius Maro: Aeneis*. Berlin – New York.
- Courtney, E. (szerk.) 1970. *Valerii Flacci Argonauticon libri octo*. Leipzig.
- Cowan, R. 2015. „Family and Other Enemies: Argonautic Antagonists and Valerian Villains”: G. Manuwald – M. Heerink (szerk.): *Brill's Companion to Valerius Flaccus*. Leiden, 229–248.
- Dodds, E. R. 1951. *The Greeks and the Irrational*. Berkeley (magyarul: *A görögység és az irracionális*. Ford. Hajdu P. Budapest, 2002).
- Dräger, P. 1993. *Argo pasimelousa: der Argonautenmythos in der griechischen und römischen Literatur*. Stuttgart.
- Ehlers, W. W. (szerk.) 1980. *Gai Valeri Flacci Setini Balbi Argonauticon libri octo*. Stuttgart.
- Ferenczi, A. 1995. „Sine honore labores: Zum Virtusbegriff bei Valerius Flaccus”: *Philologus* 139, 147–156.
- Ferenczi A. 2010. *Vergilius harmadik évezrede*. Budapest.
- Fowler, D. 1999. „Criticism as Commentary and Commentary as Criticism in the Age of Electronic Media”: G. W. Most (szerk.): *Commentaries – Kommentare*. Göttingen, 426–442 (magyarul: „A filológia mint kommentár és a kommentár mint filológia az elektronikus médiumok korában” [ford. Kozák D.]: Déri B. – Kelemen P. – Krupp J. – Tamás Á. [szerk.]: *Metafilológia 1. Szöveg – variáns – kommentár*. Budapest, 2011, 476–501).
- Fucecchi, M. 1997. *La teichoskopia e l'innamoramento di Medea: saggio di commento a Valerio Flacco*, *Argonautiche* 6, 427–760. Pisa.
- Gossage, A. J. 1969. „Virgil and the Flavian Epic”: D. R. Dudley (szerk.): *Virgil*. London, 67–93.
- Hardie, P. 1998. *Virgil*. Oxford.
- Hardie, P. 2009. *Lucretian Receptions: History, the Sublime, Knowledge*. Cambridge.
- Korn, M. – Tschiedel, H. J. (szerk.) 1991. *Ratis omnia vincet: Untersuchungen zu den Argonautica des Valerius Flaccus*. Hildesheim.
- Langen, P. 1896. *C. Valeri Flacci Setini Balbi Argonauticon libri octo*. Berlin.
- Lefèvre, E. 1991. „Die Opfer-Szene im ersten Buch (1,184–254) und das Iason-Bild in Valerius Flaccus' *Argonautica*”: Korn–Tschiedel 1991, 173–180.
- Lesky, A. 1961. *Göttliche und menschliche Motivation im homerischen Epos*. Heidelberg.
- Lewis, B. E. 1984. „Valerius Flaccus' Portrait of Jason: Evidence from the Similes”: *Acta Classica* 27, 91–100.
- Linderski, J. 1986. „The Augurial Law”: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.16.3. Berlin, 2146–2312.
- Lüthje, E. 1971. *Gehalt und Aufriss der Argonautica des Valerius Flaccus*. Kiel.
- Manuwald, G. 2009. „What Do Humans Get to Know about the Gods and their Plans? On Prophecies and their Deficiencies in Valerius Flaccus' *Argonautica*”: *Mnemosyne* 62, 586–608.
- Manuwald, G. 2013. „Divine Messages and Human Actions in the *Argonautica*”: A. Augoustakis (szerk.): *Ritual and Religion in Flavian Epic*. Oxford, 33–51.
- Manuwald, G. 2015. *Valerius Flaccus, Argonautica Book III*. Cambridge.
- Mehmel, F. 1934. *Valerius Flaccus*. Hamburg.
- Moore, C. H. 1921. „Prophecy in the Ancient Epic”: *Harvard Studies in Classical Philology* 32, 99–175.
- Mozley, J. H. 1934. *Valerius Flaccus, Argonautica*. Cambridge, MA.
- Norden, E. 1916². *P. Vergilius Maro, Aeneis Buch VI*. Leipzig.
- Nünlist, R. 2009. *The Ancient Critic at Work. Terms and Concepts of Literary Criticism in Greek Scholia*. Cambridge.
- O'Hara, J. J. 2007. *Inconsistency in Roman Epic: Studies in Catullus, Lucretius, Vergil, Ovid and Lucan*. Cambridge.
- Poortvliet, H. M. 1991. *C. Valerius Flaccus Argonautica Book II: A Commentary*. Amsterdam.
- Rio Torres-Murciano, A. 2011. *El restablecimiento de la causalidad épica en Valerio Flaco*. Saarbrücken.
- Ripoll, F. 1998. *La morale héroïque dans les épopées latines d'époque flavienne: tradition et innovation*. Louvain.
- Sarischoulis, E. 2009. *Motive und Handlung bei Homer*. Göttingen.
- Sauer, C. 2011. *Valerius Flaccus' dramatische Erzähltechnik*. Göttingen.
- Scaffai, M. 1986. „Il tiranno e le sue vittime nel libro 1 degli *Argonautica* di Valerio Flacco”: *Munus amicitiae: scritti in memoria di Alessandro Ronconi*. Firenze, 233–261.
- Shelton, J. E. 1971. *A Narrative Commentary on the Argonautica of Valerius Flaccus*.
- Spaltenstein, F. 2002. *Commentaire des Argonautica de Valérius Flaccus (livres 1 et 2)*. Bruxelles.
- Spaltenstein, F. 2004. *Commentaire des Argonautica de Valérius Flaccus (livres 3, 4 et 5)*. Bruxelles.
- Summers, W. C. 1894. *A Study of the Argonautica of Valerius Flaccus*. Cambridge.
- Wacht, M. 1991. „Zur Motivierung der Handlung im Epos des Valerius Flaccus”: Korn–Tschiedel 1991, 101–120.
- Wardle, D. 2006. *Cicero on Divination: De Divinatione, Book 1*. Oxford.
- Wijsman, H. J. W. 2000. *Valerius Flaccus, Argonautica, Book VI: A Commentary*. Leiden.
- Zissos, A. 1999. „Allusion and Narrative Possibility in the *Argonautica* of Valerius Flaccus”: *Classical Philology* 94, 289–301.
- Zissos, A. 2008. *Valerius Flaccus' Argonautica Book 1*. Oxford.

Kerti Anna Emese (1998) az ELTE BTK hallgatója. Érdeklődési területe: római irodalom, az antikvitás recepciója a 20–21. századi magyar irodalomban.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Az ábrázolás hiánya – a hiány ábrázolása. Daedalus és Icarus mítoszának antik és modern változatai* (2021/2).

Hiány, retorika, kommentár

Gellius: *Noctes Atticae* VII. 16

Kerti Anna Emese

Aulus Gellius *Noctes Atticae* című műve, jóllehet a latin nyelv tanításában és művelődéstörténeti dokumentumként nagy népszerűségnek örvendett nemcsak a középkorban, de azt követően is, szépirodalmi érdeklődésű elemzések tárgyát egészen a közelmúltig nemigen képezte.¹ Köszönhető ez nemcsak a mű öndefiníciójának, miszerint a benne olvasható rövid „esszé”² a szabadidővel kevésbé bíró polgárok szórakoztatására és okulására íródtak,³ és állítólag Gellius olvasmányélményeinek, kósza gondolatainak „rendszer nélküli”, szedett-vedett megszövegezései volnának,⁴ de annak is, hogy a gelliusi antikvárius érdeklődés és kompilátori munka eredményeképp a szövegegyüttes a későbbiekben felmérhetetlen jelentőségre tett szert a szövegahagyományozódás terén: számtalan elveszett mű címe, témája, jelentőségének ismertetése, illetve bizonyos töredékek is a *Noctes Atticae* szövegeiben maradtak fenn. Ugyanakkor a témájában, kidolgozottságában, megformáltságában is kétségtelenül heterogén szövegegyüttes – amint arra a legutóbbi időszak kutatásai rávilágítanak – nem csak mint pusztán forráslehetőség tarthat számot az érdeklődésünkre.⁵

Nehezen volna cáfolható a *praefatio* önértelmezése, amennyiben a szövegegyüttes tematikáját tekintve valóban rendkívül heterogén, ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ne lennének felfedezhetőek vissza-visszatérő témák vagy tematikus csomópontok. Így például meghatározóak az egyes kulturális jelenségekkel és azok történeti változásával foglalkozó szövegek, a nyelvi (és sok esetben kifejezetten etimológiai) kérdéseket feszegető fejezetek, a híres történelmi személyekről szóló anekdoták, de számos olyan fejezettel is találkozhatunk, amelyben egy-egy – bizonyos esetekben magának a *Noctes Atticae*-nak köszönhetően ismert – költői szöveg jelenti a gelliusi esszé tárgyát.⁶ Ezekben a fejezetekben a metanarratívaként működő esszé óhatatlanul párbeszédbe lép az adott költői életművel és annak szóban forgó darabjával, hozzájárul annak kanonizációjához, befogadástörténetéhez és kritikai, illetve kommentárirodalmához, de az adott kontextuson belüli értelmezhetőségi lehetőségeihez is.

A következőkben ennek nyomán a *Noctes Atticae* VII. 16. darabjának elemzésére teszek kísérletet. A szóban forgó szövegben egy, a *Noctes Atticae*-ban máshol is előforduló beszédhelyezettel találkozunk: a szöveg narrátora egy anekdotikus keretben elhangzó kritikával szemben védi meg Catullus egyik költeményét (92. *carmen*), többféle módon és technikával érvelve a szöveg szóhasználatának helyessége, és ennek nyomán *venustum* (‘bájos, szellemes’, itt értsd: Catullushoz méltó és esztétikailag értékes) mivolta mellett. Amint látni fogjuk, a fejezet problémafelvetéséből következik, hogy a szöveg az értelemadásra, a jelentésképzésre, azaz magára az interpretációra irányuló különböző érvelési technikákkal dolgozik, amely technikák használata ugyanakkor nem független a tárgyalt Catullus-*carmen*től sem. Tanulmányomban ennek nyomán három kérdésre keresem a választ: (1) Hogyan épül fel a Gellius-szöveg, milyen viszonyban vannak egymással az egyes szakaszok, hogyan támogatják vagy éppen ássák alá az érvelés fő szálát? (2) Milyen hasonlóságokat mutat a szöveg a kommentár műfajával, és milyen következményekkel jár ez az esszé egészére, illetve a Catullus-*carmen*-re nézve? (3) Milyen viszonyban áll egymással a szöveg közép-

1. Arról, hogy *Catullus* a *deprecor* igét szokatlanul bár, de találóan és megfelelően használta; és ennek a szónak a jelentéséről, illetve a régi iroknál található előfordulásairól.

2. Mikor egy este a Lykeionban sétálgattunk, úgy adódott, hogy egy illető (*quispiam*), aki összecsapott és dilettáns retorikai gyakorlatával brillírozva fényes szónoki pályát jövendölt magának – miközben nemhogy a latin nyelv helyes használatával, de még a szavak jelentésével sem volt tisztában –, jól elszórakoztatott és elmulattatott bennünket. Mint-hogy ugyanis nem ismerte a *deprecor* ige iteni, kissé tudóskodva használt jelentését, azt mondta *Catullus* egyik versének [carm. 92] soraira – amelyek mindenki más szerint igen szellemesek (*venustissimos*) –, hogy végtelenül laposak (*frigidissimos*):

3. „*Lesbia* minduntalan ócsárol engem és nem hallgat rólam: haljak meg, ha *Lesbia* nem szeret engem. Hogy mi ennek a jele? Hisz ugyanezek [a jelek?] rajtam is: átkozom őt szüntelenül, de haljak meg, ha nem szeretem.”

4. Ez a jóember úgy gondolta, hogy a *deprecor* a köznép által használt 'erősen könyörög' (*valde precor*), 'esdekel' (*oro*), 'imádkozik' (*supplicio*) jelentésben áll itt, amelyben a *de-* prefixum a *precor* ige jelentésének erősítésére és nyomatékosítására szolgál. Ha így volna, valóban laposak volnának ezek a sorok. De hát ennek épp az ellenkezőjéről van szó: a *de-* prefixum ugyanis, minthogy kétértelmű, egyazon szóban két jelentést is felvehet. Így *Catullus*nál a *deprecor* kifejezés mintegy az 'elutasít' (*detestor*), 'elátkoz' (*exsecror*), 'elűz' (*depello*), 'megátkoz' (*abominor*) jelentésben áll.

5a. Ezzel ellenkező értelemben használja *Cicero* a *P. Sulla* védelmében mondott beszédében: „Hány ember életét mentette meg *L. Sullához* intézett könyörgése! (*deprecatus*)” [*Cic. Sull.* 72, ford. Nótári Tamás]. Épp így *A földművelési törvényről írt szónoklatában*: „Ha valamilyen hibát elkövetek, őseim képmásai biztosan nem fognak [könyörgésükkel] megmenteni (*deprecentur*) tőletek” [*Cic. Leg. agr.* II. 100].

pontjában álló *Catullus-carmen* és az annak (állításom szerint) sajátos kommentárjaként működő *Gellius*-esszé, hogyan befolyásolják egymás retorikáját és interpretációs lehetőségeit?

1.

A *Noctes Atticae* VII. könyvének 16. darabjában (magyarul saját fordításomban lásd a margón) a szöveg elbeszélője arról számol be nekünk, hogy a minap egy beszélgetés során egy igen tanulatlan ember azt állította, hogy *Catullus* egy verse (vagy a versének csak egy részlete?) a *deprecor* kifejezés téves használata miatt szerfelett *frigidum* ('lapos, hatástalan').⁷ Elbeszélőnk természetesen vitatja ezt az állítást, és egy számunkra a kommentár műfajából igencsak ismerős technikával, párhuzamos (vagy általa párhuzamosnak tekintett) szöveghelyek felvonultatásával érvel az ige jelentésének félreértése, az állítás tévessége, és ebből következően a *catullusi carmen venustum* mivolta mellett. Amint azonban látni fogjuk, nem a *Catullus*-szöveg az egyetlen, amelyben interpretációs problémákba ütközhetünk. A *Gellius*-esszé ugyanis szintén – ironikus módon – nemcsak szóhasználata és állításai, de megfogalmazott célja és eljárás módja terén is igen komoly kérdéseket vet fel.

A fejezet a következőképpen épül fel:

1. tartalomösszefoglaló cím
2. anekdotikus kerettörténet, avagy a *quispiam* esete: *frigidum* vagy *venustum-e* a *carmen*?
3. a 92. *carmen* szövege
4. a *deprecor* ige két jelentése (a *de* praepositio jelentése szerint)
- 5) párhuzamos (?) szöveghelyek
 - a) az első (*a vulgo*) jelentésre (*Cicero*)
 - b) a második (*doctiusculum*) jelentésre (*Ennius* és *Cicero*)
6. a 92. *carmen* tömör interpretációja (konklúzió)
7. konklúzió: a *carmen* tömör interpretációja

A vizsgált esszét a *Gellius* által máshol is sokat használt, ún. dramatikus vagy ez esetben még inkább anekdotikus keret nyitja.⁸ A rövid kerettörténet arról számol be, hogy beszélőnk a minap (feltehetően) barátaival egy szerfelett műveletlen, de magának mégis fényes szónoki pályát jósló emberbe botlott, aki így, abból kifolyólag, hogy milyen zagyvaságokat hordott össze, a társaság szórakozásául és multságául szolgált (*NA* VII. 16. 1–2.4). Ráadásul ezt a felvezetőt követően tér rá a szöveg valódi tárgyára, ekkor tudjuk meg, miért is volt multságára a társaságnak az idegen: olyan *catullusi* sorokról, amelyek mindenki ítélete szerint igen szellemesek (*omnium quidem iudicio venustissimos*), azt állította, hogy hatástalanok (*frigidissimos*). A narrátorunk azonban tesz még egy kitélt: megindokolja, miért lát(hat)ta így az idegen ezt a kérdést: mert a versben a *deprecor* ige *doctiuscule*, vagyis „tudósocská módon”⁹ van használva, ezt a jelentést pedig a szóban forgó műveletlen ember nem ismerte (*Nam cum esset verbum 'deprecor' doctiuscule positum in Catulli carmine, quia id ignorabat*), hiszen ő a szónak pusztán azzal a jelentésével volt tisztában, amelyet a köznép használ (*plerumque a vulgo dicitur*). Nem derül ki azonban a szövegből, hogy ezt az érvet maga az idegen hozta-e fel az állítása megtámogatására, vagy ezt is – beszélgetőtársa műveletlenségéből kiindulva – csak a narrátor feltételezi.

A szöveg felvezetése tehát már önmagában sem problémamentes keretet alakít ki: az anekdotikus elbeszélés, amely a továbbiak fényében a *deprecor* ige és a *Catullus-carmen*en való elmélkedésnek nyitná meg a terepet, zavarba ejtő helyzetbe hozza a befogadót. A narratív autoritás problémájába ütközünk, ti. rögtön felmerül a kérdés, vajon elhisszük-e elbeszélőnknek, hogy az eset valóban így esett, hogy az említett *quispiam* ('valaki') valóban olyan ostoba lett volna, mint ahogy azt ő élénk tárja. Jóllehet a kérdés önmagában is felmerülhet, az elbeszélői pozíciót az is alááshatja, hogy az anekdota tankönyvi mintapéldája egy szatirikus elbeszélésnek.¹⁰ A történet középpontjában egy magát nagyra tartó, de öntuda-

tának hamissága miatt komolyan nem vehető, nevetséges jött-ment alak áll. Az imposztorként láttatott szereplő értelemszerűen az elbeszélő ellenpontját jelenti, hangsúlyozott kisebbségére révén az olvasó a narrátor megkérdőjelezhetetlen felsőbbrendűségére hivatott következtetni. Ugyanakkor a helyzet fonáksága, a hiperbolikus, túlírt nyelv vagy az adott történet végkicsengése a szatírban gyakran megengedi azt az olvasatot is, hogy végső soron ne (csak) a nevetség tárgyává tett névtelen szereplőn ne vessünk, hanem azon is, aki magát minden kritika felett állónak láttatva őt kigúnyolja: magán az elbeszélőn.¹¹

Mindez azonban nem változtat azon, hogy a keret az érvelés felépítésének, és a központi téma (a *deprecor* ige használata Catullusnál és más szerzőknél) problematizálásának ágyaz meg: a szatirikus – sőt, talán a tárgyalt költeménytől és életműtől nem függetlenül – invektivikus felhangoktól nem mentes anekdota egy olyan ideális befogadót feltételez, aki elfogadja a gelliusi beszélő alapállítását, azaz egy pillanatig sem kérdőjelezi meg sem azt, hogy az idegen ostoba, sem azt, hogy ezt jól mutatja a *deprecor* ige „tudósocska” használatának nem ismerete.

A rövid bevezetőt követően a beszélőnk rá is tér fő tárgyára: a következőkben elmondja, hogyan értette a *deprecor* kifejezést az idegen, és hogyan kell érteni szerinte valójában Catullusnál, szinonimákkal magyarázva mindkét használatot, majd párhuzamos – vagy legalábbis általa párhuzamosnak tekintett – szöveghelyeket idéz Ennius és Cicero műveiből.¹² Végül az esszé „konklúziója” következik, amely szintén meglepő: nem ismétli meg ugyanis a kiinduló állítást, miszerint Catullus helyesen használja a kifejezést, sem azt, hogy a *carmen venustum* volna, hanem az általa kiválasztott jelentés tükrében a költemény egy interpretációját állítja elő, amely azonban – mint látni fogjuk – azt sugallja, hogy az egész előbbi eljárás, a párhuzamos szöveghelyek citálása lényegében irreleváns volt.

Már ennyiből is jól látszik, hogy a Gellius-szöveg különböző érveléstechnikákat használ, amelyek egyrészt egymással inkompatibilisnek tűnnek, másrészt homályban hagyják, hogy hol is helyezkednek el az esszé fókuszpontjai: a „megtámadott” Catullus-szöveget kívánja-e megvédeni a gelliusi beszélő, a *deprecor* ige lehetséges használatairól szeretne-e értekezni, vagy éppenséggel pusztán saját műveltségét és a felütésben szereplő alakkal szembeni felsőbbrendűségét¹³ igyekszik hangsúlyozni egy tudományos (vagy még inkább *doctiusculum*, ’tudományoskodó’) értekezés álcája mögött? Avagy: az-e a cél, hogy a 92. *carmen* megfelelő értelmezését adja a szöveg, és ennek kulcsát jelenti a *deprecor* ige helyes jelentésárnyalatának kiválasztása, vagy a szöveg a *deprecor* ige lehetséges használatainak széles skáláját szeretné megosztani olvasóival, és ennek apropója a 92. *carmen* potenciális értelmezési problémája?

Bárhogyan is válaszolunk a fentebb felvetett kérdésekre, az világosan látszik, hogy a Gellius-szöveg középpontjában az értelmezés kérdése áll: az esszé egy költemény, egy szó, vagy egy közlés (a *quispiam* közlése) értelmezési lehetőségeinek kibontását teszi meg tárgyául, fontos azonban, hogy mindhárom tárgy esetében az értelmezés folyamata a gelliusi beszélő esetében szorosan összefügg az értékelés műveletével is: ostoba-e az ismeretlen idegen? *Frigidum* vagy *venustum*-e a *carmen*? A *vulgo* vagy *doctiusculum*-e a *deprecor* szó jelen kontextusban? Miközben a párhuzamos szöveghelyek felvonultatása mintha azt volna hivatott érzékelteni, hogy ezekre a kérdésekre nem kell feltétlenül kizárólagos választ adnunk, a szöveg – aláírva ezzel saját érvelési rendszerét – végső soron mind a Catullus-*carmen*, mind a kerettörténetben szereplő személy megítélésének esetében mégis csak következetesen egy lehetőség, egy értelmezés és egy értékítélet mellett érvel.

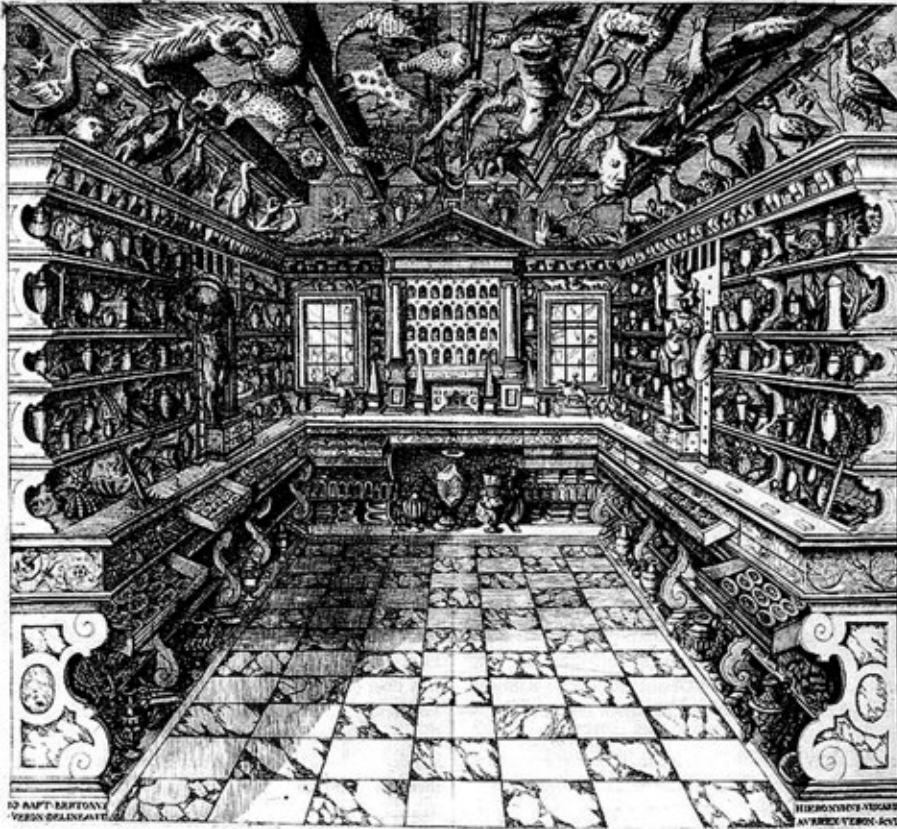
2.

A párhuzamos szöveghelyek citálásának módszere vagy a többértelműség felszámolására irányuló törekvés egyrészt jól illeszkedik a gelliusi beszélő saját felsőbbrendűségét hangsúlyozó retorikájába, másrészt azonban (talán nem függetlenül ettől a retorikától sem) a kommentárori praxisok bizonyos elemeire emlékeztethetnek minket. De nemcsak ez a retorika az, amelynek nyomán akár ez a

5b. *De nem egyedül Catullus használta így ezt a kifejezést. Sok könyvben található még meg hasonló jelentésben ez a szó; ezekből egyet s mást, már ami épp a kezem ügyébe akadt, ide iktatok. Q. Ennius az Erechtheusban Catullusétól nem épp távoli jelentésben használta az igét: „akinek most szabadságot teremtek nyomorúságom árán, akiket megmentek (deprecor) a szolgálattól szerencsétlenségem árán” [Enn. Erechth. fr. 142–143]. Az ige azt jelenti itt, hogy ’elűz’ (abigo), ’eltávolít’ (amolior), vagy könyörgéssel, vagy valamely más módon. Hasonlóképp ír Ennius a Cresphontesben: „miközben a saját életemet védem, tartsam távol (deprecor) a halált el-lenségemtől?” [Enn. Cresph. fr. 138]. Cicero Az állam című művének hatodik könyvében így ír: „ez annál nagyobb tett volt, mert mint collegák ugyan egyenlők voltak, mégsem egyenlő mértékben gyűlölték őket, hanem Gracchus népszerűsége még a Claudius iránt mutatkozó gyűlöletet is eloszlatta (deprecabatur)” [Cic. Rep. fr. VI. 2, 4, ford. Hamza Gábor]. Itt sem ’erősen könyörögnék’ a gyűlöletért, hanem a népszerűség ’elűzi és eltaszítja’, amiként a görögök hasonló jelentésben használják a παραιῖσθαι ’kéreccsel elhárítani’ kifejezést. Hasonlóképp él Cicero ezzel a kifejezéssel az Aulus Caecina érdekében mondott beszédében. Így fogalmaz: „Mit lehet ezzel az emberrel kezdeni? Ne adjunk neki olykor lehetőséget, hogy a határtalan butaság kifogásával lemossa magáról (deprecetur) a határtalan alávalóság szennyét.” [Cic. Caec. 30, 11, ford. Nótári Tamás]. Éppígy a Verres ellen tartott második beszédének első részében: „Most mégis mit tegyen Hortensius? Hárítsa el (deprecetur) a kapzsiság vádját mértékletességének dicséretével? De hiszen ő a legalávalóbb, legfeszlettebb, legsemmirekellőbb embert védi.” [Cic. Verr. II. 2, 192, Nótári Tamás fordításának felhasználásával].*

6. *Így tehát Catullus azt mondja, hogy ugyanazt teszi, amit Lesbia vele: nyilvánosan szidja, eltaszítja, visszautasítja és átkozza szakadatlanul, mégis halálosan odavan érte.*

Aulus Gellius: *Noctes Atticae VII. 16*
(Kerti Anna Emese fordítása)

1. kép. Francesco Calzolari olasz botanikus *Wunderkammerje* (1622). Musaeum Calceolarium, Verona (forrás: Wikimedia)

konkrét fejezet, akár a *Noctes Atticae* egésze rokonságot mutat a kommentár műfajával.

A kommentárokkal foglalkozó szakirodalomban gyakran merül fel a kommentárral kapcsolatban a *Wunderkammer* metafora,¹⁴ és nem elhanyagolható tény, hogy Howley a *Noctes Atticae* olvasási lehetőségeiről értekezve szintén ezt a metaforát használja.¹⁵ Ahogy a kommentár – legalábbis egy bizonyos típusú kommentár –, úgy maga a teljes *Noctes Atticae* is különböző jelenségekkel kapcsolatos információkat gyűjt össze és rendez el. Ez a kumulatív, felhalmozó kommentátori működésmód egyrészt szoros összefüggésben van a kommentár (látszólag) kikezdetlen autoritásának kérdésével, másrészt azonban újra és újra a műfajjal kapcsolatos metareflexióra kényszeríti az olvasóközönséget. Mi is a kommentár feladata? Mire és hogyan használjuk? Hogyan tudja segíteni a kommentár a primer szöveg megértését, mire irányul valójában az információgyűjtés gyakorlata? Sőt, tudja-e egyáltalán segíteni egy ilyen típusú segédeszköz a szöveg megértését? Az ilyen típusú kommentátori gyakorlat nem független attól a problémától, amely egyszerre a műfaj létjogosultságát is adja, miszerint minden irodalmi szöveg szükségszerűen magában hordoz – az irodalmi nyelv enigmatikusságából fakadó inherens, elsődleges homályosság mellett – egy másodlagos homályosságot is, mely a mindenkor értelmezőt a szövegtől elválasztó időbeli, térbeli és/vagy kulturális távolságnak köszönhető.¹⁶ A kommentár egyik feladata lehet az e távolság okozta homály felszámolása, a kulturális transzfer küldetésének vállalása, amely a szöveg és a befogadó közötti távolság redukálására irányul. Ebből fakad, hogy a kommentárokat gyakran mint „tudás-

tárakat”, az interpretáció épületének tartópilléireit képzeljük el,¹⁷ amelyek azáltal, hogy az értelmezés szempontjából problematikusnak tekintett szöveghelyekben érzett bizonytalanságot igyekeznek felszámolni, látszólag a maga után kérdéseket lehetőleg nem hagyó értelmezési folyamat kibontakozását segítik.¹⁸ Az antik szövegekhez írt kommentárok több ezer éves történetében természetesen többféle modell alakult ki, ám ezek ritkán választhatók el kristálytisztán egymástól. Úgy tűnik, a kommentárokból (legalábbis potenciálisan) mindenkor benne rejlik a szöveg érthetővé tételének „modern” igénye éppúgy, mint az a „premodern” készítés, hogy a minél jobban megértetni kívánt szöveget az értelmet megvilágítani hivatott, de sokszor legalább ennyire elbizonytalanító szövegpárhuzamok és egyéb információk túláradó bőségével (*copia*) árasztják el.¹⁹ A párhuzamos helyek idézése vagy felsorolása (ezek sokszor tisztázatlan státusza miatt – mit is bizonyít az adott párhuzam?) egyszerűen lehet táptalaja a „modern” és a „premodern” készítésnek. Ugyanakkor ez a kommentári működésmód egyrészt szükségszerűen értelemkorlátozással is

jár: azon szöveghelyek homályosságát is felszámolja ugyanis a metanarratív szöveg, amelyek akár termékenynek is tűnhetnek az értelmezési folyamatban. Másrészt az ilyen típusú *copia* segíthet is a szöveg megértésében, de egyszerre korlátozhatja is az elsődleges szövegre irányuló értelmezési folyamatot.²⁰ A kommentár „figyelme” – és ezzel adott esetben az olvasó figyelme is – az információk befogadhatatlan sokaságának köszönhetően könnyen önmagára fordul, az olvasási folyamat már nem a primer szövegre, hanem magára a kommentárra koncentrálódik, mely így már sokkal inkább egy, akár önmaga paródiájaként is olvasható, sajátos elrendezésű enciklopédia-ként áll előtűnk.

Az ilyen típusú, „premodern”, de a mai napig tetten érhető kommentátori gyakorlat nemcsak az egész *Noctes Atticae*, de az általunk szemügyre vett VII. 16-os szöveg működésének megértésében sem irreleváns szempont. Amint a kommentár a *copia* szellemében „teleírja a margót”, úgy veszi körbe különböző (nyelvi, nyelvtörténeti és kulturális) információkkal és párhuzamos szöveghelyekkel a Gellius-szöveg a Catullus-*carmen*, mindezt pedig egy autoritást megalapozó beszédhelyzet keretében teszi. Másrészt a problémafelvetés, amely a gelliusi szöveg középpontjában áll, a kommentár mint műfaj egyik alapvető tendenciájával is feltűnő hasonlóságokat mutat: az érvelést (legalábbis látszólag) az a homályosságot eredményező nyelvi, szerkezeti, logikai hiány motiválja, amelyet a Catullus-*carmen* – ahogy látni fogjuk – magában hordoz, és amelyet így a kommentátor és a kommentár ki akar tölteni.²¹ Azonban, ahogy a kommentár esetében, itt is kérdés, hogy feloldható vagy egyáltalán feloldandó-e a primer szövegben rejlt

homályosság,²² amely nemcsak a Gellius-szöveg alapvető kérdésfeltevésének, de akár az itt olvasható értelmezésnek is az elevenébe vág.

A kulturális távolság feloldására irányuló, az alapszöveget párhuzamos szövegekkel elárasztó gyakorlat, ahogy a „*copia*-kommentárok” esetében, úgy a Gellius-szöveg esetében is könnyen a visszajára fordulhat: a legkülönbözőbb szöveghe-lyeket citáló működés a beszélő sokrétű műveltségének és/vagy gondos, időt és energiát nem kímélő munkájának bizonyítékaként a megbízhatóság illúzióját megteremtve tiszteletet volna hivatott kiváltani az olvasóból,²³ ugyanakkor – amint arra később még visszatérek – a szöveghelyek relevanciájának megkérdőjelezhetősége, és így a felhalmozott információk potenciális értéktelensége egyszeresem nemcsak kommentár-, de önparódiaként is olvashatóvá teszi a Gellius-szöveget. Ráadásul ez a működésmód visszatükröződik az esszé belső kereteinek retorikájában is: miközben a nyitóanekdota látszólag a beszélői autoritásnak ágyaz meg, a szatirikus beszédmód egyszeresem ki is forgatja, nevetségessé is teszi a beszédhelyzetet és magát a beszélőt.

Egy viszont biztos: jóllehet a kerettörténet, a szatirikus beszédmód, illetve az első látásra koherens és releváns információhalmozás valójában nincs összhangban a szöveg saját bevallása alapján feltételezhető célokkal – hiszen végül a Catullus-*carmen* (potenciális) értelmezési problémáját nem oldja meg, és a homályt nem számolja fel, pusztán elfedi azt –, ez a beszédmód végső soron egy bizonyos (egészen más jelle- gű) célt mégiscsak elér. Szórakoztat, mégpedig azáltal, hogy a Catullus-szöveget – amely maga is az értelmezés problémáját veti fel – ürügyként felhasználva saját értelmezői és kommentári gyakorlatait viszi színre, szinte kiprovokálva, hogy mi- közben mosolygunk rajta, mégis komolyan vegyük és további kommentárokat fűzzünk hozzá.

3.

Ahogy egy adott kommentár, úgy a Gellius-esszé működés- módja sem lehet független attól, hogy (nyelvi, tartalmi, stilisztikai stb. értelemben) milyen is az az adott szöveg, amelyet „kommentál”. Innen nézve egyáltalán nem elhanyagolható szempont, hogy a Catullus-*carmen* igen sok tekintetben mintapéldája lehet annak a szövegnek, amely kikényszeríti a fentebbi, „oltalmazó” kommentári olvasásmódot:²⁴ a hiány nemcsak nyelvi és szerkezeti, de tematikus értelemben is a *carmen* alapját jelenti ugyanis, így az erre való reflexió szükségszerűen mozgatórugója a szövegre irányuló értelmezői műveleteknek is.

*Lesbia mi dicit semper male nec tacet umquam
de me: Lesbia me dispeream nisi amat.*

Quo signo? Quia sunt totidem mea: deprecor illam
assidue, verum dispeream nisi amo.

*Lesbia minduntalan ócsárol engem és nem hallgat rólam:
haljak meg, ha Lesbia nem szeret engem. Hogy mi ennek a
jele? Hisz ugyanezek [a jelek?] rajtam is: átkozom őt szün-
telenül, de haljak meg, ha nem szeretem.*²⁵

A rövid, négy soros epigramma két jól elkülöníthető, párhuzamos szerkesztésű részből áll: az első két sorban a Catullusi beszélő azt állítja, hogy Lesbia minden bizonnyal szereti őt, hiszen folyamatosan átkozza és sosem hallgat róla. Az ellentmondás nyilvánvaló, ezt a lírai beszélő a következő két sorban a *quo signo* („hogy milyen jeltől [ti. tudom ezt]?”) kérdést fel- téve így oldja fel: világos, hogy így van, hiszen vele is ugyanez a helyzet. Átkozza – fordítsuk most így egyelőre a *deprecor* igét – Lesbiát szüntelen, mégis halálosan szereti őt. Érdekes, hogy a későbbi kommentárok a költeménnyel kapcsolatban alapvetően két megjegyzést tesznek: egyrészt a gelliusi szö- veghely nyomán tartják kommentálásra érdemesnek és tár- gyalják külön, lemmatizálják a *deprecor* igét, másrészt viszont a *quo signo* és a *sunt totidem mea* hiányos mondatok értelme- zési problémáira hívják fel a figyelmet.²⁶ A kontextus nyomán a *quo signo* kérdést például egy odaértendő *scio* igével lehet kiegészíteni, és „milyen jelekből (tudom ezt)”?-ként értel- mezni, míg a *sunt totidem mea* valódi alanyaként a *signa* alak feltételezhető, „hiszen ugyanezek a jelek mutatkoznak rajtam is” értelemben. Azt viszont már ez a hiányos szerkesztésből fakadó bizonytalanság is jól mutatja, hogy egyrészt van jóval problematikusabb része a költeménynek, mint a *deprecor* ige (ami már önmagában kérdőjelek közé helyezi a Gellius-szöveg kérdésfelvetését), másrészt viszont a költemény nyelvileg is hiányos mondatokkal, szerkezetekkel dolgozik, és így az első látásra könnyednek tűnő epigramma esetében talán érdemes lesz rövidegének is jelentőséget tulajdonítanunk: azaz nem- csak annak, hogy mit mond, hanem annak is, hogy mit hallgat el a költemény.

A fentebb említett probléma világossá teszi, hogy már az is bizonytalan, a legelemibb szinten hogyan kellene értenünk a költeményt. Mindemellett a vers tartalmaz két alapvető ér- velési hibát: egyrészt a lírai én retorikája megkérdőjelezhetet- lenként tárja eléink az az egyébként igen könnyen cáfolható állítást, hogy ha ő egyszerre átkozza és szereti Lesbiát, akkor a Lesbia által tanúsított viselkedés, illetve a lány negatív szavai is ugyanazt kell, hogy jelentsék, mint az ő esetében: ti. hogy ő is szereti Catullust. Másfelől a beszélő az *argumentum ex silentio* technikáját használja, ráadásul szubverzív módon, amennyiben a *nec tacet de me* („nem hallgat rólam”) kifeje- zéssel voltaképpen nem a csendre, hanem a „csendre hiányára” hivatkozik mint bizonyítékra, amely azonban számunkra végső soron mégiscsak csend marad, hiszen Lesbia – vélt vagy valós – beszédének tartalmát mégsem ismerjük meg. A költemény ebben az értelemben a hiány egy feloldhatatlan változatát te- remti meg a verstérben: a primer szöveghez (Lesbia beszé- déhez) nem, csak az azt interpretáló metanarratívához férünk hozzá, amit így megkérdőjelezni igen, megcáfolni azonban – információ hiányában – nem tudunk.

Felveti mindemellett a vers a bináris oppozícióknak, ezek potenciálisan félrevezető természetének, és innen valóság és illúzió összetett viszonyának a kérdéseit is: érthetjük-e a kon- vencionálisan a gyűlölet jeleként értett kommunikációs aktust (átkozódást, ócsárlást) a szerelem jeleként? Lehet-e „a má- sik” cselekedetéből (átkozódás) fakadó logikus következtetést (gyűlölet) illúzióként értékelni egy individuális, személyes ta- paszlat alapján? A szöveg tematikus fókuszát, a kettősséget és az abban rejlő elidegeníthetetlen bizonytalanságot dolgozza ki a költemény szókincse is, amely a kommunikációra (*dico*

– 'beszél') vagy annak hiányára (*taceo* – 'hallgat') vonatkozó legalapvetőbb igéket használja, és amelynek köszönhetően az epigramma a megnyilatkozás kettőssége, beszéd és hallgatás dimenziói között mozog. Teszi ezt azonban úgy, hogy miközben az értelmezőt rákényszeríti a hiányok kitöltésére, egyszerűen ellent is tart a bizonytalanságok felszámolására irányuló interpretációnak.

Ennek nyomán könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy a költemény, hasonlóképp a Gellius-szöveghez, nyelvi vagy egyéb jelekről, azok produkciójáról és recepciójáról, végző soron magáról az értelmezés folyamatáról beszél, miközben a diszkurzív téren belül véghez is visz egy interpretációt: Lesbia jeleinek és szavainak (értelemszerűen önkényes) értelmezését. Teszi pedig mindezt egy olyan médium – a költemény – keretei között, amely szintén értelmezésre van ítélve. Ez a „tükörszerkezet” arra hívja az olvasót, hogy felfejtse az epigramma retorikai felépítését, különös tekintettel arra, hogy a *quo signo* ('milyen jel(ek)?') kérdés az interpretációs folyamat tipikus kiindulópontja: nemcsak egy előzetes védekező gesztus a szkeptikus befogadó potenciális közbevetését („de hát honnan tudod ezt?") megelőzendő, de egyben érthető a jelek keresésére és értelmezésére való felszólításként is. A kérdés épp annak a tevékenységnek az elvégzésére hív fel minket, amelyet a lírai én hajt végre a Lesbia által leadott (szerinte szerelemre utaló) jelek esetében.

Innen nézve mondhatnánk az is, hogy a költemény úgy működik, mint egy logikai feladvány: az epigramma párhuzamos szerkesztése arra hívja az olvasót, hogy jelenségeket (amelyek számunkra a nyelv diszkurzív terében válnak hozzáférhetővé) feleltessen meg egymásnak. Kézenfekvő, hogy a szöveg szerkezeti rendszerében a *semper* ('folyton') párja az *assidue* ('szüntelenül'), amiből az következik, hogy a másik párhuzam az „ego” és Lesbia között vonható. Következésképpen a *deprecor* ige ebben a rendszerben párhuzamban áll mind a *maledico* és a *taceo* igével – ami nemcsak, hogy zavarba ejtően paradox helyzetet teremt (a beszédaktusra és annak hiányára vonatkozó igék párhuzama által), de egyenesen vezet minket a Gellius-szöveg által felvetett kérdéshez is: mit is jelent valójában a Catullus-*carmen*ben a *deprecor* ige?

4.

Érdemes ezen a ponton visszatérni a Gellius-szöveghez, a kérdés végző soron ugyanis arra vonatkozik, hogy valóban ugyanazt jelenti-e a *maledico* és a *nec tacet*, mint a *deprecor*, pontosabban: melyikkel is van igazából párhuzamba állítva az utóbbi ige, melyik az, amelyikre a *totidem* vonatkozik – már ha értelmezhető egyáltalán a kérdés ebben a „vagy-vagy” viszonyrendszerben. A gelliusi beszélő, miközben azt próbálja bebizonyítani, mennyire nincs igaza annak a bizonyos *quispiam*nak, aki azt merte állítani, hogy a Catullus-vers *frigidum* és nem *venustum*, amellet érvel, hogy a *deprecor* igének két jelentése van: egyrészt a *de-* prefixum erősítheti az alapige jelentését, aminek nyomán az ige azt jelentené, hogy 'erősen könyörög' (ez volna a Gellius-szövegben a „vulgáris” jelentés), másrészt a prefixum állhat eltávolítást kifejező jelentésben is, amely esetben az ige azt jelentené, hogy a beszélő 'valaminek a könyörgéssel való eltávolítását, távol tartását kéri'.²⁷ Ha elfo-

gadjuk, hogy az igének ez a két, bizonyos értelemben valóban ellentétes jelentése lehet, kétségtelenül interpretációs problémával lehet dolgunk, bár meglehet, hogy ez az interpretációs probléma a költemény egészére nézve akár termékenynek is bizonyulhat.

Később még visszatérek a kiinduló problémafelvetésben használt melléknevek (*frigidum* vs. *venustum*) egyáltalán nem problémamentes értelmezési lehetőségeire, de ezen a ponton arra a két „szerepre” szeretném felhívni a figyelmet, amelyeket a gelliusi beszélő ölt magára az érvelés felépítése során. Egyrészt, miközben megmagyarázza a szó különböző jelentéseit, egy szótárírói szereppel kacérkodik: az olvasó nemcsak az ige definícióját kapja kézhez, hanem szinonimákat és a kifejezés jelentéseinek szociolingvisztikai besorolását is (*vulgare* vs. *doctum*). Másfelől viszont a szöveg műfaji metamorfózisa folytatódik, amikor a gelliusi beszélő ezt követően idézi a Catullus-*carmen*t, és elkezd kizárólag a *deprecor* igével foglalkozni. Úgy tűnik ugyanis, hogy ezen a ponton mintha annak az inverz változatát látnánk, amit a kommentár „csinál” a szöveggel:²⁸ itt nem a kommentár atomizálja a szöveget, hanem a kérdésfeltevés miatt atomizált szó, illetve a fentebb tárgyalt hiányretorika hoz létre egy kommentárszerű működést. A kontextusból kiemelt, atomizált ige²⁹ pedig rögtön arra csábítja a narrátort, hogy a párhuzamos szöveghelyek citálásával kommentátori tevékenységbe kezdjen.³⁰ A hozott párhuzamok még inkább leválasztják az igét eredeti kontextusáról,³¹ így elvonva a figyelmet a kiinduló kérdésfeltevéstről is.

Felmerül itt egy további probléma is: a *deprecor* ige esetében a párhuzamosnak szánt szöveghelyek nem tekinthetők teljesen mértékben „párhuzamosnak” a Catullus-*carmen*ben detektálható használattal,³² és így a kerettörténet által létrehozott és a kommentátori szerep felvétele által megerősített, azonban a szatirikus pozíció által már eleve erősen megkérdőjelezhető elbeszélői autoritás újra megkérdőjeleződik. Azt vehetjük ugyanis észre, hogy – ellentétben a Gellius-szöveg érvelésével – a *deprecor* szónak nem kettő, hanem sokkal inkább három jelentése van: 1) 'nagyon könyörög' (Gellius szerint a köznyelvi használat); 2) 'szóval, könyörgéssel valamit elhárít, távol tart' (Gellius szerint a művelt használat); továbbá 3) 'valakit átkoz, rágalmaz, ócsárol'. A második és a harmadik jelentés természetesen összekapcsolható, és a hozott szinonimák szinte mindegyikében benne is van mindkét jelentésrét. Egyrészt mindkettő jelentésmezőben kiemelten fontos a szóbeli megnyilatkozás, illetve az ezáltal a megnyilatkozás által végrehajtott beszédaktus, másrészt amennyiben valakit vagy valamit átkozunk, ócsárlunk, annak egy apotropaiikus aktus értelmében kívánhatjuk az eltávolítását vagy a távol maradását is. Ugyanakkor a két jelentés nem kezelhető teljesen mértékben ekvivalensként,³³ ahogy arra ironikus módon épp a Gellius-szöveg által hozott „párhuzamos” szöveghelyek világítanak rá: az Ennius-idézetekben ugyanis a rabszolgaságot vagy a halált nem átkozza, ócsárolja, hanem elhárítja a beszélő,³⁴ és éppígy a Cicero-idézetekben a gyűlöletet vagy a bűnököt sem szidalmazza a beszélő, hanem az elhárításukat kéri, felmentést kér azok alól.³⁵

A fentebbi rövid elemzés jól mutatja a Gellius-szöveg ellentmondásos természetét, mely két sajátosságon alapszik: egyrészt, míg a szöveg elején a narrátor kigúnyolja a *quispiam*ot, amiért a *deprecor* szónak csak egy jelentését ismeri és ismeri

el, a szöveg végén ismét szinonimák használatával egy olyan parafrázist állít elő, amelyben végül ő maga is csak egy jelentést fogadja el a szónak (a fentebbi osztályozás szerinti 3. jelentést): *Sic igitur Catullus eadem se facere dicit, quae Lesbiam, quod et malediceret ei palam respueretque et recusaret detestareturque assidue et tamen eam penitus deperiret* („Így tehát Catullus azt mondja, hogy ugyanazt teszi, amit Lesbia vele: nyilvánosan szidja, eltaszítja, visszautasítja és átkozza szakadatlanul, mégis halálosan odavan érte”). Ezenfelül az érvelés eleje, vége és közepe között is szembetűnő ellentmondások feszülnek: az idézett szöveghelyek, amelyek a *deprecor* szó Catullus költeményében való használatát volnának hivatottak megvilágítani, valójában egy harmadik jelentést mutatnak fel, amelynek nyomán vagy ez a szakasz, vagy a másik kettő az érvelési rendszerben feleslegesnek bizonyulhat.

A szöveg fentebb vázolt önellentmondásossága meglátásom szerint kétféleképpen közelíthető meg. Egyrészt a gelliusi narrátor az érvelés előállításánál különböző filológiai praxiseket működtet: szótárt és kommentárt ír, valamint értelmez. Az e praxisek közötti váltások révén pedig mind a kiinduló kérdésfeltevés (*venustum* vagy *frigidum*, *doctiusculum* vagy *a vulgo*), mind maga a catullusi költemény többszörösen újrateketeződik, az érvelés újra és újra elveszíti és újrafogalmazza tétjeit. Ugyanakkor ezek a tevékenységek nem függetlenek egymástól: egy kommentár szükségszerűen tartalmaz nyelvi adatokat, sőt, a kérdésfeltevés, amely a *deprecor* ige stílusrétegére irányul (*doctiusculum* vagy *a vulgo*) – ahogy azt a párhuzamos szöveghelyek is mutatják – éppannyira nyelvtörténeti, mint szociolingvisztikai vagy akár egyszerűen kontextuális kérdés, és annyiban részét képezheti a kommentátori feladatkörnek, amennyiben e kérdések feltétele és megválaszolása az értelmezés megkönnyítésére irányul. A kommentár pedig szükségképpen értelmez is, ahogy a Gellius-szöveg is interpretatív állítással zárul, de az interpretáció részét képezi maga a problémafelvetés és a *deprecor* ige lemmatizálása is, amennyiben az ige kijelölésével a szöveg fókuszpontokat jelöl ki a Catullus-költeményben, és lehetséges értelmezési utakat rajzol fel hozzá.

Mindazonáltal a lemmatizálás veszteséggel is jár: a művelet kiemeli a szöveg egy részét a kontextusából, és anélkül veszi szemügyre azt, amelynek eredményeképp a költemény többi része könnyen homályban maradhat. Egyrésztől úgy tűnik, hogy ez történik itt, hiszen ha jobban szemügyre vesszük a Gellius-szöveget, abban is hangsúlyosabb szerep jut magának a *deprecor* igeének, mint annak, hogy mit is jelenthet valójában ez az ige az adott kontextusban. Persze ezáltal hangsúlyosabb szerep jut magának a gelliusi beszélőnek és az autoritást építő (ugyanakkor egyszersmind önparodisztikus, szatirikus műfaji kódokat is mozgásba hozó) narratívának is. Ebben az értelemben a Catullus-*carmen* köré épülő metanarratíva „átveszi a hatalmat” a primer szöveg felett, és egy olyan kommentárrá válik, amely, miközben a Catullus-költeményre nézve jelentésredukáló tevékenységet végez, másfelől a párhuzamos szöveghelyek citálásával meg is nyit egyfajta többszólamúságot a saját terében,³⁶ és nemcsak felszámolni igyekszik a *carmen*-be kódolt inherens homályosságot, de egyben magát a primer szöveget is elhomályosítja, és pusztán az esszé tömör konklúziójában tér vissza hozzá. Tovább erősíti a parodisztikus olvasat lehetőségét, hogy a Gellius-esszé egy, a szöveg megértése

2. kép. Nicolai Abildgaard: *Catullus és Lesbia, ahogy karjaiban vigaszt keres a veréb halála miatt* (1809). Nivaagaard Museum, Niva

szempontjából nem kiemelt jelentőségű probléma (a *deprecor* jelentése) köré építi az érvelését, miközben a szöveg megértéséhez elengedhetetlen kérdéseket (pl. a *sunt totidem mea – ti. signa?*) nem tárgyalja. Bár ez az eljárás megfelelhet annak a fuhrmanni elvnek, hogy a kommentátor a szöveg elsődleges (inherens) homályosságát ne oszlassa el, csak a másodlagosat, amely a szöveget tőlünk elválasztó nyelvi, kulturális, időbeli távolságból adódik, ugyanakkor – nem függetlenül a fuhrmanni koncepció problematikusságától³⁷ – könnyen parodisztikus hatást kelthet. Íme a kommentátor, aki a nem elsőrendűen lényeges kérdésekre feccsere sok időt és tintát, míg az alapvető problémák megoldásának neki sem veselkedik.

5.

Meglátásom szerint van azonban még egy lehetőség a Gellius-szöveg ellentmondásosságának értelmezésére. A kommentár azon jellegzetességéről sem feledkezhetünk meg ugyanis, hogy az – a primer szöveg sajátos kereteként – egyszersmind parergonális kapcsolatba is kerül azzal:³⁸ egy olyan függő viszony jön létre a két szöveg között, ahol keret és keretezett kölcsönösen feltételezik, meghatározzák egymást, és miközben kialakítanak határokat, folytonosan át is lépik azokat.³⁹ Így, miközben az értelmezési folyamat „üres helyeit” igyekszik betölteni a Gellius-szöveg sajátos kommentárja, egyrészt értelmezésre ítélt szöveggé maga is létrehoz bizonytalanságokat, hiányokat a metanarratív szinten, másrészt kérdésfeltevéseit,

retorikáját és értelmezési lehetőségeit sem tudja függetleníti a tárgyalt költeménytől. Az ellentmondásosság, illetve a jelentés produkciójával és recepciójával való zavarba ejtő játék pedig éppen a 92. *carmen*-ből lehet ismerős számunkra.

Innen nézve, ha a Catullus-*carmen*-t a Gellius-szöveg mint keret felől olvassuk, a költemény egy olyan „szerelmi szótárként” tűnik fel, amely bizonyos jelenségeket egymással egyenértékűként mutat fel, definiál és magyaráz. Ez a szótár azonban erősen manipulált. Az interpretatív érdeket szolgálva és a párhuzamosság retorikai alakzatának felhasználásával olyan jelenségeket állít ugyanis egymás mellé, amelyek nem hogy nem egyenértékűek, de tematikus szinten egymás ellentétének is tekinthetők. Sőt – ha a fentebb javasolt módon logikai játéknak tekintjük –, az epigramma a nyelvi manipuláció révén létrehoz egy olyan struktúrát is, amelyben a *deprecor* szó analógiában áll mind a (*male*)*dico*, mind a *taceo* igével, beszéddel és hallgatással, a verbális kommunikáció két végletével.

Ez a kifinomult játék színre viszi egyrészt a jelentés törekenségét, másrészt a retorika és a beszélő által önkényesen manipulált kontextus erejét. A *deprecor* ige használata rámutat mindemellett az olvasó megkerülhetetlen szerepére, és következképpen a kommunikáció kétoldalú mivoltára is. A szóban forgó ige aláássa a felszíni retorikát, hiszen a vers *venustasa* éppen itt rejlik, e szó jelentésének bizonytalanságában: nem tudjuk eldönteni ugyanis, hogy a vers beszélője könyörög-e Lesbiához (ez lenne az *a vulgo* jelentés Gellius szerint), átkozza-e őt, ahogyan azt Lesbia teszi vele (a *doctiusculum* jelentés), vagy pedig apotropaikus aktusként (akár szerelemből, akár gyűlöletből) a nő eltávolításáért könyörög. Beleilleszkedhet a szöveg retorikájába ez az ambiguitás abban a tekintetben is, hogy a catullusi versbeszélő a szerelem ellentmondásos természetéről beszélve használ egy olyan ígét, amely jelenthet egyszerre valamit és annak a szöges ellentétét is, ezáltal aláhúzva: az ellentmondásosság, amely hallgatás és beszéd, gyűlölet és szerelem ellentétpárjai nyomán prezentálódik, a párhuzam közte és Lesbia között.

Ezen a ponton mondhatnánk, hogy a keretezett szöveg is keretként kezd működni, hiszen a gelliusi esszé ellentmondásossága a Catullus-vers manipulált retorikai felépítésének „görbe tükreként” is olvasható. A catullusi költői énhez hasonlóan a gelliusi beszélő is az értelmezés aktusát viszi színre, méghozzá egy nagyon hasonló dinamikával: először is megmutatja, hogy egy jel (a *deprecor* szó) vagy egy szöveg (Catullus verse) hogyan fogadható be többértelműként, jöllehet – mint később kiderül – pusztán azért, hogy végül saját interpretatív érdeke szerint mutathassa fel egyértelműként azt. Ezután ugyanis néhány retorikai csavarral a narrátor elénk tárja nemcsak azt, hogy hogyan lehet egy szót az értelmező érdeke szerint egy jelentésűre redukálni, de – ahogyan a Catullus-költemény teszi ezt a *deprecor* szó többféle jelentése által kitermelt homályosság esetében – a bizonytalanságot feloldatlanul, az olvasót pedig kétségek között hagyja. Ebből a szempontból Gellius szövege nemcsak az anekdotikus-szatirikus nyitányban szereplő *quispiam*-ot gúnyolja ki, hanem – imitálva annak retorikai bravúráját – a 92. *carmen* beszélőjének eredendő nevetségességét is láthatóvá teszi. Arról nem is beszélve, hogy a Gellius-szöveg a *quispiam* nyitányával mintha a catullusi beszédhelyzetet is visszatükrözné: egy beszédhelyzetre alapozza szövegét, egy olyan beszédhelyzetre azonban, ami az ehhez képest véve má-

sodlagos szöveg értelmezésének szempontjából közel sem volna elhanyagolható (mit mondott vajon valójában a *quispiam*, és mit Lesbia?), ugyanakkor talán nem véletlen az sem, hogy amint Lesbia, úgy az ismeretlen idegen állításához sem férünk hozzá. A Gellius-szöveg, akárcsak a Catullus-*carmen*, miközben egy olyan nyelvi konstrukciót hoz létre, amely az értelmezőt a szálak kibogozására és a homályosság eloszlatására irányuló pozíció felvételére buzdítja, egyszerismind ellent is tart ennek a megközelítésnek, és az értelmezési folyamat lezárhatatlanságának, a jelentésképzés inherens bizonytalanságának, és így a felszámolhatatlan hiánynak a tapasztalatához vezet az olvasót.⁴⁰

Végül a beszédhelyzet, a dilemma és a szókincs, amelyet a Gellius-esszé prezentál, szintén mélyen catullusi: az érvelés egy szatirikus vagy mondhatni invektívus keretbe van ágyazva, és a fő dilemma, a *venustas* kérdése a catullusi költészet egyik kulcsproblémája. Amint Brian A. Krostenko rámutat,⁴¹ a *venustus* jelző mint az ún. *language of social performance* egyik fontos lexikai eleme kiemelt jelentőséggel bír a Kr. e. I. században, amikor is a római elit önreprezentációjának paradox kifejezéseként tűnik fel. Mint ilyen, a társadalmi élet és az irodalom területén egyaránt versengést implikál, kulcsszava annak a „politikai esztétizmusnak”,⁴² amely a valóság és a textualitás komplex viszonyrendszerének reflexiója révén egyaránt jelentheti a kirekesztés és a befogadás alapját. A *venustus* jelző értelmezhetősége a Gellius-esszében belül azonban szorosán összekapcsolódik az azzal mintegy ellentétesnek láttatott *frigidus* jelzővel. Az *Oxford Latin Dictionary* szerint egy érv akkor tekinthető *frigidumnak*, ha „nem éri el a szándékolt hatást”,⁴³ de – merülhet fel a kérdés – milyen hatás tekinthető ebben az esetben szándékoltnak? Hiszen, ha valami nem *venustum*, hanem *frigidum*, akkor ennek értelmében azt kell feltételeznünk, hogy a *frigidusszal* szembeni *venustus* jelzőt akkor érdemelheti ki az adott jelenség, ha eléri azt a bizonyos hatást, ami a szó képzetköréből következik.

Ha a *venustas* az a fajta humor, amely egyben a „társadalmi versengés fegyvere”⁴⁴ is, akkor vajon tekinthetjük-e Catullus epigrammáját sértő, de szellemes tréfának? Értelmezhető-e maga a vers úgy, mint az a bizonyos kommunikációs aktus, amelyet a *deprecor* ige implikál, maga az átkozódás, a Lesbiát eltávolító apotropaikus művelet? A *venustas* egyben a nyelven keresztül a mögötte rejlő kicsavart valóságból is látni enged valamit, és ezzel általánosságban a reprezentáció problémájára világít rá. Ennyiben a 92. *carmen* esetében nemcsak a nyelv lenyűgöző manipulációján kellene mosolyognunk, hanem azon a beszélőn is, aki ezt a manipulációt véghez viszi. Innen nézve a Gellius-esszé szatirikus kerete olvasható egy bravúros „catullusi” szatíráként is, amelyben a nevetés végső soron arra irányul, aki a kritikát megfogalmazta, azaz magára a beszélőre. Ebben az értelmezésben a Gellius-szöveg mint keret nemcsak azt engedi meg, hogy a Catullus-verset mint egy „visszafelé elsült” szatírárt olvassuk, de a *venustus* szó használatával vesélyesen közel ránt minket, olvasókat is ehhez a szatirikus *circulus vitiosus*-hoz. A Catullus-epigramma retorikáját és hiánypoétikáját reprodukáló „kommentárként” nekünk sem hagy más lehetőséget, mint hogy a bizonytalanságok felszámolására irányuló próbálkozások során ne csak az esszé elbeszélőjén ne vessünk, de őt olvasva és kommentálva magunk is egy potenciális szatíra lehetséges céltáblájává váljunk.

Jegyzetek

- A tanulmány az NKFI FK 128492 sz. projekt keretében és az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A Gellius-szövegből vett idézeteket Marshall 1968 (2016) alapján, magyarul saját fordításban idézem.
- 1 Ugyanakkor korábról lásd pl. Holford-Strevens 1988, a közelmúltból pl. Holford-Strevens–Vardi 2004, Howley 2018.
 - 2 Lásd Howley 2018, 21 és *passim*. Minthogy az esszé kifejezés találó a Gellius-szövegekre (mind a tetszőleges, szubjektív tárgyválasztás, mind a sokszínű témák felvonultatása, mind a „félíg tudományos” beszédmód okán), tanulmányomban Howley nyomán használni fogom a kifejezést.
 - 3 *NA Praef.* 1–2.
 - 4 *NA Praef.* 2–10.
 - 5 Vö. Howley 2018.
 - 6 Lásd még pl. *NA* I. 20–22 és 24; II. 3, 6, 14 és 16; V. 8; VI. 20; VII. 6; IX. 10 és 19; X. 16; XII. 2; XIII. 21; XIII. 27; XIX. 9 és 10. Az utóbbi szöveghez lásd ebben a számban Kárpáti Bernadett tanulmányát.
 - 7 A melléknév jelentése kissé homályos, az *Oxford Latin Dictionary* a szöveghelyet ’lapos’ értelemben idézi (lásd *OLD* s. v. „*frigidus*” 8b.) A problémára később még visszatérek.
 - 8 A dramatikusan keretezéshez Gelliustól lásd Vardi 2004, 180–182. Az anekdotikus elbeszélés hagyományához az antik irodalomban Darab 2012.
 - 9 A szó *hapax legomenon* (lásd *OLD* s. v. „*doctiuscule*”), a kicsinyítő jelző tovább fokozza az idegen megalázását: nem arról van szó ugyanis, hogy a *deprecor* ige itteni használata szakkifejezés volna, hanem hogy egy „kissé tudósokskán”, a köznapi használatától, a csöcselék szóhasználatától (*plerumque a vulgo dicitur*) némiképp eltérően van alkalmazva.
 - 10 A *Noctes Atticae* szatirikus jellegéhez lásd Keulen 2004.
 - 11 Különösen látványos ez a horatiusi szatírák költészetben. Lásd Schlegel 2005, 7–8.
 - 12 Mindkét citált Ennius-szöveghellyel kapcsolatban probléma, hogy ezeket egyedül ebből a Gellius-szövegrészből ismerjük. Lásd Goldberg 2018, 52, 58.
 - 13 Hasonló kérdést vet fel általában a párhuzamos szöveghelyek gyakorlatával kapcsolatban Gibson: „But what is this opulence for? Is a wealth of parallels designed to aid the reader’s interpretation of the text or merely to display the erudition of the commentator?” (Gibson 2002, 331.)
 - 14 Fuhrmann 2011, 451. Természetesen a metafora azokra a kommentárokról érvényes, amelyek információk tömkelegét halmozzák a primer szöveg köré, mintegy a *copia* jegyében körbeölelik, bizonyos értelemben el is tüntetik azt. Ehhez lásd Gumbrecht 2003 és Kraus 2011.
 - 15 Howley 2018, 4–5.
 - 16 Lásd Fuhrmann 2011, 443–444.
 - 17 Az állvány metaforájához a kommentárra lásd Fuhrmann 2011, 457. A kommentárokról használt metaforák alapos áttekintéséhez Juhász 2020, 38–41.
 - 18 Vö. Tamás 2009, 337.
 - 19 Vö. Gumbrecht 2003, aki a kommentár működését elsősorban a párhuzamos szöveghelyek gyakorlatára koncentrálna többek között a *copia* és a *horror vacui* fogalmi felől közelíti meg, azt hangsúlyozva, hogy a kommentár atomizálja az eredeti szöveget, „teleírja a margót”, ezáltal a jelentésszóródás lehetőségét építve a szöveg köré. Lásd Gumbrecht 2003, 41–54, valamint Kozák Dániel tanulmányát a jelen számban.
 - 20 Lásd Tamás 2009, 337.
 - 21 Vö. Gumbrecht 2003, 42–45.
 - 22 Martens 2011, 466–475.
 - 23 Vö. Tamás 2009, 328–329.
 - 24 Lásd Tamás 2009.
 - 25 Saját prózafordítás – K. A. E.
 - 26 Fordyce 1961, 381. A kommentár azonban a *quo signo* problematikusságával nem kezd semmit, pusztán hasonló elliptikus mondatokra hoz szövegpárhuzamokat, a *sunt totidem mea* esetében pedig a kiegészítéssel kapcsolatban annyi megjegyzést tesz, hogy az biztos, hogy nem a *signa* alany hiányzik innen, és megjegyzi, hogy a *totidem* a köznapi nyelvhasználatban nemcsak kvalitatív (’ugyanannyi’), hanem kvantitatív (’ugyanolyan’) határozószóként is funkcionálhat.
 - 27 *NA* VII. 16, 3–6. A *carmen* az igét az *Oxford Latin Dictionary* szerint a legelső (1a) jelentésében használja (lásd *OLD* s. v. „*deprecor*” 1a), de ahogy arra később még visszatérek, nem biztos, hogy egyéb jelentéseket is ki kell zárunk az értelmezésből. A *de-* prefixum kétféle jelentését Fordyce nyelv történeti szempontból közelíti meg: eszerint jóllehet eredetileg a *de-* prefixum valóban az „eltávolító” jelentésrétegben különböztethette meg az igét a *precortól*, a klasszikus latin nyelvállapot vége felé már eltolódhatott az ige jelentése – a *de-* prefixum emphatikus alkalmazása nyomán – a *precor* ige erősebb változataként való használat felé (lásd Fordyce 1961, 382).
 - 28 Tamás 2017 megfogalmazása.
 - 29 Vö. Shuttleworth Kraus 2011, 514–525.
 - 30 Értelmezhetnénk ezt úgyis, hogy azáltal, hogy a Gellius-szöveg elkezd „nyomást érezni” azzal kapcsolatban, hogy kommentárrá alakuljon, a „paralellománia” csapdájába esik, azaz valójában „felesleges” szöveghelyeket idéz, vagy éppenséggel olyanokat, amelyekről nem állít többet, mint hogy „item” használják a kifejezést, mint Catullus. A „paralellomániáról” lásd Gibson 2002, 347–353.
 - 31 A párhuzamos szöveghelyek „centrifugális”, atomizáló hatásáról lásd Gibson 2002, 354–355.
 - 32 Felmerülhet a kérdés, hogy valójában hogyan használja itt Gellius a párhuzamos szöveghelyek tipikus kommentátori módszerét. Gibson tipológiája alapján azt mondhatnánk, hogy már itt problémába ütközünk: nem világos ugyanis, hogy helyütt Gellius a *carmen* jobb, teljesebb megértésének, vagy – amennyiben a *frigidum* és *venustum* kifejezéseket regiszterként fogjuk fel – a regiszter azonosításának érdekében hozza-e fel a szövegpárhuzamokat a *deprecor* használatára. Ez a két használat a „gibsoni tipológia” 2. és 3. kategóriájába esik (Gibson 2002, 334–336). Shuttleworth Kraus 2011 alapján felvethető, hogy egy harmadik „céllal” állunk itt szemben, ti. a (nyelv)tanítás céljával, ami történetesen még a *Noctes Atticae* önreprezentációjával is párhuzamba lenne állítható (lásd Shuttleworth Kraus 2011, 529).
 - 33 Az *OLD* az első Ennius-szöveghelyet nem hozza a *deprecor* alatt, a második szöveghely és a Catullus-*carmen* viszont ugyanúgy az 1. jelentés alatt szerepel, bár árnyalatnyi különbséggel az A és B aljelentések alatt (lásd *OLD* s. v. „*deprecor*” 1a, 1b).
 - 34 „*qui nunc*” *inquit* „*aerumna mea libertatem paro, / quibus servitutum mea miseria deprecor*” – „akinek most szabadságot teremtek nyomorúságom árán, akiket megmentek (*deprecor*) a szolgaságtól szerencsétlenségem árán” (Enn. *Erecht.* fr. 142–143); *ego cum meae vitae parcam, letum inimico deprecor* – „miközben a saját életemet védem, tartsam távol (*deprecor*) a halált ellenségemtől?” [Enn. *Cresph.* fr. 138]
 - 35 [...] *Claudi invidiam Gracchi caritas deprecabatur* – „[...] Gracchus népszerűsége még a Claudius iránt mutató gyűlöletet is eloszlatta (*deprecabatur*)” [Cic. *Rep.* fr. VI. 2, 4, ford. Ham-

- za Gábor]; *nonne concedas interdum, ut excusatione summae stultitiae summae improbitatis odium deprecetur?* – „Ne adjunk neki olykor lehetőséget, hogy a határtalan butaság kifogásával lemossa magáról (*deprecetur*) a határtalan alávalóság szennyét?” [Cic. *Caec.* 30, 11, ford. Nótári Tamás]; [...] *avaritiaene crimina frugalitatis laudibus deprecetur?* – „[...] hártsa el (*deprecetur*) a kapzsóság vádját mértékletességének dicséretével?” (Cic. *Ver.* II. 2, 192, 2).
- 36 Ehhez lásd Shuttleworth Kraus 2011, 527–528.
- 37 Vö. Martens 2011.
- 38 Ehhez a megközelítéshez lásd pl. Gumbrecht 2003, 44: „This implies, I insist, that the form and discursive order of the commented-on text shape the material form and the discursive order of the commentary.”
- 39 Lásd Derrida 1987, 15–148, vö. Platt–Squire 2017, 47–59; Tamás 2020. A paratextualitáshoz (a paratextus mint keret) lásd Genette 1997, kifejezetten a latin irodalomban Jansen 2014.
- 40 „Commentary [...] appears to be a discourse that, almost by definition, never reaches its end” (Gumbrecht 2003, 42). Lásd még Gumbrecht 2003, 42–46.
- 41 Krostenko 2007, 212–232.
- 42 Krostenko 2007, 215–216.
- 43 *OLD* s. v. „frigidus” 8b.
- 44 Krostenko 2007, 216–217.

Bibliográfia

- Darab, Á. 2012. *Plinius Természetrájza. Anekdotikus narráció és enciklopédikus gondolkodás*. Budapest.
- Derrida, J. 1987. *The Truth in Painting*. Ford. G. Bennington – I. McLeod. Chicago–London.
- Fordyce, C. J. 1961. *Catullus. A Commentary*. Oxford.
- Fuhrmann, M. 2011. „Klasszikusok kommentárral?": Déri B. – Kelemen P. – Krupp J. – Tamás Á. (szerk.): *Metafilológia I. Szöveg – variáns – kommentár*. Budapest, 435–458.
- Genette, G. 1997. *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Ford. J. E. Lewin. Cambridge.
- Gibson, R. K. 2002. „‘Cf., e.g.’: A Typology of ‘Parallels’ and the Role of Commentaries on Latin Poetry”: R. K. Gibson – S. C. Kraus (szerk.): *The Classical Commentary. Histories, Practices, Theory*. Leiden–Boston–Köln, 331–358.
- Goldberg, S. M. 2018. *Fragmentary Republican Latin, Volume II: Ennius, Dramatic Fragments. Minor Works*. Loeb Classical Library. Cambridge.
- Gumbrecht, H. U. 2003. „Writing Commentaries”: *The Powers of Philology. Dynamics of Textual Scholarship*. Urbana–Chicago, 41–53.
- Holford-Strevens, L. 1988 (2003). *Aulus Gellius. An Antonine Scholar and his Achievement*. Oxford.
- Holford-Strevens, L. – Vardi, A. (szerk.) 2004. *The World of Aulus Gellius*. Oxford.
- Howley, J. A. 2018. *Aulus Gellius and Roman Reading Culture: Text, Presence, and Imperial Knowledge in the Noctes Atticae*. Cambridge.
- Jansen, L. (szerk.) 2014. *The Roman Paratext: Frame, Texts, Readers*. Cambridge.
- Juhász, D. 2020. „Kommentárok a gyakorlatban. Homéros: *Odysseia* XIX. 503–604”: *Ókor* 19/3, 37–59.
- Keulen, W. 2004. „Gellius, Apuleius, and Satire on the Intellectual”: L. Holford-Strevens – A. Vardi (szerk.): *The Worlds of Aulus Gellius*. Oxford, 223–245.
- Martens, G. 2011. „Segítség vagy gyámkodás?": Déri B. – Kelemen P. – Krupp J. – Tamás Á. (szerk.): *Metafilológia I. Szöveg – variáns – kommentár*. Budapest, 459–475.
- Shuttleworth Kraus, C. 2011. „Kommentárok olvasása”: Déri B. – Kelemen P. – Krupp J. – Tamás Á. (szerk.): *Metafilológia I. Szöveg – variáns – kommentár*. Budapest, 502–531.
- Krostenko, B. A. 2007. „Catullus and Elite Republican Social Discourse”: M. B. Skinner (szerk.): *A Companion to Catullus*. Oxford, 212–232.
- Marshall, P. K. (szerk.) 1968 (2016). *Oxford Classical Texts: Aulus Gellius: Noctes Atticae, Vol. I: Libri I–X*. Oxford.
- Platt, V. – Squire, M. (szerk.) 2017. *The Frame in Classical Art: A Cultural History*. Cambridge.
- Schlegel, C. M. 2005. *Satire and the Threat of Speech. Horace’s Satires, Book I*. Madison, WI.
- Tamás Á. 2009. „Az olvasás veszélyei és a filológia oltalma. Kommentár a kommentárhoz”: Kelemen P. – Kulcsár-Szabó Z. – Simon A. – Tverdota Gy. (szerk.) 2009. *Filológia – interpretáció – média-történet*. Budapest, 327–341.
- Tamás, Á. 2017. „Mit csinál a kommentár a szöveggel?": *Megértés és megértetés. A humán tudományok alapkérdései I*. Budapest, 63–75.
- Tamás, Á. 2020. „A keretezés művészete. Plinius: *Levelek* IV. 27”: *Ókor* 19/4, 101–110.
- Vardi, A. 2004. „Genre, Conventions, and Cultural Programme in Gellius’ *Noctes Atticae*”: L. Holford-Strevens – A. Vardi (szerk.): *The World of Aulus Gellius*. Oxford, 159–186.
- Williams, G. 2015. „Style and Form in Seneca’s Writing”: S. Bartsch – A. Schiesaro (szerk.): *The Cambridge Companion to Seneca*. Cambridge, 135–149.

Kárpáti Bernadett (1993) az ELTE BTK Ókortudományi Doktori Programjának hallgatója. Kutatási területei: antik írás- és olvasásgyakorlatok, a római irodalom újraértelmezési és tanítási lehetőségei, antikvításreceptió.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:

Tematikus tananyag-elrendezés a középiskolai latintanításban. A lakoma mint kulturális-társadalmi esemény és irodalmi toposz című modul (2021/2).

A körülbelüliség poétikája

Gellius: *Noctes Atticae* XIX. 10

Kárpáti Bernadett

„Ha a *Noctes Atticae* olyan, mint egy *Wunderkammer*, akkor a jelen tanulmány kísérlet arra, hogy ne a [benné lévő] kincseket, hanem magát a szekrényt olvassuk.”

(J. A. Howley)¹

1.

Aulus Gellius húsz könyvből álló, *Noctes Atticae* címet viselő művének *praefatiójában* *commentarius*-nak nevezi vállalkozását.² A kifejezés által jelölt szövegtípus vagy műfaj korántsem egyértelmű: a Kr. u. 2. századra valószínűleg magába foglalta a hagyományos 'hivatali feljegyzés', 'személyes napló' és 'privát használatra szánt jegyzetgyűjtemény' jelentéseket, ugyanakkor a *hypomnēmata* görög terminusával jelölt szövegtípus sokféleségére is asszociálni engedett, így jelenthette még a következőket is: 'tudományos értekezés vagy tankönyv', 'személyes emlékiratok vagy jegyzetek, kivonatok személyes gyűjteménye', 'emlékezésre méltó dolgok gyűjteménye', illetve 'kommentár' (a szó szűkebb, filológiai értelmében).³ Gellius a kifejezést leginkább úgy használja, hogy mind a görög, mind pedig a latin nyelvű művekről írt magyarázataira, továbbá a különféle szakkérdésekről szóló (fél)tudományos vizsgálódásaira utal vele.⁴ A *hypomnēmata*-ban olyan idézetek, részletek, példázatok vagy tettek szerepeltek, melyeknek a lejegyző tanúja volt vagy olvasta valahol, a műfaj funkciója pedig az volt, hogy az olvasás, az újraolvasás, a meditáció vagy gondolatkísérlet, az önmagunkkal vagy másokkal folytatott beszélgetések és az írás eszközét és keretét képezze.⁵ Ehhez hasonlóan Gellius is azt állítja, hogy vegyes följegyzéseit „mintegy irodalmi éléskamrába tette félre” (*quasi quoddam litterarum penus recondebam*), hogy amikor bármiféle „tárgyi vagy nyelvi jellegű információra lenne szüksége” (*quando usus venisset aut rei aut verbi*), mert „hirtelen nem jut eszébe, és a könyvek, amelyekből átemelte, épp nincsenek kéznél, innen könnyen megtalálhassa és elővehesse” (*cuius me repens forte oblivio tenuisset, et libri, ex quibus ea sumpseram, non adessent, facile inde nobis inventu atque depromptu foret, praef. 2*). Hangsúlyozza, hogy jegyzeteit nemcsak olvasói, hanem „saját emlékezete megtámasztására” is szánja (*mihi ad subsidium memoriae, praef. 2*), azonban a *memoria*, a jó emlékezőtehetség egész művön végigvonuló fontossága egyszerre mind azt is bizonyítja, hogy e feljegyzések nem helyettesítik és nem pusztá pótlékai mindannak, amit az emlékezet nem őriz meg:⁶ a válogatás kritériumaként és a följegyzés céljaként éppen az fogalmazódik meg, hogy a megörökítendő dolog „megjegyzésre érdemes” (*memoratu dignum, praef. 2*) legyen. Az irodalmi éléskamra metaforája révén tehát az olvasás és írás mint gyűjtögetés, begyűjtés jelenik meg, játszva az 'olvasni' jelentésben ismerősebb *legere* ige primer jelentésével ('válogat, gyűjt').⁷

A jegyzetformátummal jár a hevenyészetség (vagy annak látszata), s az emiatt kért felmentés is már-már toposzá vált a római irodalomban. Gellius is jelzi, hogy „az elrendezés esetleges” (*ordine rerum fortuitu, praef. 2*), mint ahogyan a megelőző „munkaszakaszban” az olvasás is az volt – állítása szerint a jegyzetek ugyanis a befogadás eredeti rendjét követik. A korpuszról a szerkesztetlen kézirat képét sugallja, magát pedig olyan szövegkiadóként tünteti föl, aki nem végzett az egyes jegyzeteken utólagos munkát, és kompozícióba sem rendezte azokat:⁸ épp olyan röviden, szerkesztetlenül és rendezetlenül adja közre őket, mint amilyenek eredeti formájukban voltak (*praef. 3*). A forrásszövegek kiválasztásának két módját nevezi meg: egyrészt az esetlegességet, ti. hogy abból dolgozott, „ami a keze ügyébe akadt” (*librum quemque in manus ceperam, praef. 2*), másrészt pedig a hallomást, a szóbeszédet, ám erre épülően hangsúlyozza a kompilátor válogató-rendszerező eljárását, hiszen

azt, hogy tulajdonképpen mi megjegyzésre és megörökítésre érdemes, mégiscsak a feljegyző dönti el (*quid memoratu dignum audieram*, „ami megjegyzésre érdemes dolgot csak hallottam”, *praef.* 2). Az ifjabb Pliniusra tett utalás szembetűnő, aki a gyűjteménye élén álló levelében szintén esetlegesnek nevezi az elrendezést: „összegyűjtöttem [leveleimet], nem az időrendet követve (ugyanis nem történeti munkát készítettem), hanem ahogy a kezem ügyébe kerültek” – *collegi non servato temporis ordine (neque enim historiam componebam), sed ut quaeque in manus venerat* (Plin. *Ep.* I. 1). A szerénykedés toposzát itt abban érhetjük tetten, hogy egy magas presztízsű műfajtól, a történetírástól határolódik el, egyszersmind jelezve az elvárást, hogy az olvasók ne annak fokmérőjével olvassák majd episztoláit. A lehetséges allúzió azért is fontos, mert Pliniusnál a hevenyészettségre való hivatkozást elég egyértelműen retorikai fogásnak tekinthetjük – monográfiák születnek a levélkorpusz tudatos szerkesztettségéről, láthatóan alaposan kimunkált numerológiai párhuzamairól, hálózatrendszeréről⁹ –, s ez befolyásolhatja a Gellius-értésünket is. Ha utóbbinál ugyanis nem is beszélhetünk olyan lecsiszolt kompozícióról, mint az ifjabb Pliniusnál, mindez felhívja a figyelmünket, hogy a *Noctes Atticae* elegyes fejezeteinek „káoszában” is visszatérő motívumokat, variált ismétléseket keressünk, fedezzünk fel anélkül, hogy a vállalt „összevisszaságot” eltagadnánk vagy figyelmen kívül hagynánk.

Az említett mentegetőzés komplex irodalomszociológiai összefüggésrendszeréről is érdemes megemlékeznünk. Ann Blair mutat rá, hogy bár az információ túlburjánzásának aggálya korunk sajátjának tűnik, ez a tapasztalat valójában az ókor óta nyomon követhető: az antik szerzőknél éppúgy megtaláljuk az arra adott válaszkísérleteket, hogy mit is lehet kezdeni a tudás, az információ, s persze az azokat rögzítő materiális hordozók bőségével, ugyanakkor illékony, könnyen elveszithető voltával.¹⁰ A fenntartások artikulálásán túl az ókortól kezdve végigkövethető az erre adott gyakorlati válasz is: olyan textuális eszközök válnak szükségessé, melyekkel kezelhetővé és rögzíthetővé válik a tudás.¹¹ Ezek az ún. referenzkönyvek (*reference books*) alapját adják egyfajta továbbhaladó olvasásgyakorlatnak, mikor is az olvasó más kötetekben néz utána a keresett információnak (*consultation reading*).¹² Mint Acél Zsolt megfogalmazza, Gellius mentegetőzése műve *praefatió*jában tehát annak is szól, hogy a szinte végtelenné terebélyesedő könyvtárakkal való találkozásban, a tekercsek lassan átláthatatlan tömegében a kollektív és egyéni emlékezet mindinkább külső támaszra, az írásra, a könyvre, a könyvgyűjteményekre szorul.¹³ Az írásos szövegvilág növekedése kétféle reakciót válthat ki: örömet, hogy a kutatást nem kell már előlről kezdeni, hiszen az elődökre építve juthatunk újabb eredményekhez; illetve lemondást vagy kétségbeesést, esetleg szorongást, mivel a klasszikus kor nagyjait nem lehet utánozni vagy utolérni, „csupán” a régiek tanulmányozása, kiadása, kommentálása lehetséges, segédkönyvek és egyéb „elegyes írások” (*miscellanea, epitomé, breviarium*, idézetgyűjtemény stb.) állíthatók elő.¹⁴ A *Noctes Atticae* tehát alkalmanként vagy bizonyos fokig helyettesíti a könyvtárat, átmenetileg pótléka lehet az épp kéznél nem lévő forrásköteteknek, de mégsem teljesen sikeres e funkció betöltésében, hiszen folyton e „háttérkönyvtárra” mutat (vö. „megelégedve mintegy a nyomok megjelölésével, azután, ha tetszik, szegődjenek utánuk, vagy

könyvekben, vagy mestereik segítségével felkeresve azokat” – *quasi demonstratione vestigiorum contenti persequantur ea post, si libebit, vel libris repertis vel magistris, praef.* 17), ezért ideális olvasója olyasvalaki, aki otthonosan mozog a könyvgyűjteményekben, azonban szóbeli emlékezőtehetsége is kiemelkedő.¹⁵

A könyvtekercsek elképesztő tömkelege felett érzett frusztrációra adott jellegzetes válasznak látom azt is, hogy Gellius szinte kényszeredetten kapaszkodik a megbízható szövegkiadásokba, a könyvekbe mint tárgyakba, melyek számos szituációban a vitát eldöntő, kizárólagos autoritással rendelkező objektumokként tűnnek fel,¹⁶ holott az általa sugallt képpel ellentétben a korszakban számos hamisított, megbízhatatlan kézirat terjengett.¹⁷ Ám ez valójában csak még inkább igazolja a fentieket: mintha szerzőnk egy olyan idealizált világot alkotna meg jegyzetgyűjteményében, amelyben az abszolút könyvtár, a tökéletes, romlatlan szövegek igenis léteznek. Ebben azonban a kontrollálás mozzanata kulcsfontosságú: a Gellius által megrajzolt intellektuális elit köre, s benne ő maga is olykor védelmezőként, a helyes olvasat, a korrekt értelmezés, a makulátlan szóhasználat őreként jelenik meg.¹⁸

Gellius esetében az énalkotás talán leghatározottabb eljárása a címadás, amely a szöveg genezisét, a jegyzetek előállítását az életrajzi fikció keretébe ágyazza,¹⁹ szellemesen ezt is a szerénykedés retorikai trópusának formájában: állítása szerint korlátozott képességei miatt, keresetlenül és különösebb megfontolás nélkül adta művének az *Attikai éjszakák* címet, szinte „vidékiek egyszerűséggel” (*subrustice*),²⁰ tanulmányainak helyszíne és ideje után (*praef.* 10). Hovatovább egy-egy jegyzetet vagy fejezetet is egy-egy szorgalmas, tanulással-művelődéssel töltött éjszakának feleltet meg: több helyütt is úgy utal vissza egy korábbi szakaszra, mint „előző éjszakára” (*proxima nocte*, pl. IX. 4; XV. 7).²¹ Az éjszaka dolgozó (olvasó, kivonatoló, jegyzetelő) filológus képe láthatóan központi fontosságú a Gellius által vázolt irodalmi projektben és a szerző önreprezentációjában. Tore Janson a prózai előszavak konvenciói között tárgyalja az éjszakai jelenetet mint toposzt, rámutatva, hogy a római gondolkodásban a szorgalom erénye társult hozzá.²² A toposz azt a régóta fennálló tendenciát is illusztrálja, hogy az ókori Rómában minden prózai szerző úgy mutatja be írói tevékenységét, mint mellékes, szabadidős elfoglaltságot (*otium*), amellyel egy barátnak tesz szolgálatot, és mint amely idejének és figyelmének csak egy kis részét foglalja le, és nem vonja el a *forumon* folytatott szolgálat és a hivatali kötelességek (*officia, negotia*) teljesítésétől.²³ Az éjjeli munka így a már fentebb tárgyalt önmentegetés alakzatába is beágyazódik: önironikusan arra is utalhat vele a szerző, hogy műve miért nem lett olyan kimagasló.²⁴ Az éjszakai munkára való hivatkozásnak normatív vonatkozása is feltételezhető, amennyiben szerepet játszik az ideális olvasó kör sugalmazásában:²⁵ a „beavatottak”, azaz akik érdekeltek az ígért nyelvi, filológiai, antikvárius kérdésekben, olvassanak tovább,²⁶ ám akik soha nem lelték örömeiket az írásban-olvasásban, a kutatásban, a jegyzetelésben, s nem töltöttek éber éjszakákat ilyesfajta elfoglaltságokkal, jobb, ha más szórakozás után néznek (*praef.* 19). Az *otium* és a *negotium* kettőse tehát, mint láthatjuk, mindjárt a mű elején megkerülhetetlen – úgy az ideális olvasó, mint az idealizált szerző képének megalkotásában –, egyszersmind jelezve, hogy a minőségi, jól használt idő visszatérő, s bizonyosan az

egész vállalkozást meghatározó dilemma lesz.²⁷ Ám az első ránézésre dichotómiának tűnő felállás (*otium vs. negotium*) jóval problematikusabban lesz majd ábrázolva, többek között erre is igyekszem rámutatni a következőkben kifejtendő elemzésemben.

2.

Gellius *miscellaneája* nyilvánvalóan nem a szó szoros értelmében vett kommentár, mégis – az említett jegyzetelési gyakorlat, olvasónapló-jelleg ismeretében aligha meglepő módon – tetten érhetünk benne olyan szövegkezelési eljárásokat (például kivonatolást, idézést, szó- vagy szövegmagyarázatokat), melyekkel voltaképpen szigorúbban értve is kommentátori gyakorlatokat alkalmaz. Sok esetben a hiba adja a vizsgálódás alapját,²⁸ mégpedig jellemzően egy-egy magát szakértőnek állító grammatikus vagy felolvasó (*lector*) hibázása (pl. XIII. 31; XVIII. V),²⁹ vagy ritkábban – és nem minden öniróniától mentesen – Gellius fiatalkori önmagának tévedése, tudásának hiányossága (XVII. 20).³⁰ Ha nem is kifejezetten szöveghibáról, tévesztésről van szó, akkor a bizonytalanság, például egy archaikus-régies vagy vulgáris-köznyelvi kifejezés homályos értelme is kiváló apropót szolgáltat az adott fejezet dramatisztikus jelenetében szereplő elit társaságnak arra, hogy valamilyen szöveggel vagy szófordulattal behatóbban foglalkozzon. Mindez annyiban emlékeztethet a szövegkritika és a kommentálás filológiai praxisaira, hogy azok esetében szintén valamilyen hiba, szövegromlás, jelentésbeli bizonytalanság vagy pluralizmus teszi „problémássá a szöveg helyet”, amely aztán helyet biztosít a szövegkritikus *emendatió*jának vagy a kommentátor magyarázatainak. Az alábbi elemzésben efféle szövegkezelési és -érvelési eljárásokat írok le, ugyanakkor azt is hangsúlyozni igyekszem, hogy a – meglehetősen lecsiszoltak és eldöntöttnek beállított – érvelés valójában mely pontokon bicsaklik meg, s ennek milyen értelmezési következményei lehetnek.

A megőrzített filológiai, nyelvészeti, irodalmi vizsgálódások során az érvelés egyik kiemelt eszköze a párhuzamos szöveg helyek sorolása is, gyakran a kommentár műfajára is jellemző bőség, a *copia* jegyében.³¹ A VI. 17-ben például a felsült *grammaticus*t Gellius a fejből idézett párhuzamos szöveg helyekkel semmisíti meg. A mű egy szembeötlően könyvközpon-tú projekt (értve ezalatt azt, hogy többségében más könyvekből merít, gyakran eltérő kéziratokat hasonlít össze, egyes passzusok olvasatát, értelmezését igyekszik pontosítani stb.), melyet voltaképpen már a cím is egyértelműsít. Ezt William A. Johnson is többször hangsúlyozza, a *bookishness* kifejezést használva.³² Ám érdemes megfigyelni, hogy – ellentétben például az ifjabb Plinius olvasásjeleneteivel – Gelliusnál nincsenek megőrkítve olyan *recitatiók*, amikor költők saját műveikből olvasnak fel vagy küldik el azt egymásnak *emendatióra*, s egyáltalán: alig szerepelnek kortárs költők a korpuszban.³³ Az egyes fejezetekben felléptetett *magisterek* voltaképpen kommentátorok, amennyiben irodalmi, nyelvészeti, retorikai, filozófiai, etikai kérdésekben nyilvánulnak meg, de mint egy hagyomány folytatói, vagy Johnson megfogalmazásában: korábbi kommentátorok kommentátorai.³⁴ S valóban, ha sorjazzuk a Gellius által – közvetlenül vagy közvetetten, szereplői által – hivatkozott vagy idézett szerzőket, az archaikus és klasszikus kor „nagyja-

ival” találkozunk leggyakrabban. Érzésem szerint a cím innen nézve nosztalgikus elemként is értelmezhető: a *nox* egyrészt, mint fentebb is említettem, az *otium litterarum* térídeje, vagyis az az elkülönített idő, amelyben a művelt római az irodalmi tevékenységekkel foglalkozhat, ugyanakkor egy sajátos nosztalgikusság lengi be, a filológia nosztalgiája,³⁵ hiszen a töretlen korrekciós és megőrzési szándékban a fentebb szintén már érintett igyekezetet ismerhetjük fel: egy elveszettnek vagy elveszendőben lévőnek érzett tudás/episztémé rögzítésének, archíválásának szándékát.³⁶

Az idézés gyakorlata éppen a *Noctes Atticae* hagyományozódásának és recepciójának lényegére világít rá: Gelliust sokszor félművelt kompilátornak titulálják,³⁷ s így műve „valódi” értékét az abban megőrzített kultúrtörténeti ismeretek, szinkrón vagy diakrón nyelvészeti megfigyelések, valamint – s leginkább – az idézett, mi több, csak nála fennmaradt szövegrészletek adják. Az alábbiakban magam is egy olyan gelliusi fejezetet elemzek részletesebben (XIX. 10), amelynek különös jelentőségét többek között éppen az a tény adja, hogy Ennius *Iphigenia* című kardalának egyik – és pedig legterjedelmesebb: hét és fél soros – töredékét megőrizte. Azt nem is szükséges taglalni, hogy az archaikus szerző fragmentáltan fennmaradt életművében egy ekkora töredék mekkora értékkel bír. Azonban Howley tanulmányom mottójában idézett gondolatát követve arra teszek kísérletet, hogy az idézett szöveg és a prózai keret összjátékát írjam le, az idézet és a keretszöveg között tehát nem alárendelő viszonyt feltételezek, hanem ezek dialógusára hívom fel a figyelmet, vagyis arra a jelentésegyüttesre, amelyet közösen állítanak elő, éppen egymás mellé állítva.³⁸ A szóban forgó fejezet meglátásom szerint azért is érdemes a vizsgálatra, mert bár a *miscellanea* mint szöveg- és információrendező „keret” kevertségének és variabilitásának megfelelően a *Noctes Atticae* szédítően sokféle témát érint, s már-már úgy tetszik, nincs is benne egységesség vagy ismétlődés, valójában felfedezhetünk variáltan ismétlődő motívumokat, szövegkezelési módszereket, amelyekre e kiválasztott szövegrészlet jó rálátást ad: mintegy összegződnek benne olyan témák és jelenségek, amelyek vissza-visszatérnek a szövegkorpusz más darabjaiban is. E tematikus szinten túl azért is tekinthető kulcsszövegnek az idézés gyakorlatának általánosabb értelmezésében, mert, mint az imént jeleztem, az idézés úgy működik, hogy nemcsak a keret tesz állítást az idézett szövegről, hanem, mint látni fogjuk, ez fordítva is megtörténik. Mindezen felül, ahogy alább igyekszem majd bizonyítani, e fejezet a gelliusi szövegkezelési technikák amolyan metaszövegének is tekintethető, melynek az önreflexivitás is kiemelt jellemzője.

3.

A XIX. könyv 10. fejezetének kerettörténete³⁹ több szempontból is szokásos forgatókönyvet tár az olvasó elé: a válogatott társaság egy furcsa, szokatlan kifejezés vizsgálatába fog, s jellegzetes mozzanat a jelenlévő szakértő, éppenséggel egy igen híres *grammaticus* felsülése is.⁴⁰ A kérdéses kifejezés mintegy véletlenszerűen bukkan fel, s jelentésének meghatározásához előbb utalásokkal, majd egy hosszabb szövegidéssel kívánnak eljutni a résztvevők. A kommentár kérdésköréhez visszacsatolva: egy hosszabb szövegrészlet egyetlen szó miatt

1. Emlékszem, hogy egyszer én és a numida Celsinus Iulius elmentünk meglátogatni Cornelius Frontót, akinek akkor erősen fájt a lába. Mihelyt bevezettek bennünket, úgy bukkantunk rá, hogy görög nyugágyon feküdt, körülötte pedig mindenhol sok-sok – tudománya, származása vagy vagyona okán – híres férfi ült. 2. Jelen volt több építőmester is, akiket egy új fürdő építése miatt rendeltek oda, és sokféle-fajta fürdőtervrajzot mutogattak, melyek pergamenekre voltak festve. 3. Amikor Fronto kiválasztott közülük egy forma- és látványvilágot, megkérdezte, mennyi pénzbe kerül ennek a munkának a teljes kivitelezése, 4. mire az építész azt mondta, hogy nagyjából 300 ezer sestertiusba. Fronto barátai közül valaki rávágtá: „meg még körülbelül 50 ezerbe”.

5. Ekkor Fronto abbahagyta a beszélgetést, amit a fürdőépítésről folytatott, s ránézve a barátjára, aki azt mondta, hogy kell még körülbelül 50 ezer, megkérdezte tőle, mit jelent az a szó, hogy „körülbelül” [praeterpropter].

6. A barát ezt felelte: „Nem az én szavam járása ez, hanem sokaké, akiknek beszédében hallható; 7. de hogy mit jelent ez a szó, azt nem tőlem, hanem egy grammaticustól kell megkérdezni” – és azzal rámutatott egyre, aki Rómában tanított, és igencsak ismert volt a neve. Akkor a grammaticus idegessé válva a sokat használt és közönséges szó homályos jelentése miatt azt mondta: 8. „Olyasmint kutatunk, ami a kutatás fenségéhez a legkevésbé sem méltó, 9. mert nem is tudom, miféle plebeius szó ez, és inkább a mesteremberek, mint a <műveltek> beszédéből ismerős”.

10. Fronto már feszültebb hangon és arckifejezéssel azt mondta: „Mester, valóban olyan alantnak és kerülendőnek tűnik neked ez a kifejezés, amelyet M. Cato, M. Varro és sokan mások a múltban mint alapvető latin szót használtak?” 11. Ekkor Iulius Celsinus felhívta a figyelmet, hogy Ennius Iphigenia című tragédiájának szövegében is szerepel éppen ez a szó, melyről a vita folyik, és a grammaticusok inkább összezavarni szokták a jelentését, minsem megmagyarázni. Ezért hát [Fronto] rögvést előhozatta Q. Ennius Iphigeniáját. 12. A tragédia kardalában ezeket a sorokat olvashatjuk:

idézni jellegzetesen kommentátori gesztus, és e jellemző tükrében a fejezet is olvasható egyfajta dramatizált kommentárként. A (kreált) véletlenszerűség igen fontos eleme az itt megalkotott jelenetnek, mellyel összefüggésbe hozható az anekdotikusság és az életrajziség/referencialitás is – ezt mindjárt a fejezet első, ezért hangsúlyos szava, a *memini* („emlékszem”) is erősíti,⁴¹ amely ugyanakkor rögtön egyértelművé teszi azt is, hogy a történet a gelliusi elbeszélő emlékei alapján és fokalizációján keresztül tárul elénk. A fájós lába miatt épp gyengélkedő házigazdánál, Frontónál összegyűlt elit társaság a házigazdát épp az építőmunkásai körében találja, amint az új fürdője terveit nézegeti, a látványterveket egy „pergamenkatalógusban” böngészi (lásd a margón: 1–4. szakasz). Az egész fejezet középpontjába állított kifejezés, a *praeterpropter* („körülbelül”) – mely a fürdőépítés az ígértnél várhatóan magasabbnak bizonyuló költségeire utal – az egyik, meg nem nevezett barát (*unus ex amicis Frontonis*) szájából hangzik el. Ez a fajta pontatlanság vagy alaktalanság egyébként is jellemző Gelliusra,⁴² s összefügghet a fentebb jelzett anekdotikussággal is, hiszen a barát névtelensége erősítheti azt a fikciót és narratív helyzetet, hogy a gelliusi elbeszélő visszaemlékezését olvassuk, amennyiben az akár el is felejtette, ki használta a szót.⁴³ Azonban, amint arra alább még részletesebben kitérek, e meg nem nevezettségnek többféle értelmezése, nagyobb jelentősége is lehet.

Fronto a kifejezés hallatán megszakítja a fürdő tervéről folytatott tárgyalást, és ehhez a bizonyos baráthoz fordulva megkérdezi, mit jelent a szó.⁴⁴ Vagyis már a szituáció, a vizsgálódás kiindulópontja is ironikus, hiszen a ’körülbelül, megközelítőleg’ jelentésű *praeterpropter* szót akarja a házigazda pontosan, lehetőleg minél pontosabban meghatározni. Ezt követően kétszeres háritás következik: először a barát a válaszadás felelősségét rögtön átirányítja a jelenlévő *grammaticus*ra, akiről megtudjuk, hogy igencsak ismert a neve, ám – ironikusan – ő sincs megnevezve. Az szintén kiderül, hogy egy (állítólag) köznyelvi, sőt, közismert kifejezésről van szó (lásd a margón: 6–8. szakasz).⁴⁵ Így a jelenség, hogy a barát nincs megnevezve, értelmet nyerni látszik: mintegy az *everyman/Jedermann* szerepében lép fel, amikor a kifejezéssel él, egyfelől ő is a „bárki”, a „sokak” (*multi homines*) halmazába esik, aki használja e szót, azonban – paradox módon – elhatárolja magát e kategóriától: „nem az én szavam járása ez” (*non meum hoc verbum est*). A jelenlévő híres *grammaticus* ugyancsak a kifejezés elhasznált és közönséges mivoltától jön zavarba – mintha olyat kérdeznének tőle, ami túlon túl egyértelmű. S furcsamód voltaképpen ugyanarra az évrre hivatkozik, mint az *amicus*: azért nem ad meghatározást, mert annyira *plebeius* és a mesteremberek beszédéből ismert a kifejezés, hogy a kérdés kutatásra sem érdemes. Ekkor Fronto újra magához ragadja a szót, és furcsa helyzettel szembesülünk: a házigazda egyértelműen jelzi, hogy nemcsak ismeri a szó jelentését, hanem azt is fel tudja idézni, hogy mely szerzők használták. Az tehát, hogy az elején éppen ő kérdezett rá a szó jelentésére, (legalább) két dolgot jelenthet: vagy álkérdés (szebben mondva: retorikai kérdés) volt ez, amolyan sókratési kérdés,⁴⁶ amely valójában a kérdezett nem tudásának vagy rosszul tudásának tényére kíván rámutatni; vagy már annyira unta magát a fürdőtervek nézegetése (tehát e technikai elfoglaltság, teendő közepette), hogy kapva kapott a *praeterpropter* kifejezés által felkínált lehetőségen, mely egyfajta nyelvészeti-filológiai „menekülőútra” vezethetett.

Az előbb felvázolt kétszeres háritást követően kétszeres bizonyítási lépés következik, mintegy szerkezetileg is felelve a két elutasított, elégtelen meghatározásra. Ez a két lépés kétféle hivatkozási típust is jelent: először Fronto, mint az imént jeleztem, felidézi a kifejezés előfordulását: Catót és Varrót említi név szerint.⁴⁷ Majd éppen az a Iulius Celsinus, akivel Gellius a vendégségbe érkezett, emlékezteti a társaságot, hogy a kifejezés nemcsak a nevezett prózai szerzőknél, hanem Ennius *Iphigeniájában* is szerepel (lásd: 10–11. szakasz). Ezt követően előhozatják a tekercset, s idézik a tragédia kardalának hosszabb szakaszát. Mindkét esetben az evidencia retorikai fogását érhetjük tetten, ám annak kétféle értelmében.⁴⁸ Az előbbi esetben Fronto csupán a nevek említésével, mintegy a résztvevők *memoriájára* alapozva utal a szó használatára, evidenciának, vagyis mindenki által ismert és elvárt tudásnak tekintve az utalást. Az Ennius-könyvtékercs előhozatalának és a részlet felolvasásának esetében pedig – a szöveg sugallata

szerint – a könyv mint tárgy a maga materialitásában bír bizonyító erővel.⁴⁹ A tekercs mind a látás (tekercs felkeresése és megtekintése),⁵⁰ mind a hallás (idézet felolvasása) érzékein keresztül ráirányítja a figyelmet a kérdéses kifejezésre, s e rámutatás már önmagában – *evidens módon* – bizonyító erejű. Az evidenciára jellemző azonban, hogy „[...] a látszat, a láthatóság valószínűsége ott van kitalálva, ahol a látszat valójában hiányzik”,⁵¹ az általa előállított bizonyíték fiktív, vagyis úgy láttat, hogy az egyértelműséggel valójában elfed bizonyos következtetési, érvelési stb. hiányosságokat vagy egyenesen következtelenségeket. Alább még részletesen visszatérek erre, hogy ti. e helyütt milyen hiányosságok és bizonytalanságok tételezhetők fel. Johnson hívja fel a figyelmet arra, hogy Gellius idézési szokásaiból talán kiderül, mely kiadvány, tekercs volt különösen értékes vagy ritka: amire csak utal, az valószínűleg közismert, fejből is gyakran idézett vagy közkézen forgó szöveg lehetett, amit viszont hosszasan idéz, az feltételezhetően ritka, értékes szövegkiadásból származhatott.⁵² Ha elfogadjuk ezt a feltételezést, akkor a hét és fél soros *Iphigenia*-részlet alapján sem túlzás azt állítani, hogy nemcsak semleges és „ártatlan” hobbinyelvészkedésről van szó. A tény, hogy e feltételezhetően ritka tekercs nemcsak elérhető Fronto és társasága számára, hanem azonnal kéznél van, az egész jelenetet a reprezentáció, a szövegekhez való hozzáférés kérdéseinek területére mozdítja el.⁵³

Előhozzák tehát az Ennius-tekercset, s hangsúlyos, hogy a vonatkozó részletet felolvassák, nem pedig pusztán a *memoriára* hagyatkozva idézik föl – e performatív eseményt a szöveg kétszer is jelzi, az olvasásemény hangsúlyozása maga is mintegy keretezi az idézetet (*legimus; lectum est* – lásd: 12–13. szakasz). Persze ennek oka az is lehet, hogy az antik szövegtypológia nem élt a központosítás ma ismert és használt módszereivel, így e formulák az *inquit, dixit* stb. kifejezésekhez hasonlóan metanyelvi szerepet is betölthetnek, mintegy az idézőjel funkcióját ellátva. E ponton érdemes felidézni, hogy a megfelelő fürdőterv kiválasztásának kifejezése, az *elegisset* (3. szakasz) köszön itt vissza tőalakban: vagyis a katalógusban való válogatást és az enniusi kardalrészlet kiválasztását és felolvasását ugyanaz a szó jelöli. Ez meglátásom szerint igen lényeges, hiszen ezáltal válik nyelvi is kifejtetté ezen tevékenységek hasonlósága, párhuzamos (vagy inkább komplementer) volta. Az építészeti tervek közötti válogatás (*eligere*) tevékenységét váltja fel a magasirodalmi szöveg kiválasztása és felolvasása (*legere*) – erre a váltásra és jelentőségére lentebb még visszatérek.

A felolvasott Ennius-kardalrészletnek különös értéke van, az idézet e helyütt valóban kuriózum (s e ponton visszautalnék a *Wunderkammer* képzetére), hiszen ebben találjuk meg az *otium* és a *negotium* első, latin irodalomban fennmaradt említéseit.⁵⁴ Ahogy fentebb is jeleztem, a gelliusi fejezet úgy van fölépítve, hogy az idézet az érvelés egy lépcsőfokaként mű-

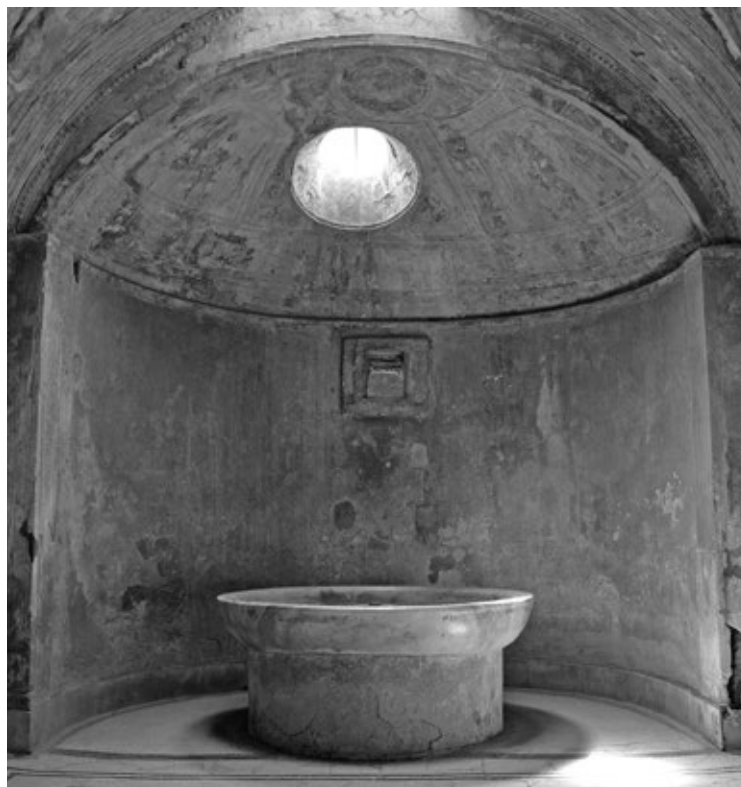
*Otio qui nescit uti,
plus negoti habet quam, cum est negotium, in negotio.
Nam cui, quod agat, institutum in otio est negotium,
id agit, <id> studet, ibi mentem atque animum delectat suum;
otioso in otio animus nescit quid velit.
Hoc idem est; em neque domi nunc nos nec militiae sumus:
imus huc, hinc illuc; cum illuc ventum est, ire illinc lubet.
Incerte errat animus, praeterpropter vitam vivitur.*

„Aki nem tud élni a szabadidejével,
annak több munkája van, mint amennyi munka van munka idején.
Mert akinek van elrendelt feladata a szabadidejében, amit meg kell csinálnia,
azt végzi, azon fáradozik, abban örömet is leli elméje és lelke.
A tétlen tétlenségben a lélek nem tudja, mit akar.
Ugyanez van velünk: ime, most mi sem otthon nem vagyunk, sem a csatatéren;
megyünk ide, innen oda, s mikor odaértünk, megint máshová mennénk.
Bizonytalanul tévelyeg a lélek, körülbelül zajlik az élet.”
[Ennius, *Iphigenia* fr. 99]

13. Amint ezt felolvasták, így szólt Fronto a grammaticushoz, aki már érezte, hogy kezd kicsúszni a lába alól a talaj: „Hallottad-e, kiváló mester, hogy Enniusod is használta a praeterproptert, ráadásul olyan velős mondatban, amilyenek a bölcsek legszigorúbb feddései szoktak lenni? Követeljük tehát, mondd meg – minthogy már enniusi kifejezésről folyik a vita –, mi e sornak a rejtett értelme: »Bizonytalanul tévelyeg a lélek, körülbelül zajlik az élet!«”

14. A grammatikus pedig igencsak megizzadva és elvörösödve – miközben ezen a legtöbbben már jó ideje nevettek – felkelt és távoztában azt mondta: „Később megmondom, Fronto, de egyedül neked, hogy ezek a tudatlanok ne hallják és ne tudják meg.” Így aztán mindannyian felkeltünk, félbehagyva e kifejezés vizsgálatát.

Gellius: *Attikai éjszakák* XIX. 10
(Kárpáti Bernadett fordítása)

Római fürdő melegvizes helyisége (*caldarium*).
Pompeii, Kr. u. 1. szd. (forrás: Wikimedia)

1. kép. A *Noctes Atticae* 1706-os, Joannes Fridericus- és Jacobus Gronovius-féle kiadásának borítóképe. Metszatkészítő: Pieter Sluyter (forrás: Wikimedia)

ködik. Enniust nem öncélúan idézik, hanem a *praeterpropter* jelentésének megállapítására, illetve egyáltalán annak bizonyítására, hogy a kifejezés érdemes a kutatói figyelemre, hiszen nemcsak Cato, Varro és mások, hanem maga Ennius is használta. A köznyelvi vagy egyenesen vulgáris regiszterből vett kifejezés ily módon átkereteződik és mint enniusi szó jelenik meg – ezt Fronto aztán nem is rest a *grammaticus* orra alá dörögni, mikor már igen megsemmisítően kérleli, magyarázza meg az utolsó sort, „minthogy már enniusi kifejezésről folyik a vita” (lásd: 13. szakasz). A felolvasást követően a *grammaticus* megszégyenül: Fronto szembesíti tudatlanságával (a rendkívül ironikus és itt becsmérően használt *magister optime*, „kiváló mester” megszólítással is jelzi megvetését),⁵⁵ aki valószínűleg már enélkül is érezte felsülését (lásd: 13. szakasz). Gelliusnál számos helyen visszatérő jelenet, hogy az állítólagos szakértő (leggyakrabban *grammaticus*, ritkábban *philosophus* vagy *rhetor*) szégyenben marad, majd nevetség és leleplezés tárgyává válik, mégpedig nem is elsősorban azért, mert valamire nem tudja a választ, hanem mert eleve elzárkózik, sokszor igen nagyképpen viselkedve.⁵⁶ Ez itt is bekövetkezik, a *grammaticus* a kellemetlen helyzetből próbálja kimenteni magát: miután Fronto már nyíltan felszólítja, adjon szövegmagyarázatot Ennius utolsó sorához, igencsak kacagtató módon azt mondja, hogy csakis négy szemközti hajlandó elmondani a „megfejtését”, nehogy a tudatlan fülek meghallják. Ebből persze nem nehéz Gellius részéről a szofistákat pellengérré állító humort is kihallani, s nyilvánvaló, hogy a *grammaticus* csak menekülni

próbál a kínos helyzetből: hiszen már mindenki rajta nevet.⁵⁷ Különösen izgalmas, hogy a *grammaticus* e reakciója ugyancsak a szatirikusan bemutatott filozófus irodalmi archetipusát, egész pontosan (ismét) Sókratést idézi meg: párhuzamként említhető Apuleius *Metamorphose*sé, ahol Sókratés nyelvezete és gesztusai arra a babonás félelmére mutatnak rá, miszerint meghallják a vallási témákról folytatott beszélgetését, ami szigorúan tabunak számított⁵⁸ – ennek szatirikus kifordításaként, újrajátszásaként is olvasható a *grammaticus* igencsak nevetséges mondata.⁵⁹ Azonban ezt követően az egész jelenet feltűnően hirtelen zárul le: a gelliusi narrátor megjegyzi, hogy miután a felsült „szakértő” eloldalgott, mindannyian felhagytak a kérdés kutatásával.

Az olvasottakat újra átgondolva e hirtelen lezárás miatt is felmerül a kérdés, hogy tulajdonképpen mit is bizonyított az enniusi részlet? Ennek végiggondolásához szükséges e ponton a kardalbetétet részletesebb elemzés alá vetnünk (lásd a margón: 12. szakasz). Az idézet két részre tagolódik: az első részben az *otium* és a *negotium* kettőséről olvashatunk egy meglehetősen filozofikus felhangú fejtegetést. Erre Fronto is utal, amikor a felolvasás után, a *grammaticus*hoz szólva a filozófusok legszigorúbb feddéseivel (lásd: 13. szakasz) hasonlítja. A második rész a *hoc idem est* kijelentéssel veszi kezdetét, amelyben a kar tagjai magukra vonatkoztatják az előző szakasz filozofikus-egzisztenciális elmélkedését. Eszerint aki nem jól él a szabadidejével, az többet fárad munka idején is, akinek azonban még a szabadideje is be van osztva, akkor is vannak eltervezett és elvégzendő feladatai, az örömet leli mindebben. Innen következik a velős megállapítás: *otioso in otio animus nescit quid velit*, amelyben az *otioso* szó érthető az *otio* jelzőjeként (ebben az esetben fordítása: „a tétlen tétlenségben a lélek nem tudja, mit akar”), s így az első két sorban szereplő *otium* és *negotium* ellentétpárja mellett az *otiosum otium* is megjelenik mint kategória, máris problematizálva az egyszerű szembeállítást. Így értve az előző sorban kifejtett állapot (*cui [...] institutum in otio est negotium* – „mert akinek van elrendelt feladata a szabadidejében”) jelentené a *negotiosum otium* téridejét, utalva arra az ideális szabadidőre, amely során például – legalábbis a *studere* és a *delectare* igék erre engednek következtetni – az *otium litterarum* jegyében az irodalommal foglalkozhat az ember, s amely az *otium honestum* kategóriájának felel meg.⁶⁰ Az *otioso* érthető azonban dativusként is, mint *otioso homini*, ez esetben pedig a sor jelentése: „a tétlen [ember] lelke a tétlenségben nem tudja, mit akar”.⁶¹ Akárhogy is: ezt a kulcsmondatot vonatkoztatja a kar saját helyzetére a következő sorban: *hoc idem est* – „ugyanaz van [velünk]”.

Az említett filozofikus-egzisztenciális hangnem, s az Enniusra más töredékek alapján is jellemző hajlandóság a *figura etymologica* és a szójáték használatára némileg megnehezíti a sorok értelmezését.⁶² Ez azért különösen furcsa, mert a részletet az *em neque domi nunc nos nec militiae sumus* állítás miatt konszenzusosan a katonák kardalának tekintik a szakirodalomban,⁶³ s a katonák szájából ez a tónus legalábbis meglepő⁶⁴ – még akkor s, ha a kardal hagyományosan az általános „igazságok”, bölcselkedés helyét is adja a drámákon belül, egyfajta általánosabb, távlatibb szempont megjelenését teszi lehetővé. A szereplők kilétének bizonytalanságát észben tartva induljunk ki mi is ebből: a katonák azt állítják tehát, hogy ők is hasonló helyzetben vannak, mint az az ember, aki nem tud

mit kezdeni magával, mert az ideje nincs jól beosztva – akár az *otium*, akár a *negotium* ideje. Éppen ezt tapasztalják ők is, akik Aulisban, már otthonról elindulva, de a harc helyszínére, Trójába még meg nem érkezve, tulajdonképpen késlekednek, feltartóztatva várakoznak – persze mindezt csak a mitikus történet ismeretében, a hiányzó kontextust kiegészítve következtethetjük ki. A *domi* és a *militiae* így – legalábbis részben – az *otium* és a *negotium* kettősének felel meg: a katonák *otium*ához – hogy értelmes és „jól felhasználó” legyen – szükség van az otthon és a város kereteire.⁶⁵

Az utolsó sorban szerepel a *praeterpropter* kifejezés, amely miatt voltaképpen az egész részletet (fel)idézték a beszélgetőtársak, ám az értelmezését bonyolítja, hogy kétféle szövegváltozatot ismerünk: a kéziratokban és Marshall szövegkiadásában *praeterpropter vitam vivitur* verzió kerül, Salmasius viszont konjektúrát javasolt: *praeterpropter vita vivitur*.⁶⁶ A különbség azért jelentős, mert épp a *praeterpropter* szófaja és pontos értelme, használata is múlik rajta: előző esetben *praepositiónak* kell értenünk, míg az utóbbiban *adverbiumnak*. Vagyis *praepositiónaként*: „az élet körül, az élet környékén, csak az életet megközelítve zajlik az élet” (a *vivitur* személytelen *passivumot* visszaadva), *adverbiumként* pedig: „nagyjából, körülbelül, megközelítőleg zajlik az élet”. Bármelyik szövegváltozatot fogadjuk is el, arról van szó, hogy az élet megszokott, normális keretei fel vannak függesztve, s csak úgy nagyjából, többé-kevésbé élet ez. Az imént tárgyalt személytelen passzívum mellett fontos visszautalni arra, hogy a részlet elején használt vonatkozó névmások (*qui, cui*) általános alanyként működnek – ami persze összefügg az említett filozofikus-egzisztenciális témával és hangnemmel –, az *otiosum otium* „fenyegetése” tehát bárkit érinthet.⁶⁷ Ha emlékezetünkbe idézzük az *unust*, azt a bizonyos egy valakit a barátok közül, az anonim figurát, aki a *praeterpropter* szót egyáltalán felhozta, nem nehéz mindebben öniróniát érzékelni: ha *bárki* lehet *otiosus*, akárkit fenyegethet az a veszély, hogy az *otium*át nem a kellő, megfelelő, helyes módon osztja be, akkor e társaság meg nem nevezett és megnevezett tagjai szintén beleeshetnek ebbe a hibába. William Fitzgerald is hangsúlyozza a helyzet iróniáját: felteszi a kérdést, hogy vajon miképp számoltak volna be a Frontónál összegyűlt építőmunkások minderről, vajon a megrendelőre és barátaira vonatkoztatták volna az enniusi részletet? A lébecoló társaság unatkozva üti el szabadidejét, míg mások (az építőmunkások) dolgoznak, egészen addig, míg ez a munka fel nem vet egy olyan témát (a *praeterpropter* szót), amelybe „beleakaszthatnak”, amelyre rávethetik magukat. Kin csapódik le a tréfa? Az elit társaságon, akik a semmiből is képesek elfoglaltságot csinálni, vagy – az innen nézve kissé bumfordinak ábrázolt – katonákon és munkásokon, akiknek szükségük van a feladatra, mert nem tudják magukat „feltalálni”?⁶⁸ Akárhogy is, a szöveg végén a munkások reakcióját nem ismerjük meg, míg az elit társaság a *grammaticuson* mint egyfajta bűnbakon veri le az ügyet, így különösen zavarba ejtő, hogy ha az enniusi részlet éle az ő létmódjukat érinti, annak leglényegébe metsz, ezt észre sem vesszük, ami még inkább súlyosbítja és szatirikussá teszi a helyzetet.⁶⁹ A *grammaticus* leleplezése – így Fitzgerald – mintha csak elterelné a figyelmet arról, amit az enniusi részlet a legkényesebben érint: a szabadidő, a tanulás és a véletlenszerűség kapcsolatáról, amely nemcsak a társaság, hanem maga a *Noctes Atticae* velejébe is ha-

tol.⁷⁰ Mindeközben viszont, ha visszaemlékszünk az éjszakai munka római gondolkodásba mélyen beágyazott képzetkörére, melyet a mű címe is jelez, s arra, hogy az voltaképpen az *otium* „jó használatának” egy formája, az az értelmezési lehetőség is felmerül, hogy éppen a Gellius által reprezentált, éjszaka rendületlenül dolgozó-olvasó-jegyzetelő filológus lenne az *otiummal* jól élő ember. Gellius ilyen értelemben is – s nemcsak megfigyelőként és rögzítőként – kívül is van a szituáción.

Ugyanakkor nemcsak az illusztris társaságra vethet ironikus és némileg gúnyos fényt az *otiumról* és *negotiumról* szóló fejtegetés, hanem mintha az építőmesterek (*fabri*) is akaratlanul az enniusi katonák helyzetébe kerülnének: dolgoznának, de megakasztják őket, olyannyira, hogy aztán mintha a narrátor – s vele együtt az olvasó is – megfedkedne róluk. A felolvasás után ugyanis, mint fentebb már utaltam rá, nem tér vissza hozzájuk, nem tudjuk meg, hogy velük mi történik, mit csinálnak, egyáltalán, jelen vannak-e még; vagyis ők is egy köztes állapotban ragadnak. Ha tehát fenntartással is, de elfogadjuk azt az – egyébként kétségkívül kézenfekvő – feltevést, hogy a kardalban a katonák beszélnek és ők a fokalizátorok, akkor kívülről nézve (épp egy katona vagy csupán egy „átlagember” nézőpontjából) nincs feltétlenül különbség a *negotium* „adminisztratív papírmunkája” és az *otiumot* jellemző *studium* (irodalmi tevékenység) között, hiszen hasonló praxisokat tartalmaznak: a tekercs forgatását, diktálást stb. Ezt a kerettörténet is színre viszi, hiszen a fürdőkatalógusok – amelyek egyértelműen, a szóhasználattal is jelezve könyvszerűek, hiszen pergamenre voltak festve (lásd: 2. szakasz) – nézegetése helyett hozatja elő a társaság az Ennius-tekercset. A *negotium*hoz, az államférfiúi, reprezentatív élethez tartozó fürdőépítési tárgyalás⁷¹ az építőmunkásokkal egy pillanat alatt – egy voltaképpen meglehetősen mellékes megjegyzésre „rákapva” – átfordul az *otiumba*, az irodalommal való foglalkozásba. S nem is akármilyen irodalommal való foglalkozás ez, hanem a római irodalmi hagyományban kiemelt és kanonikus szerepű Ennius tanulmányozása. Ez alapján úgy tűnik, hogy az Ennius-tekercs előhozása és idézése, felolvasása egyfajta „letérés” a fejezetben felvázolt eredeti, fő útvonaltól, az a letérés, amely miatt félreállítják az építőmunkásokat és felfüggesztik a fürdőtervekkel való foglalkozást. Ám mintha ez megfordítva is ugyanígy igaz lenne: mintha az egész dramatizált kommentár vagy prózai keret azért lenne megalkotva, hogy az Ennius-szöveg idézése és kommentálása megtörténhessen.⁷² Bár első ránézésre, melyet a narratív megalkotottság is erősít, a *praeterpropter* szó tűnik a fejezet középpontjának és legfőbb témájának, könnyen támadhat az a benyomásunk is, hogy a cél mindvégig az Ennius-szöveg citálása volt, s a *praeterpropter* szó innen nézve inkább csak apropónak tűnik. Ezt az értelmezést az is támogatja, hogy nemcsak a prózai keret kommentálja és értelmezi az idézetet – ami értelemszerű –, hanem mintha az idézet is visszaolvashatóvá válna a kerettörténetre.⁷³ A kardal is kommentálja, magyarázza a prózai szövegrészt, az *otiumról* és *negotiumról* szóló fejtegetés mint egy tágabb (filozófiai, egzisztenciális) keret működik, melyben feltehető a kérdés: ki is az a szereplők közül – beleértve a gelliusi elbeszélőt is –, aki megfelel e fejtegetés imperatívuszának (vagyis ki az *otium* jó „felhasználója”), egyáltalán, kit hová „rendelhetünk” ebben a viszonyrendszerben? A baráti kör éppen, hogy a tétlen tétlenségben „bolyongók”, magukkal mit kezdeni nem tudók kategóriájába esne? Vagy az *agit*,

studet, delectat ('tesz', 'tanulmányoz/törekszik', 'gyönyörködhet') kifejezésekkel fémjelzett „tevékeny tétlenségnek” tekinthető ez? Keret és keretezett viszonya tehát megfordítható, lényegük éppen e dinamikus rész–egész-viszonyban, egymás mellettiségükben ragadható meg.

Érdeemes e ponton tudatosítanunk a *praeter* és a *propter* primer, térbeli jelentését ('vmi mellett', 'vmihez közel'), s ha ezen az úton haladunk tovább, a *praeterpropter* ebben az értelemben működhet mégis az egész fejezet kulcsszavaként, s nem csupán apropóként, hiszen maga is a határ(osság)ra, az átmenetre, a köztesre hívja fel a figyelmet; a „se itt, se ott”, vagy épp „itt is, ott is” állapotára. Eggyel tovább lépve: mind ez a kívül és a belül kérdését is érinti. Tulajdonképpen mi itt a keretezett és a keret, mi az *ergon* és mi a *parergon*? A *parergon* Kant felfogásában ékítmény, s hangsúlyozza, hogy a tárgy teljes megjelenítéséhez nem belső alkotóelemként, hanem csak külsőlegesen, mint toldalék tartozik, vagyis a mű *körül* jelenik meg (példaként a festmények keretét, a szobrok ruházataát vagy a palotákat övező oszlopsorokat említi).⁷⁴ A görög *parergon* szó (πάρεργον, *para-ergon*) szó szerinti fordítása is magán viseli a térbeliséget: úgy fordítható le, hogy 'valami, ami a munka/mű *mellett* jelenik meg', olyan dolog, ami 'mellékes, másodlagos, alárendelt'.⁷⁵ Derrida a maga Kant-olvasatában azonban az *ergon* és a *parergon*, a keretezett és a keret (esetünkben: idézet és prózai keret) között nem alá-, hanem mellérendelő viszonyt feltételez, a lényeg szerinte épp a rész–egész-viszonyban, egymásra hatásban áll.⁷⁶ Magam is abból indultam ki, hogy a gelliusi prózai keret (a *Wunderkammer*) és az idézet (az enniusi részlet mint kuriózum, kincs, egzotikum, a *Wunderkammer* tartalma) mellérendelő viszonyban áll, egymástól nem függetleníthető, kölcsönösen, oda-vissza hat egymásra.

A *praeterpropter* kifejezés tehát felhívja figyelmünket a határ, keret, köztesesség kérdéseire. Meglátásom szerint mindennek nem csak a történet szintjén van jelentősége: a *praeterpropter* a gelliusi szövegkezelési technikák, módszerek és poétika önreflexív kulcsszavának is tekinthető, hiszen, mint érvelésemben bemutatni igyekeztem, éppen az egymásmellettiségre, a mellérendelő viszonyra is utalhat, amely a gelliusi szövegrendezés lényegét jelenti. A *miscellanea* szerzője egyes művében nem tesz különbséget az eltérő materiák között, feljegyzí, amit érdekesnek talál, lazán kombinatorikus „rendbe” illesztve, egymás *mellé* állítva e tudás- és információ-töredékeket. Ugyanakkor a *praeterpropter* mint a köztesesség, körülbelüliség szava metaszinon, a saját befogadói helyzetünkre vonatkoztatva is értelmezhető. Hiszen, ha jobban belegondolunk, lényegében nem kerültünk közelebb a szó értelméhez, sőt, a *grammaticus* nem is lett egészen megcáfolva, hiszen azt ugyan sikerült idézettel alátámasztani, hogy a *praeterpropter* szerepel a magaskultúra egy művében, Enniusnál, azonban gyengíti ezt az érvet, hogy az irodalmi szövegen belül éppen a katonák kórusában találkozunk vele,⁷⁷ így felmerülhet az az értelmezés is, hogy a kifejezés a tragédiában is „köznap”, az „átlagember” szava. Ehhez járul, hogy a barát által használt

jelentés („és még körülbelül 50 ezer *sestertius*”) és a kardalban szereplő megállapítás („körülbelül zajlik az élet”) kevéssé magyarázza egymást: előbbi esetben egy hozzávetőleges -tól/-ig értéket jelöl, mennyiségi értelemben (vagyis hogy a fürdőépítés további költsége lehet még a becsült 300 ezer *sestertiuson* felül 40 vagy 60, tehát *körülbelül* 50 ezer *sestertius*), míg az utóbbiban, ahogy fentebb részletesen bemutatni igyekeztem, a körülbelüliség sokkal inkább minőségi értelemben szerepel, az 'itt is, ott is', így valójában 'se itt, se ott' értelmében. Vagyis bár a könyvtekercs mint materiális tényező, mint evidencia elsöre igazolni látszik a jelentést, valójában a jelentés, amit kapunk, maga is körülbelüli lesz. Beszédes ebben a tekintetben a *The-saurus Linguae Latinae* megoldása, mely a *praeterpropter* szócikknél ugyancsak két jelentést vesz fel, bizonyára a fentebb kifejtett jelentéskülönbséget érzékeltetendő: az A) jelentéshez hozza példának az Ennius-helyet, s ezt a meghatározást adja: *vivendi, ut sit fere i. q. non competenter, non convenienter*; „az élet(vitel)re vonatkozóan, nagyjából a. m. nem megfelelően, nem illő módon”; míg a B) jelentésnél példaként Gellius szövege áll (persze már a megkülönböztetés is némileg művi, tekintve, hogy az idézet, mint rámutattam, integráns részét képezi a gelliusi fejezetnek), s a következő definíciót adja meg hozzá: *indicandae mensurae, ut sit i. q. circa, ferme*, „mértékegységet jelölendő, a. m. körülbelül, mintegy”.

A szöveg hely ily módon nemcsak a válogatott *litteratus* társaság, s még tágabban érve a *Noctes Atticae* mint irodalmi projekt velejébe hatol, hanem a mi befogadói alapállásunkat és lehetőségeinket is érzékenyen érinti, a gelliusi fejezet és benne az enniusi töredék olvasása és értelmezése révén ugyanis azt a hiányt tapasztaljuk, amely filológiai tevékenységünket s az antik szövegek befogadását alapvetően meghatározza. Hiszen vizsgálódásaink iróniáját fokozza, hogy a *praeterpropter* kifejezés *hapax legomenon*, az egész kérdés tágabb viszonyítási kerete tehát hiányzik. Nem tudjuk máshonnan, egyéb párhuzamos szöveg-helyekkel összevetve megállapítani a jelentést, így egy filológiai zsákutcába kerülünk. Vagyis – a részlet szereplőihez hasonlóan – egy szó után kutató olvasóként magunk is bizonytalanságban, köztes állapotban ragadunk: meg is tudtunk valamit, meg nem is, közel is kerültünk az antik szöveg(ek)hez, meg nem is, meg is tapasztaltunk (esztétika-ílag, intellektuálisan) valamit, meg nem is. Ezt tetézi, hogy – érzésem szerint – a *praeterpropter* számunkra már azt a körülbelüliséget is megjeleníti, mely a fennmaradt, mások által idézett szövegek (e helyütt: az Ennius-töredék) körülbelülisége, így ebben is elementárisan megpillantható megismerői helyzetünk és annak korlátoltsága. A töredékes idézet ugyanis különös mértékben ki van szolgáltatva idézőjének, mi pedig ki vagyunk szolgáltatva a szöveg-hagyományozó-dásnak, minthogy az itt olvasható Ennius-részlet pontossága vagy épp pontatlansága,⁷⁸ „körülbelülisége” – lévén csak itt maradt fenn – aligha meghatározható. Legyen bár középszerű szerző Gellius, vagy sem, e fejezet ily módon a kívül–belül, közel–távol, hiány–jelenlét kettős tapasztalatát teszi átélhetővé érzékletes módon.

Jegyzetek

A tanulmány az NKFI FK 128492 számú kutatási projekt keretében készült. A *Noctes Atticae* szöveg helyeit Marshall (1968) kiadása alapján idézem, a magyar fordítások, ha másképp nem jelzem, tőlem származnak.

- 1 Howley 2018, 6.
- 2 Gellius általában a *commentarii* kifejezéssel utal művére, az egyes fejezetekre pedig egyes számban *commentarius*ként: mindjárt öt alkalommal a *praefatió*ban (3; 13; 20; 22; 25), de a következő szöveg helyeken is: I. 23, 2; I. 24, 1; IX. 4, 5; XIII. 7, 6; XVIII. 4, 11 (Vardi 2004, 162).
- 3 Bömer 1953, 210–250; hivatkozik rá Vardi 2004, 162.
- 4 Vardi 2004, 162. Gellius más *miscellanea*-karakterű művekre is a *commentarii* kifejezést használja (lásd részletesen és példákkal: Vardi 2004, 163–164).
- 5 Foucault 1999, 333–334. Lásd még Popov–Reynolds 2013.
- 6 Foucault 1999, 334. A *memoria* kérdéséhez Gelliusnál lásd Heusch 2011.
- 7 Az irodalmi éléskamra képe ugyanakkor meglehetősen emlékezett a Quintilianus által említett kincstárra (*aerarium*), amelyhez az *orator* folyamodhat mint biztos alapoz (Illuc radices, illic fundamenta sunt, illic opes velut sanctiore quodam aerario conditae, unde ad subitos quoque casus cum res exiget proferantur – „Ez adja a gyökérérzetet, a biztos alapokat, itt rejtőznek, mint egy titkos kincseskamrában, azok a javaink, melyekhez váratlan helyzetekben, mikor a szükség úgy hozza, hozzányúlhatunk”, *Inst.* X. 3, 3, ford. Simon L. Z.).
- 8 Az 1970–80-as években figyelhető meg, hogy a római költészet kutatásában az érdeklődés a jól megtervezett kötetkompozícióra, a szimmetriákra, visszhangokra, numerológiai párhuzamokra irányul (Barchiesi 2005). Az egységes, tervezett, tudatos mű helyett Fitzgerald szerint felszabadító a „tökéletlen” könyvre figyelni, amely minduntalan ellenáll az efféle egységesítő olvasatnak – Gellius műve is ilyen (Fitzgerald 2016, 151).
- 9 Lásd pl. Marchesi 2008, Whitton 2019.
- 10 Blair 2010, 3.
- 11 Fitzgerald is megfogalmazza, hogy a kompilációkra azért nőtt meg az igény a kora császárkortól kezdődően, mert a hellenizmustól mindinkább felgyülemelő tudás befogadhatatlanná vált egy „átlagos halandónak”, így ezek a görög és latin szövegekhez hozzáférést adtak az „elfoglalt olvasónak” (vö. *hominis alius iam vitae negotiis occupatos [...] vindicarent* – „az embereket, akik az élet más feladataival vannak elfoglalva, [...] megóvják [ti. a kínos tévesztéstől]”, *NA praef.* 12; Fitzgerald 2016, 164).
- 12 Blair 2010, 8.
- 13 Acél 2011, 79. Ezt hivatott a *praefatió*ban idézett hérakleitosi monda is illusztrálni: „a túlságosan szerzteágazó ismeret (*polymathie*) nem neveli az értelmet” (ford. Acél Zs.).
- 14 Acél 2011, 80–81.
- 15 Acél 2011, 79–80; 81.
- 16 Vö. Johnson 2010, Krauss 2019.
- 17 Zetzel 1973; McDonnell 1996, idézi Krauss 2019, 55.
- 18 A grammatikusok megjelenítése, a helyes olvasat vagy szóhasználat kérdésének eldöntése mögött szinte mindig egy átfogóbb szembenállás húzódik meg: Gellius és az ő tanult barátai vs. a *vulgus semidoctum*, a „félművelt tömeg” (Kaster 1988, 51).
- 19 Lásd részletesen: Howley 2018, 36–48.
- 20 Az éjszakai munka a római moralizáló irodalomban szorosan összefügg a *rusticus*-ideológiával, erről lásd Ker 2004, *passim*.
- 21 Ker 2004, 238.
- 22 Janson 1964, 97–98; 147–148.
- 23 Janson 1964, 30, 29; idézi Ker 2004, 210.
- 24 Ker 2004, 210. Különösen plasztikus ez az idősebb Plinius enciklopédiája, a *Naturalis Historia* Gellius által is felidézett *praefatió*jában (különösen a 18. *caput*ban), amelyre Gellius nemcsak cím szerint hivatkozik, hanem bizonyosan rá is játszik, különösen épp az éjszakai irodalmi-filológiai munka képének megidézésével. (Lásd részletesen: Ker 2004, 236; Minarini 2000, 537–543.) Az *Epistulae Morales* cím említésével felelevenített Senecánál ugyancsak megfigyelhető az éjjel dolgozó szerző képe (részletesen lásd Ker 2004, 229–232).
- 25 Hasonlóképp Senecánál és az idősebb Pliniusnál is (Ker 2004, 238).
- 26 A beavatás képe nem túlzás: Gellius, fokozva az exkluzív társaság képzetét, Horatiust (*Ódák* III. 1, 1–2) is megidézve (vö. Minarini 2000, 542) azt mondja, a közönséges és meg nem szentelt nép ne érintse feljegyzéseit, és ne is közelítsen hozzájuk (*ut ea ne attingat neve adeat profestum et profanum volgus, praef.* 20).
- 27 A jól használt *otium*ot nevezi Cicero *honestum*nak, ellentétbe állítva azzal a fajta léha, üres szabadidővel (*otium inhonestum*), amely egyszerűen csak a közügyekben, a *negotium*ban való szerepvállalás elutasítást jelenti (erről lásd részletesen Stroup 2010, 42–53).
- 28 A hiba kijavítása történhet a Gellius szemében mesterként megjelenő tekintélyszemély által (pl. mindenekelőtt az alább vizsgálandó XIX. 10-ben Fronto által), a mester szövegének tekintélye alapján (pl. V. 21; VI. 17; XIII. 31; XV. 9; XVII. 3) vagy közvetlenül egy archaikus szöveg tanúsága alapján (pl. I. 2; XVII. 3; XIX. 8; XIX. 10). Erről lásd még Johnson 2010, 113.
- 29 További példákhoz és a téma bővebb kifejtéséhez lásd többek között Vardi 2001, Krauss 2019, Keulen 2005.
- 30 E fejezetben Taurus az ifjú Gelliust a meglehetősen gúnyos *rhetoricus*, ’kis/kezdő rétor’ jelzővel illeti (a passzusról lásd még: Keulen 2005, 243–244). Az önirónia jelensége az alább következő gondolatmenetben is fontos lesz; Keulen az imént idézett tanulmányában a *Noctes Atticae* szatirikus értelmezésekor az „önszatirizálás” jelenségére is rámutat. E ponton fontos visszaemlékezni a *praefatió*ban kitűzött (egyik) célra: „a gyönyör mind a szabadidőben, mind a szórakozásban kifinomultabb legyen” (*delectatio in otio atque in ludo liberalior, praef.* 16). Beall 2001, 104; hivatkozik rá Keulen 2005, 244.
- 31 A *copia* jelenségéhez a kommentátor gyakorlatában lásd Gumbrecht 1999, 446–448, és Kozák Dániel tanulmányát az *Ókor* jelen számában.
- 32 Johnson 2010, 111.
- 33 Három példát kivéve: Julius Paulus (XVI. 10), Amianus (VI. 7), névtelen költő (XIX. 8). Johnson 2010, 109; 109, 25. jegyzet.
- 34 Johnson 2010, 109.
- 35 A filológia és a nosztalgia kapcsolatához lásd Krupp 2017, különösen: „[...] kézenfekvő megközelítése volna a filológia nosztalgikus mozzanatainak, ha a nosztalgiát mint »egy eredet utáni sóvárgást« határoznánk meg. Az eredetben és az iránta való vágyban olyan alakzatokat láthatunk, melyek számos filológiai tevékenységben ható erőként vannak jelen, gondoljunk például az etimológiára, az irodalomtörténet vagy a szövegkritika egyes koncepcióira.” (Uo. 42.)
- 36 E megőrzési szándék mellé társul a társadalmi kontextus: a hamis szakértők leleplezésében az is tetten érhető, hogy a római arisztokrácia igyekezett fenntartani a grammatikusok rabszolgái származásának bélyegét (még akkor is, ha ez már elavult volt), hogy saját hagyományos státuszát megőrizze mint szellemi elit (Vardi 2001, 48–49).
- 37 Vardi szerint „nem alaptalanok” azok a vádak Gelliusszal szemben, miszerint középszerű a műveltsége, ő maga pedig nem eredeti. Ezt megfélemlenve *name-dropper*nek, sznobnak titulálja, aki, ha

- mindezzel tisztában lett volna, elnézőbb lett volna másokkal is szörszálhasogatásukért, fecsegésükért és beképzeltségükért (Vardi 2001, 54).
- 38 A Howley által említett *Wunderkammer* mellett érdekes metaforák Csehy Zoltánéi is: ő Gellius művét „szövegszénakazalnak, kivonatzuhatagnak”, illetve „verbális régiségkereskedésnek, filológusi turkálónak, egzotikus bazárnak” nevezi (Csehy 2001, 54). Ez a mi nézőpontunkból azért érdekes, mert minden képzetkörben a kevertség, az újrafelhasználás, a kuriozitás jelenik meg. Izgalmas adalék még a *Noctes Atticae* és a kommentárműfaj összevetéséhez, hogy egyesek a kommentárok összeállítását is a *Wunderkammer* megtöltéséhez hasonlítják, ahol „lényegtelen” részletek tömkelegei kerülnek egymás mellé, állítólag a kommentált szöveget követve, de (valójában) ugyanilyen gyakran a kommentátor szeszélye szerint – Vallance szerint ilyen pl. Nisbet és Hubbard Horatius-, valamint Mayor Iuvenalis-kommentárja (Vallance 1999, 224). A kommentárral kapcsolatban szintén előforduló épületmetaforikáról lásd Juhász Daniella jelen számban közölt tanulmányát.
- 39 Sz. Gábor Ágnes a „novellisztikus” jelzővel illeti e kereteket vagy „félkereteket” (Sz. Gábor 1999), amely érzésem szerint találó, hasonló okból, mint Howley „esszé” terminusa (Howley 2018, 3). Az általam itt-ott használt „dramatizált kommentár” is a fejezetek jelenetező, konstruált jellegét igyekszik megragadni.
- 40 Vardi szerint a fő okok, melyek miatt Gelliusnál leleplezik az állítólagos szakértőket: tudálékosság, arrogancia, álságos nagyképszerűség; valamint: fecsegés, hirtelen haragúság, türelmetlenség és lenéző viselkedés a másikkal/beszélgetőpartnerrel szemben (Vardi 2001, 42). Platón ugyancsak a tudálékosságot, a gorombaságot és az üres, hencegő beszédet társítja azokhoz az imposztorokhoz, akiket Sókratés leleplez (Tarrant 1955, 86; hivatkozik rá Vardi 2001, 43).
- 41 Az anekdotikuság antik vonatkozásaihoz lásd Darab 2016. Az anekdotikus beszédmód és a véletlenszerűség Gelliusnál összekapcsolódni látszik a szatirikussággal is. Gelliusról mint szatirikusról lásd Keulen 2005; és még részletesebben: Keulen 2009.
- 42 Az anonimitásról lásd Johnson 2010, *passim*; különösen: 101–103.
- 43 Baldwin azokat a jeleneteket, ahol a beszélgetőpartner anonim, úgy értelmezi, hogy Gellius ezzel egy központi figurán tartja a figyelmet (aki jelen esetben Fronto és – talán kisebb mértékben, de kétségtelenül – Celsinus Iulius). Baldwin ezekre a *hero* és az *idol* terminusokat használja (Baldwin 1975, 21–49, *passim*; hivatkozik rá Johnson 2010, 103).
- 44 Johnson e fejezetet a már említett könyv-/irodalomközpontúság egyik látványos példaként tárgyalja, felhívva a figyelmet arra a szinte észrevétlen átmenetre, ahogyan az esetleges megjegyzés (a *praeterpropter*) elejtéséből irodalmi eseménnyé alakul át az öszszejeövetel (Johnson 2010, 111). A szöveggel való foglalkozást (pl. felolvasást) megakasztó kommentálás példát nyújt pl. a XVI. 10. fejezet (Johnson 2010, 127), melyben több motívum is visszaköszönni látszik: egyértelműen az *otium* idején játszódik a jelenet, s szintén Ennius műve, ám ebben az esetben az *Annales* egy részlete kerül elő – ennek felolvasását szakítják meg a *proletarius* szó jelentése után kutatva. Vagyis a XIX. 10. eseményének fordítottja történik: a szöveg olvasása közben bukkannak rá a vizsgálandó kifejezésre, míg az általam elemzett fejezetben a furcsa kifejezés vezet el a szöveg idézéséhez.
- 45 A helyzet iróniáját fokozza, hogy a fennmaradt latin szövegek aligha támasztják alá a szó „közismert” voltát, hiszen csak ebben a szövegben maradt fenn az említése. Persze ez nem a szöveg inherens iróniája, hanem a mi befogadóí pozíciónké. Erre az összefüggésre még alább visszatérek.
- 46 A sókratészi allúzió kapcsán megjegyzendő, hogy Gellius tisztában van a lakomadiskurzus, illetve az önelégült szakember leleplezésének platóni-sókratészi hagyományával, s számos helyen reflektál is rá. Szembetűnő, hogy a megelőző fejezetben (XIX. 9) a Gellius által is láthatóan nagyra tartott Antonius Iulianus is egy sókratészi gesztust tesz: mielőtt elkezd latin szerelmi dalokat, elégiákat recitálni, befedi a fejét. (Ez a gesztus a *Phaidros* 237a-ban jelenik meg: Sókratés befedi a fejét, mielőtt belekezd az *erósról* szóló első beszédébe; Keulen 2005, 228.) A következő fejezet (XIX. 11) pedig Platón egy fiatalkori szerelmes versének latin fordítását közli. Fitzgerald felvetése alapján tehát – miszerint a *disparilitas* elve szerinti elrendezésben a motívumok fejezeteken átívelő, variált újrafelhasználására érdemes figyelniük (Fitzgerald 2016, 187–191) – úgy tűnik, a gelliusi szövegtörzsekben e „környéken” kiemelt szerepe van a platóni dialógusoknak, egyáltalán Platónnak és Sókratésnak mint figurának. Sókratés alakját Gelliusnál és Apuleiusnál részletesen elemzi Keulen 2005, 226–234.
- 47 Ha e hivatkozások nyomába szeretnénk eredni, hamar szembesülünk kell azzal, hogy „zsákutcába”, azaz már elveszett szövegekhez vezetnek – sőt, mint még az elemzésem végén erre visszatérek, a *praeterpropter* más előfordulása sem ismert.
- 48 „Az evidencia annak közvetlen bizonyosságát jelenti, amit szemlélve látunk (be) vagy szükségszerűnek kell gondolnunk” (HWRh s. v. „Evidentia, Evidenz”, 33). Az *evidentia* gondolatmenetembe való beépítésében nagy szerepet játszott Noller 2021.
- 49 Gelliusnál számos helyen megfigyelhető, hogy a könyvtelkeres perdöntő bizonyítékként kerül elő az érvelés egy adott pontján (Johnson 2010, 111). Azonban izgalmas, hogy a Gellius által sugallt bizonyossággal szemben, mint már fentebb is utaltam rá, a közkézen forgó kiadások nagyon is bizonytalanok, sok esetben rongáltak, hibásak voltak. Példának okán a XI. könyv 14. fejezetében a hiteles és régisége miatt tiszteletet érdemlő Sallustius-kiadás birtokolja a tudást, egyfajta tanítóként jelenik meg, a kötet lelőhelye azonban rejtett marad, így a gelliusi passzus referenzkönyvként való működése e helyütt nagyon is megkérdőjeleződik, sőt, a forráshivatkozás elmulasztása a gelliusi autoritást és következtetéseinek hitelességét is aláássa (Krauss 2019, 54–55). Vö. Reynolds–Wilson 1991, 30.
- 50 Nem mellékes, hogy az evidencia szó az *e-videri* (‘megjelenik, felragyog’), s így közvetetten a *videre* (‘látni’) származéka, és azt jelöli, ami felragyog, mert mintegy önmagából ragyog ki. A szó Cicero (*Cic. Luc.* 17; vö. Quint. *Inst.* VI. 2, 32) alkotása, aki a görög *ἐναργεῖα* kifejezést fordította így latinra. A szemmel láthatóság kívánalmát, a szem elé állítást hangsúlyozza Quintilianus máshol is: *sub oculos subiectio* (Quint. *Inst.* IX. 2, 40).
- 51 HWRh, 39. Vö. Noller 2021.
- 52 Példaként a XII. könyv 4. fejezetében szereplő mintegy tizen-nyolc soros *Annales*-idézetet hozza (Johnson 2010, 132). Gellius a következő megjegyzéssel kíséri e hosszas idézetet: *Quapropter adscribendos eos existimavi, si quis iam statim desideraret* („Ezért úgy gondolom, le kell írnom őket, ha valaki azonnal vágya rájuk”, XII. 4, 4).
- 53 Johnson részletesen tárgyalja a szövegekhez való hozzáférés és az azok fölötti kontroll kérdését is: Johnson 2010, 131–136.
- 54 André 1966, 17; Leach 2003, 148.
- 55 Vö. Vardi 2001, 49.
- 56 Vö. Keulen 2005; Vardi 2001.
- 57 Nevetésbe fulladnak hasonló helyzetek a következő helyeken is: XIII. 31, 10; XVI. 6, 12 (Vardi 2001, 51, 63. jegyzet).
- 58 Keulen 2005, 231. Vö. Apul. *Met.* I. 8, 2; idézi Keulen 2005, 232.
- 59 Ez szintén önironikus, ha figyelembe vesszük a *praefatio* Horatius, majd Aristophanést idéző játékos kizáró gesztusát – furcsa paradoxon van tehát abban, hogy a szakértők elitizmusát Gellius neveltség tárgyává teszi, míg a saját irodalmi projektje bevezetőjében maga is hasonló szellemben jelöli ki ideális olvasóköreit, még ha némileg ironikusan is (Keulen 2005, 233–234).
- 60 Lásd fentebb (27. jegyzet).

- 61 Az *otioso in otio* Lipsius kézenfekvő konjektúrája (a kéziratokban *initio* szerepel). Mindkét fenn ismertetett értelmezéshez analógiákat hoz Jocelyn 1967, 337–338.
- 62 Vö. Jocelyn 1967, 337.
- 63 André az *otium*ról írt átfogó munkájában pl. egyenesen „unatkozó, pihenő katonákról” beszél, akik hazavágyának (André 1966, 17).
- 64 „Ilyen részletes pszichológiai elemzés aligha illik katonák szájába” (Jocelyn 1967, 336). Jocelyn azt is megjegyzi, hogy az *em* a köztársaságkori drámákon kívül ritka, s itt, úgy tűnik, elkeseredett hangnemet jelez. Egy klasszikus kori tragédiában szélsőségesen köznyelvi kifejezés lenne; abban azonban nem lehetünk biztosan, hogy a Kr. e. 2. század eleji latinban pontosan milyen státusza volt (Jocelyn 1967, 338).
- 65 André 1966, 18; 35. André hármasszerkezetéről beszél (*militia, negotium, otium*), ugyanakkor éppen az Ennius-kardaltörödre alapozva, és azt bizonyító erejűnek tekintve állítja, hogy az *otium* és a *negotium* a polgári élet formáiként is szorosan összetartoznak, s a *negotium* és az *otium negotiosum* között csak egy árnyalat van, az ennisi részletben pedig az *otium otiosum* felel meg az *otium* klasszikus jelentésének (ami ilyesmi: ’olyan üres idő, amely szabadon szentelhető a szórakozásnak’; uo. 22).
- 66 Jocelyn szerint egy írnok a *praeterproptert* tévedésből *praeposition*nak érthette (alkotóelemei, a *praeter* és a *propter* példájára), vagyis ő is a *vitam vivitur* szövegváltozat helyessége mellett áll, ugyanakkor jelzi, hogy a személytelen *vivitur* melletti *accusativus* nehezen megmagyarázható (Jocelyn 1967, 338).
- 67 André 1966, 35–36 szerint az *otium otiosum*ot nem szükséges a *bonum otium*mal szemben álló *malum otium*nak tekintenünk, mert ez a megkülönböztetés sokkal később jött létre. Szerinte az *otium otiosum* sokkal inkább az üres és tompa *otium*, amely tilalomként artikulálódik. Az *Iphigenia* katonáinak tanácsstalansága így abból ered, hogy sem pozitív értékeket, sem kikapcsolódást nem tudnak az *otium*hoz kötni, tájékozatlannak érzik magukat – az élet alapvető keretei, útjelzői függesztődtek fel. A kardalrészlet azt sugallja ezáltal, hogy az archaikus római élet két keretén kívül (*domi* és *militiae*) nincs egyensúly és biztonság.
- 68 Fitzgerald 2016, 174.
- 69 Uo.
- 70 Uo. A *varias species* szintagma (XIX. 10, 2) Fitzgerald érvelésében, a *varietas*ról írt monográfia egyik fejezete lévén, különös jelentőségű: meglátása szerint benne foglaltatik a választék és a döntés, amely az itt megjelenő elit csoport számára teljességgel véletlenszerű és kiszámíthatatlan. Ebben az anekdotában a *Noctes Atticae varietasa* az elit *otium*ához kötődik, amelyet egyszerre mitizálnak és tesznek kérdésessé a különféle perspektívák az olvasó szemében (Fitzgerald 2016, 174).
- 71 Ugyanakkor ez is összetett, hiszen bár a hivatalos tárgyalás tekinthető a *negotium*hoz tartozó „teendőnek”, mégsem a *forumon* folytatott közéleti tevékenység, továbbá a fürdővel valójában az *otium* (újabb) helyszíne épül.
- 72 Vö. Johnson 2010, 111: „Gellius világában az elit társadalom, úgy tűnik, pontosan az ilyen típusú irodalmi eseményekért létezik: erre vár az előkelő férfiak tömege, akik figyelik, ahogy Fronto az építők munkásaival foglalkozik.”
- 73 Fitzgerald is észreveszi és hangsúlyozza, hogy az ennisi kardalbetét visszahat a narratív keretre, szembeállítva a dolgukat végző munkásokat a várakozóan ücsörgő *litteratus* csoport tagjaival (Fitzgerald 2016, 173).
- 74 Kant 2003, 136; vö. Nagy 2016.
- 75 *LSJ* s. v. *πάρεργον*.
- 76 Derrida 2001.
- 77 Fitzgerald 2016, 173–174.
- 78 Vö. Schwindt 2015.

Bibliográfia

- Acél Zs. 2011. „A római közkönyvtár Gellius és Galénos műveiben”: Kelemen P. – Kozák D. – Kulcsár Szabó E. – Molnár G. T. (szerk.): *Filológia – nyilvánosság – történetiség*. Budapest, 76–104.
- André, J. M. 1966. *L’otium. Dans la vie morale et intellectuelle romaine de ses origines à l’époque augustéenne*. Paris.
- Baldwin, B. 1975. *Studies in Aulus Gellius*. Lawrence.
- Barchiesi, A. 2005. „The Search for the Perfect Book”: K. Gutzwiller (szerk.): *The New Posidippus. A Hellenistic Poetry Book*. Oxford – New York, 320–342.
- Beall, S. M. 2001. „Homo fandi dulcissimus. The Role of Favorinus in the *Attic Nights* of Aulus Gellius”: *American Journal of Philology* 122, 87–106.
- Blair, A. M. 2010. *Too Much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age*. New Haven – London.
- Bömer, F. 1953. „Der Commentarius. Zur Vorgeschichte und literarischen Form der Schriften Caesars”: *Hermes* 81/2, 210–250.
- Cseh Z. 2001. „Attikai éjszakák – kivonatgyűjtemény vagy olvasónapló?»: *Kalligram* 10/7–8, 54–60.
- Darab Á. 2016. „Az antik anekdota ügye”: *Literatura* 42/1–2, 3–21.
- Derrida, J. 2001. „Parergon” (ford. Boros J. – Orbán J.): Házás N. (szerk.): *Változó művészetfogalom*. Budapest, 143–177.
- Fitzgerald, W. 2016. *Variety. The Life of a Roman Concept*. Chicago.
- Foucault, M. 1999. „Megírni önmagunkat” (ford. Kicsák L.): uő: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, 331–343.
- Gumbrecht, H. U. 1999. „Fill up Your Margins! About Commentary and *Copia*”: G. Most (szerk.): *Commentaries – Kommentare*. Aporemata 4. Göttingen, 443–453. = H. U. Gumbrecht 2003. „Writing Commentaries”: *The Powers of Philology. Dynamics of Textual Scholarship*. Urbana–Chicago, 41–53.
- Heusch, C. 2011. *Die Macht der memoria. Die ‘Noctes Atticae’ des Aulus Gellius im Licht der Erinnerungskultur des 2. Jahrhunderts n. Chr.* Berlin.
- Howley, J. A. 2018. *Aulus Gellius and Roman Reading Culture. Text, Presence, and Imperial Knowledge in the Noctes Atticae*. Cambridge.
- HWRh = Ueding, G. (szerk.) 1996. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 3. Tübingen.
- Janson, T. 1964. *Latin Prose Prefaces. Studies in Literary Conventions*. Stockholm.
- Jocelyn, H. D. 1967. *The Tragedies of Ennius*. Cambridge.
- Johnson, W. A. 2010. *Readers and Reading Culture in the High Roman Empire. A Study of Elite Communities*. Oxford.
- Kant, I. 2003. *Az itélőerő kritikája* (ford. Papp Z.). Budapest.
- Kaster, R. A. 1988. *Guardians of Language. The Grammarian and Society in Late Antiquity*. Berkeley – Los Angeles.
- Ker, J. 2004. „Nocturnal Writers in Imperial Rome. The Culture of *Lucubratio*”: *Classical Philology* 99/3, 209–242.
- Keulen, W. 2005. „Gellius, Apuleius, and Satire on the Intellectual”: L. Holford-Strevens – A. Vardi (szerk.): *The Worlds of Aulus Gellius*. Oxford, 223–245.
- Keulen, W. 2009. *Gellius the Satirist. Roman Cultural Authority in Attic Nights*. Leiden–Boston.

- Krauss, K. 2019. „Fake Intellectuals, and Books of Unquestionable Authority in Aulus Gellius’ *Noctes Atticae* and Lucian’s *Adversus indoctum*”: R. Berardi – N. Bruno – L. Fizzarotti (szerk.): *On the Track of the Books. Scribes, Libraries and Textual Transmission*. Berlin–Boston, 47–58.
- Krupp J. 2017. „A fájdalom visszatérése. Az *Aeneis*, a nosztalgia és a filológia”: *Ókor* 16/1, 41–51.
- Leach, E. W. 2003. „*Otium* as *luxuria*. Economy of Status in the Younger Pliny’s *Letters*”: *Arethusa* 36, 147–165.
- Marchesi, I. 2008. *The Art of Pliny’s Letters. A Poetics of Allusion in the Private Correspondence*. Cambridge.
- McDonnell, M. 1996. „Writing, Copying, and Autograph Manuscripts in Ancient Rome”: *The Classical Quarterly* 46/2, 469–491.
- Minarini, A. 2000. „La prefazione delle *Noctes Atticae*. Gellio fra Plinio e Seneca”: *Bolletino di Studi Latini* 30/1, 536–553.
- Nagy F. 2016. „A (hiány)pótlás alakzata: a parergon (Vernet, Turner, Hoepker)”: *Szövegek között* 20, 1–14.
- Noller, E. M. 2021. „»Parallelomania«. Kommentarpraxis und Evidenz” (publikálatlan kézirat). „Was ist philologische Evidenz?”, workshop, Heidelberg, 2021. szeptember 6–7.
- Popov-Reynolds, N. V. 2013. „*Commentarii* and *hypomnemata*”: R. S. Bagnall (szerk.): *The Encyclopedia of Ancient History*. Hoboken, NJ, 1689–1690.
- Reynolds, L. D. – Wilson, N. G. 1991. *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*. Oxford.
- Schwindt, J. P. 2015. „A pontosságról” (ford. Krupp J.): *Filológiai Közlöny* 61/2, 168–182.
- Stroup, S. C. 2010. *Catullus, Cicero, and a Society of Patrons*. Cambridge.
- Sz. Gábor Á. 1999. „Gellius és Favorinus”: *Antik Tanulmányok* 43, 279–282.
- Tarrant, D. 1955. „Plato as Dramatist”: *Journal of Hellenic Studies* 75, 82–89.
- Vallance, J. T. 1999. „Galen, Proclus, and the Non-submissive Commentary”: G. W. Most (szerk.): *Commentaries – Kommentare*. Aporemata 4. Göttingen, 223–244.
- Vardi A. 2001. „Gellius against the Professors”: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 137, 41–54.
- Whitton, C. 2019. *The Arts of Imitation in Latin Prose. Pliny’s Epistles / Quintilian in Brief*. Cambridge.
- Zetzel, J. E. G. 1973. „*Emendavi ad Tironem*. Some Notes on Scholarship in the Second Century A. D.”: *Harvard Studies in Classical Philology* 77, 225–243.

Az irodalmi jelentés rugalmassága és az olvasó szerepe az ókori Rómában

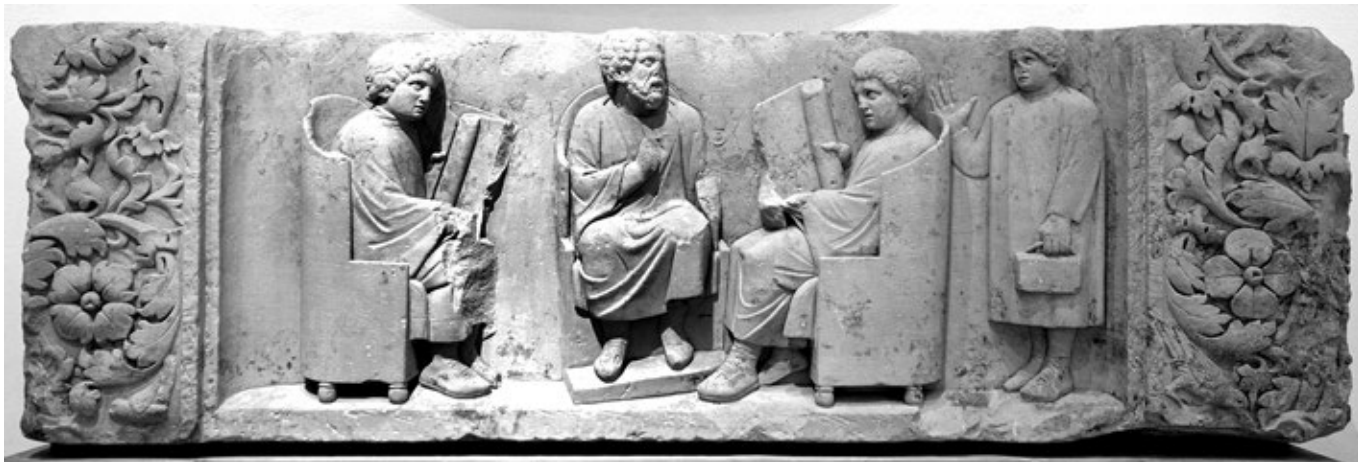
Raymond J. Starr

Amikor a római kommentátorok jegyzeteiket írták az *Aeneis*hez és más irodalmi művekhez, jellemzően egy-egy szónak, kifejezésnek több különböző lehetséges magyarázatát is megadták, és gyakran nem foglaltak állást egyik vagy másik mellett. Még ha érveltek is az egyik értelmezés helyessége mellett egy másik ellenében, ez nem korlátozta az olvasót, akinek továbbra is saját döntést kellett hoznia, melyiket fogadja el az ismertetett alternatívák közül. Az egymással versengő magyarázatok, értelmezések feltüntetése nem pusztán a kommentárformából következő irodalmi konvenció volt: az olvasó aktív szerepére helyezte a hangsúlyt a szöveg megértésében. Ez az aktív szerep pedig rugalmas, inkluzív értelmezési hagyományt hozott létre, ami aztán segítette megőrizni a kanonizált irodalmi szövegeket a nagyobb történelmi változások során is.

Vizsgálódásom alapját egy nagy, de nem széles körben olvasott szövegtörzset adja: a (késő) ókori Terentius-, Horatius-, Vergilius- és Lucanus-kommentárok. Egész pontosan: Aelius Donatus kommentárja Terentius egyes komédiáihoz (*Andria*, *Eunuchus*, *Adelphoe*, *Hecyra* és *Phormio*); Servius *Aeneis*-, *Eclogák*- és *Georgica*-kommentárja és ennek Servius Danielis-féle változata (amelyre DS-ként szokás hivatkozni); Tiberius Claudius Donatus (röviden TCD) *Interpretationes Vergilianae* című kommentárja az *Aeneis*hez; Porphyrio Horatius-kommentárja; a *Commenta Bernensia* és az *Adnotationes super Lucanum* címen ismert Lucanus-kommentár.¹ A modern kutatók ezeket a szövegeket elsősorban azért olvassák, hogy feltérképezzék a kommentárok kézirati hagyományát, és hogy támpontot találjanak a kommentált szövegek ókori kommentároiban is tárgyalt egyes értelmezési problémáinak megválaszolásához. Sokan, akik azzal a céllal kalandoztak a kommentárok területére, hogy a kommentált szerzőket magyarázzák segítségükkel, gyakran összezavarodva és a kommentált szövegről kapott kevés információtól frusztráltak tértek vissza. Ha azonban nem a kommentált műre, hanem az olvasói tapasztalatra koncentrálunk, a kommentárok gazdag anyagot szolgáltatnak az elemzéshez.²

Mivel manapság a kutatókra jellemzően egyénekként gondolunk, csábító, hogy az ókori kommentárokat is egyének személyes olvasmányélményének lenyomataiként kezeljük. Csakhogy a kusza kézirati hagyomány miatt legtöbbjük nem megbízható tanúja egy legalább elméletben azonosítható olvasó interpretációjának (Tiberius Claudius Donatus *Interpretationes Vergilianae* című műve ebből a szempontból egy – bár több, mint ezerkétszáz oldalas – kivétel). Amiről azonban részletesen tanúskodnak, az a római olvasók közössége, különösen, mivel a legtöbb kérdéses kommentár diákoknak és tanároknak szól: azok az értelmezési gyakorlatok, amelyeket a rómaiak az iskolában elsajátítottak, életre szólóan meghatározták olvasási szokásaikat, és ezeket adták aztán tovább az iskolában és otthon is.

Metodológiai nehézségek így is maradnak. Mivel a kommentárok régebbi és újabb anyagot elkülönítés nélkül tartalmaznak, felmerül a kérdés, hogy következtethetünk-e ezek alapján a teljes hagyományra, főleg, hogy egyes kommentárok datálása eleve bizonytalan. Elképzelhető, hogy az alább bemutatott értelmezői gyakorlatok csak a kommentárok végleges állapotát tükrözik. Jeromos egy alábbiakban tárgyalandó

Iskolai jelenet: a tanár olvasni tanítja diákjait. Márványrelief a Kr. u. 2. századból. Rheinisches Landesmuseum, Trier

műve, amelyben elmondja véleményét a kommentátor feladatáról, biztosan datálható 401-re, és explicit módon utal korábbi munkákra, megerősítve ezzel a ránk maradt kommentárokból levonható következtetéseket. Egyes jegyzetek DS-nél azt mutatják, hogy forrásai éppúgy feltüntettek alternatív magyarázatokat, ahogyan ő is.³ Ezenfelül már pusztán a különböző kommentárokból fellelhető adatmennyiség nagysága is kellő biztosíték lehet: az olvasói gyakorlatok nagyon konzisztensek az egyes kommentárokból.⁴

Mielőtt magukra a kommentárokról térünk rá, tekintsük át a kommentátor szerepét, ahogyan azt Jeromos a *Contra Rufinum*-ban (I. 16) leírja. „Miután sok klasszikus művet elolvastál”, mondja Jeromos Rufinusnak, „meg fogod érteni, hogy a történeti műveket így szerkesztik, a szónoklatokat amúgy, a párbeszédeket megint másként, a leveleket és a kommentárokat szintúgy. A *Ephesosiakhoz* írt kommentáromban Origenést és Didymost követtem, akik bizony művükben említenek egymásnak ellentmondó tanításokat, és úgy követtem őket, hogy közben nem feledkeztem meg a saját hitem igazságáról.” Jeromos ezután általános kérdést tesz fel:

Mi a kommentátorok feladata? Megmagyarázzák valaki másnak a szavait. Érthető nyelven tesznek világossá olyasmint, ami homályosan lett megírva. Elismélik sokak véleményét és azt mondják: „egyesek ezt a szakaszt így magyarázzák, mások meg úgy”. A saját értelmezésüket és nézetüket igyekeznek alátámasztani bizonyos tanúságtételekkel és magyarázatokkal, hogy aztán az értő olvasó (prudens lector), miután különféle magyarázatokat elolvasott és megismerte sokak véleményét – véleményeket, amelyeket vagy el kell fogadjon, vagy el kell utasítson –, maga döntheti el, melyik az igazabb, és jó bankárként (bonus trapezita) mit utasítson el mint hamis pénzt.

Jeromos határozottan képviseli azt a nézetet, hogy nem lehet kárhózatni, ha valaki több egymásnak ellentmondó véleményt feltüntet, és idéz is több konkrét esetet:

Úgy hiszem, gyerekkorodban (puer) olvastad Asper Vergilius- és Sallustius-kommentárját, Vulcatius kommentárját Cicero beszédeihez, Victorinus kommentárját Cicero dialógusaihoz, tanárom, Donatus kommentárját Terentius

komédiáihoz és Vergiliushoz, és mások más szerzőkhöz írt kommentárjait, Plautushoz, Lucretiushoz, Flaccushoz, Persiushoz, Lucanushoz. Vádold ezeknek a szerzőknek az értelmezőit azon az alapon, hogy nem ragaszkodtak csak egyetlen magyarázathoz, és hogy egyetlen témához kapcsolódóan felsoroltak minden magyarázatot, amit saját maguk vagy mások a legjobbnak gondolnak.

Jeromos amellett érvel, hogy a kommentároknak, mint a többi irodalmi műfajnak is – ahogyan ezt másutt kifejté⁵ –, megvannak a saját hagyományos szabályai. A *Galatákhoz* kommentárjában például azt írja, hogy „nem *panegyricust* vagy *controversiát* írok, hanem kommentárt [...]. Az a feladatom, hogy a homályos részeket tárgyaljam, a világos szakaszokat éppen csak érintsem, a bizonytalan dolgokon pedig hosszan elidőzsek.”⁶ A kommentátor felelőssége, hogy többféle magyarázatot is kommentárjába foglaljon, még olyan nézeteket is, amelyekkel nem ért egyet és amelyekért nem vállal felelősséget.

Jeromos persze nem elfogulatlan: őt magát is támadták azért, mert eretnek nézeteknek is helyet adott művében. Mivel híres kommentárirók is ismertettek olyan véleményeket, amelyekkel nem értettek egyet, érvel Jeromos, a vád nem állja meg a helyét. Ilyen szempontból nem lát különbséget a bibliamagyarázatok és a szekuláris kommentárok között,⁷ és továbbra is követi azt az általános gyakorlatát, hogy klasszikus párhuzamokat sorakoztat fel saját álláspontja indoklásaként.⁸ Ez ráadásul alátámasztja retorikai stratégiáját is, amelynek lényege, hogy az ellenfelét teljesen tanulatlannak tünteti fel.

Jeromos hangsúlyozza, hogy az olvasó feladata önállóan eldönteni, mit gondol.⁹ Máshol is elismétli ezt a nézetét: a *Dániel könyvéhez* írt kommentárjában¹⁰ például azt írja, tudja, hogy „nagyon tanult emberek” (*eruditissimis viris*) vitattak meg egy adott kérdést, és mindegyikük elmondta a saját véleményét. „Tehát – vonja le a következtetést – „mivel veszélyes dolog ítéletet mondani az Egyház vezetőinek (*magistorum*) véleményéről, és előnyben részesíteni egyiket a másikhoz képest, ismertetni fogom mindegyikük álláspontját, és az olvasóra hagyom annak megítélését, hogy melyikük értelmezését fogadja el.”

A *Contra Rufinum* metaforája, mely az értő olvasót (*prudens lector*) jó bankárhoz (*bonus trapezita*) hasonlítja, az olvasó szerepét emeli ki. A metafora egy *agraphonra*, vagyis Jézus

Újszövetségben nem szerepelő mondására vezethető vissza: γίνεσθε δόκμοι τραπεζίται („váltatok jó bankárokká”). E mondás több, mint ötvenszer szerepel az egyházatyáknál és tizenkétszer Origenésnél, akitől valószínűleg Jeromos is vette.¹¹ Amikor Jeromos máshol idézi a mondást, a δόκμοι jelzőt a *boni, callidi, exercitatissimi, prudentissimi* (’jó’, ’okos’, ’igen gyakorlott’, ’igen értő’) és legfőképp a *probatu* (’derék’)¹² mellénevekkel fordítja, igazodva a más egyházatyák által használt nyelvezetbe, amelyben főleg a *sapiens, prudens, callidus, bonus, sollers* és *doctus* (’bölc’, ’értő’, ’okos’, ’jó’, ’hozzáértő’, ’tanult’) latin megfelelők használatosak.¹³ A *bonus trapezita* alakja intelligens figuraként áll előttünk, és legfőképpen úgy, mint aki jelentős felhalmozott tapasztalattal rendelkezik.¹⁴ Az *Ephesiosiakhoz* írt kommentárjában Jeromos a *probantes quid sit beneplacitum Deo* („azt fogadjátok el, ami az Úrnak tetszik”; 5, 10) kijelentést az említett *agraphon*-ból merítve magyarázza, és felhívja a figyelmet a különféle eszközökre, amelyeket a „rendkívül eszes bankár” (*prudentissimi trapezitae*) használ, „aki nem csak szemével ellenőrzi a pénzérmét, hanem a súlyát és a csengését is vizsgálja”.¹⁵ A *prudens lector* tehát olyan olvasó, aki nem csak intelligens és figyelmes, hanem fel tudja használni saját korábbi olvasási élményeit az értelmezés során.

Noha Jeromos műfaji hagyományokra alapozza álláspontját, nem szabad azt a következtetést levonnunk, hogy az alternatív nézetek iránt mutatott tolerancia és az aktív olvasói döntéshozás követelménye csak a kommentárműfajra volt jellemző, és nem általában a rómaiak irodalmi művekkel szembeni attitűdjére. Amikor Jeromos arról beszél, hogy Rufinus nem tud bizonyos dolgokat, amiket már iskolás fiúként meg kellett volna tanuljon, vagy amikor Donatust mint tanárát említi, akkor világossá válik, hogy a kommentátorok aktív szereplői voltak az oktatásnak: tevékenységük nem szorult az irodalmi műfaj keretei közé, és tanárokként kifejtett hatásuk azután is hosszan érezhető volt, hogy a tanulóknak már kialakultak az olvasási szokásai.

A Jeromos-részlet négy szempontból is fontos. Először is, leírást ad (bármilyen rövidet is) a kommentátor feladatáról, és ez a leírás összhangban áll máshol megtalálható kijelentéseivel és saját kommentátori gyakorlatával is. Másodsor, azt mondja, hogy a saját felfogása általánosan elfogadott volt, ami persze előfordulhat, hogy nem igaz. Világos, hogy érdekében áll úgy bemutatni saját nézeteit, mint amelyek széles körben elterjedtek, másrésről azonban veszélyes lett volna népszerűnek nevezni őket, ha a valóságban nagyon is népszerűtlenek voltak. Harmadsor, azt állítja, hogy egyes, mára elveszett kommentárok is azt a gyakorlatot követték, amelyet bemutat. Negyedsor, kiemeli, hogy saját kommentátori gyakorlata hosszú hagyományon alapul: a példái egészen a késő második századig vezethetők vissza. Hogy próbára tegyük elemzése helyességét, térjünk most rá azokra a kommentárokról, amelyek fennmaradtak.

Noha a kommentárokból a legtöbb jegyzet csak egy magyarázatot tartalmaz,¹⁶ sok olyan is van, amely különböző értelmezéseket sorol fel anélkül, hogy bármelyiket is előnyben részesítené a többivel szemben. Ezek a jegyzetek általában kisebb témákat érintenek, ahogyan az összes jegyzet elsöprő többsége. Néhány azonban általánosabb problémákat tárgyal, mint például Servius, amikor a bukolikus költészet négy lehet-

séges eredetét sorolja fel, vagy amikor Porphyrio azt latolgatja, hogy Horatius története a veszedelmes farkasról tréfásan értendő, vagy pedig „igaznak, hiszen a farkasoknak szokása, hogy magányos embereket támadnak meg”.¹⁷ A felsorolt alternatívák száma változó, Servius például három különböző magyarázatot ad arra, hogy Vergilius miért használja az *altae* jelzőt az *altae moenia Romae* („a magas Róma falai / Róma magas falai”) kifejezésben.¹⁸

A jegyzetek sokféle kérdés kapcsán szolgálnak alternatívákkal: lehet szó különböző olvasatokról, egy-egy szó jelentéséről, arról, hogy mely szavak tartoznak egymáshoz egy soron belül, egy-egy szóalak nyelvtani meghatározásáról vagy egész sorok értelmezéséről – tulajdonképpen bármiről. Gyakran olyan esetekben is több lehetőséget sorolnak fel, ahol egy modern kommentár szerzője valószínűleg inkább részletesebben foglalkozna a kérdéssel és végül döntésre jutna. Az *Annotationes super Lucanum* például nem dönti el, hogy Cannae különféle azonosításai közül melyik felel meg a valóságnak, hanem mindössze annyit jegyez meg, hogy „egyesek szerint egy afrikai *civitas*, mások szerint egy apuliai *vicus*, amely mellett Hannibal legyőzte a rómaiak seregét és Paulus *consult*”.¹⁹

Néhány jegyzet túllép az alternatívák pusztá felsorolásán és explicit módon felhívja a figyelmet arra, hogy nincs egyetlen biztos magyarázat. Például amikor Porphyrio Horatius ... *palmaque nobilis / terrarum dominos evehit ad deos* („a hírnevet adó pálmaág a föld urai, az istenek közé emeli”) soraival kerül szembe, azt írja, kétséges (*ambiguum*), vajon a *nobilis a deos* vagy a *palma* jelzője-e.²⁰ Terentius egy sorához Donatus az *incerta distinctio* („nem dönthető el egyértelműen”) megjegyzést fűzi,²¹ míg az *Annotationes super Lucanum a Bellum civile VIII. 479.* sorához a *lustra* szóval kapcsolatban megjegyzi, hogy bizonytalan (*incertum*) a jelentése: utalhat lakóhelyre (*cubilia*), magára az ötéves időszakra vagy pedig a valamitől való megszabadulásra (*liberationes*). Servius azt mondja, hogy egy bizonyos szakaszt az *Eclogákban* „többféleképpen magyaráznak”.²²

Sok jegyzet csak néhány szóból áll, kevés magyarázattal vagy magyarázattal nélkül, mint amikor Serviusnak elég hat szó az *Ecl. 4, 13*-hoz tartozó jegyzetben, hogy három alternatívát sorakoztasson fel, kire vonatkozhat a *te duce* („a te vezetéssel”): „vagy Augustus, vagy Pollio, vagy Saloninus”. Aelius Donatus is mindössze kilenc szóval magyarázza, hogy az *illi* Terentiusnál az *Adelphoe*-ban négy különböző emberre is utalhat: *ILLI cui? Ctesiphoni <an> Lenoni an Aeschino an Syro?* („NEKI kinek? Ctesiphónak, Lenónak, Aeschinusnak vagy Syrusnak?”).²³ Találunk azonban lényegesen hosszabb és részletesebb listákat is. Egy példa megteszi. Annak magyarázatául, hogy miért nevezi Vergilius Amyclae városát „némának”,²⁴ Servius két lehetőséget vázol: (1) Amyclae-t Pythagoras vegetáriánus követői alapították, akik nem voltak hajlandóak megölni a környező mocsarak kígyóit, így a kígyók ölték meg őket: „Ezért hívja Vergilius némának, azaz pythagoreusnak Amyclae-t, ugyanis az ötéves némaság egy pythagoreus erény.” (2) A gyakori hamis riadók miatt hoztak egy törvényt, amely megtiltotta az ellenség érkezésének bejelentését, így amikor a várost egyszer valóban megtámadták, akkor a támadók el is tudták foglalni, mivel semmi nem jelezte érkezésüket. „Ezért ’néma’ Amyclae, hiszen a némaság miatt pusztult el.” Servius Danielis hozzáfűz még három lehetséges

magyarázatot: (3) Cicero szerint Amyclae a „túlzott visszafogottság” miatt halt ki: „a szomszédaiktól sérelmeket szenvedtek el, de némán tűrték ezeket.” (4) A ’néma’ arra utal, amiről az ember hallgat, ti. a nemtelenségre. (5) A ’néma’ a *hypallagé* (jelzőcsere) alakzatának egy példája, és amúgy a mondat alanyához tartozó jelző vagy határozó lenne, hiszen a király „némán uralkodott Amyclaeaban”. A kommentátorok nem foglalnak állást egyik magyarázat mellett sem.

Sok olyan jegyzet is van azonban, amely kifejezi, hogy a kommentátor melyik értelmezést találja helyesnek. Olykor a választás indoklás nélküli, vagy csak egészen rövid indoklást kapunk. Például az *Aen.* V. 506. sorában található *omnia plausu* esetében Servius mindössze tizenkét szóban ismerteti a különböző magyarázatokat, elmondja, ezek közül melyiket tartja helyesnek és tömören kijelenti, hogy „a másik magyarázat ugyanis nem hihető”.²⁵ Horatius *fidens iuventus horrida bracchiis* („a karja erejében bízó, rémületes ifjú se-reg”) sorával kapcsolatban Porphyrio, aki nem ismeri fel az utalást a Százkarúakra, futólag megjegyzi, hogy jobb úgy érteni a szakaszt, hogy a *horrida* a *iuventushoz* tartozik, és nem a *bracchiis*hez.²⁶

Más esetekben, amikor a kommentátor megfogalmazza saját véleményét, hosszabban indokolja, miért azt tartja helyesnek. Mint például Aeneas Sibyllához intézett szavai esetében (központozás nélkül idézem, mert épp a szavak összetartozása a kérdés): *quid Thesea magnum / quid memorem Alciden?* („Miért említsem a nagy Theseust, miért Alcident [azaz Hercules]?”).²⁷ „A legjobb – mondja Servius – elválasztani a szavakat egymástól [így a *magnum* az *Alciden*hez tartozik], noha egyesek *quid Thesea magnum*ként olvassák a sort, és így a jelzőt Theseusnak tulajdonítják, hiszen ő nem evidens módon ’nagy’, míg Herculesről eleve tudjuk, hogy ’nagy’, a jelző nélkül is. De még mindig jobb a *magnum* jelzőt Herculesnek tulajdonítani, mint egy szentségtörőnek.”²⁸ A *Commenta Bernensia* a lucanusi *postquam reges timuere futura* kijelentéssel kapcsolatban először röviden említ két lehetséges magyarázatot, de aztán rögtön egy harmadik mellett foglal állást, amelyet egy anekdotával is kiegészít:²⁹

Egyesek szerint Xerxést kell alatta érteni, mások szerint pedig Nagy Sándort. De valójában Neróról beszél. Amikor ugyanis a császár a jósdát kérdezte, az istenség azt válaszolta neki: „nem adok választ anyagyilkosoknak”, ugyanis Nero megölte a saját anyját. Megdöbbenve ettől a választól Nero betiltotta a jóslatkérést, nehogy valaki a császárok sorsáról kérdezzen és összeesküvést szőjön ellenük, vagy nehogy valaki magának Nerónak a sorsát firtassa.

A kommentátorok egyértelmű, nagyrészt a hagyomány dik-tálta kifejezéseket használnak preferenciájuk kifejezésére. Az értelmezések egyike *melius*³⁰ (’jobb’) vagy *verus / verior*³¹ (’igaz / igazabb’) vagy *rectius* (’helyesebb’),³² míg az ellenkező vélemény *falsum* (’téves’),³³ vagy ’rosszul’ (*male*)³⁴ gondolják olyanok, akik ’tévednek’ (*errant*).³⁵ A kommentárirók nyelvezete olykor a karcostól az egyenesen sértőig terjed; olyan szavakat használnak, mint például *stultum*,³⁶ *ineptum*,³⁷ *incredibile*,³⁸ *superfluum*³⁹ (’ostoba, balga, hihetetlen, felesleges’) és ennek más változatait, továbbá a *pueriliter*⁴⁰ vagy *supervacue*⁴¹ (’gyerekesen, feleslegesen’) kifejezéseket.

Egy adott értelmezés támogatói és elvetői általában nincsenek megnevezve, az általános *multi* vagy *quidam* rejti őket.⁴² Olykor azonban nevesítenek egyes kommentátorokat: Donatus például megjegyzi, hogy Terentiusnál az *Adelphoe*-ban Probus egy sort Sostratának ad, míg Asper a dajkának.⁴³ A kommentár szerzője maga is megjelenik olyan kifejezésekben, mint a *mihi videtur* (’nekem úgy tűnik’),⁴⁴ *puto* vagy *putamus* (’úgy vélem / véljük’),⁴⁵ *ego melius intellego* (’jobbnak tartom’),⁴⁶ *melioerem tamen dico esse intellectum* (’jobbnak tartom azt az értelmezést’).⁴⁷

Az olvasó egy sor alternatív magyarázattal találkozhat, amelyek közül a kommentár szerzője vagy preferál egyet, vagy nem, de mindenképpen az olvasónak magának kell eldönteni, melyiket fogadja el. Jeromos *prudens lector*áról már volt szó. Tiberius Claudius Donatus is hangsúlyozza az olvasó szerepét, amikor arról értekezik, hogyan kell a szavakat csoportosítani Nisus beszédében: *Euryale infelix qua te regione reliqui* („Euryalus, szegény, hol vesztettelek el magam mellől”, *Aen.* IX. 390).⁴⁸ TCD leírja, hogy az *infelix* sorbeli helyzetéből adódóan tekinthető akár az *Euryale*, akár a beszélő, Nisus jelzőjének. A két lehetséges értelmezést tizenkét soron keresztül tárgyalja. TCD lezárhatta volna itt a jegyzetét, de hozzáteszi: *iudicium hic legentis est necessarium, ut sequatur utrumque aut deligat alterum quod putauerit melius* („itt az olvasó döntésére van szükség: mindkét lehetőséget elfogadja, vagy az egyiket választja, azt, amelyiket jobbnak talál”). Ezután meghozza saját döntését: arra jut, hogy az *infelix* Nisus jezője. TCD döntése azonban nem köti az olvasót. Az *Interpretationes Vergilianae* előszavában azt tanácsolja fiának, hogy a munkáját más munkákkal együtt használja.⁴⁹ Aelius Donatus a Vergilius-kommentárjának előszavaként is szolgáló levelében szintén hangsúlyozza, hogy ő csak egy kommentárszerző a sok közül, az értelmezői hagyomány egyik képviselője.

A kommentátor saját értelmezői eljárásai sokszor az olvasó feladatát is körvonalazzák. Valahányszor kiválaszt egyet a lehetséges magyarázatok, olvasatok közül, arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy itt valamilyen döntésre van szükség, és valahányszor alternatívákat tárgyal, még ha nem is választ közülük, bemutatja, *hogyan* kell megalapozott döntést hozni: mik a jó érvek? mely bizonyítékok meggyőzőek? Porphyrio, amikor Horatius *Paelignis... frigoribus* („paelignus fagy”) szókapcsolatát értelmezi, megfogalmazza, hogy nem biztos benne, mi a költő célja: az, hogy olvasói úgy gondolják, a vers *in Peligno oppido* („a paelignusok városában”) játszódik, vagy pedig csak általános értelemben használja a kifejezést, „ahogy az a költők szokása”. Mindezt egy *Georgica*-sorról támasztja alá.⁵⁰ Porphyrio rövid elemzése megmutatja azt is, hogy milyen kérdések tehetők fel, és hogy hogyan lehet őket megválaszolni. Terentius egyik sorának esetében, amelyben vitatott, hogy mely szavak tartoznak össze, az egyik lehetséges megfejtés melletti érvként Donatus azt hozza fel, hogy „a régiak így mondták” (*sic veteres loquebantur*).⁵¹ Egy másik esetben Servius írja, hogy az *Aeneis* első sorában szereplő *cano* igének „sok jelentése van” (*polysemus sermo est*); hármát említ, és azzal zárja, hogy az ’énekel’ a legjobb jelentés itt, hiszen a költeményeket énekelni szokták.⁵²

A legjobb olvasók – gondoljunk Jeromos bankárára – figyelmesen olvasták a szöveget, és értelmezésük során az általános tudás, a szakértelem, és az adott szerzővel való fog-

lalkozás során szerzett jártasság elegye játszott szerepet.⁵³ Ha az olvasóból hiányoztak ezek a képességek, akkor hibákat követett el, mint amikor egyes olvasók „tudatlanságból” (*per inperitiam*) a hibás olvasatot választották az *Aeneis* III. 336. sorában.⁵⁴ Az olvasó hozzáértése a szövegekkel való hosszú és figyelmes foglalkozás eredménye. Például Servius felteszi a kérdést, hogy miért nevezi Vergilius Nursiát *frigidának*, azaz hidegnek.⁵⁵ Két lehetőséget ismertet: vagy mert Nursia valóban *frigida*, vagy pedig mert a szó ’mérgezőt’ vagy ’ártalmat’ is jelent, és hozzáteszi, hogy a közgyűlésben elmondott beszédekben a Gracchusok Nursia népét *sceleratinak*, ’bűnösnek’ nevezték. Servius hozzáteszi: „Tudjuk, hogy Vergilius nagyon szeret történelmi tényekre utalni.” Egy hasonló esetben Probus az *Aeneis* híres soraihoz: *hinc populum late regem belloque superbum / venturum excidio Libyae* („egy szélesen uralkodó és háborúban gőgös nép születik majd, hogy elpusztítsa Libyát”, I. 21–22) azt a megjegyzést fűzi, hogy a rákövetkező *sic volvere Parcas* („így szövik a Parcák”, 22) elhagyható anélkül, hogy az egész részlet értelme változna (*sensus integer*, „a jelentés változatlan marad”). Servius Danielis erre a megjegyzésre így reagál: „de Vergilius örömét leli abban, hogy más témáról írva is a római népet dicséri.”⁵⁶

Az olvasó bármikor megváltoztathatta döntését: mai fogalmainkkal élve ezek a döntések folyamatosan újraértékelhetők voltak két szinten is. Egyrészt valahányszor valaki újraolvasott egy szöveget – márpedig ez gyakran előfordult egy olyan oktatási rendszerben, amely nagyon erősen támaszkodott egy szűk kánonra, és ahol a határ az olvasás és már-már a meditáció között elmosódott –, újra feltehetette a régi kérdéseket, és újakat is megfogalmazhatott, ahogyan nőtt az olvasási tapasztalata. Másrészt egyetlen olvasási folyamat során is minduntalan újraértékelte a meghozott döntéseket például arról, hogy egy szó adott használata összhangban áll-e annak többi előfordulásával.

Az olvasóra tehát egyenként és nem automataként gondoltak, méghozzá olyan egyenként, aki aktívan részt vesz az olvasásban, nem csak passzív befogadó. Önállóan kell döntenie minden szó és minden sor értelmezéséről: milyen esetben áll ez a szó? mit jelent? van itt valamilyen különleges jelentése? mely szavakkal tartozik össze? a szerző vagy az egyik szereplő beszél? milyen hangsúllyal olvassam fel a sort? milyen történelmi utalások vannak itt? mely mítoszra utal a szöveg? milyen irodalmi műveket idéz fel? Ezek a kérdések határozzák meg a latin irodalmi szövegek olvasását az ókori és a mai olvasó számára is, de a római gyakorlat nagyon határozottan kiemelte az olvasó fontosságát a szöveg megértésében, anélkül, hogy a tanárra vagy a kommentárra mint egyetlen, az értelmezői döntések meghozására jogosult autoritásra tekintett volna.

Az olvasó függetlensége szembehelyezte-e őt a hagyománnyal? Távolról sem: éppen a hagyomány tette az olvasó szerepét ilyen fontossá, hiszen felmutatta és magába foglalta a különféle, egymással versengő magyarázatokat, nem pedig elvetette őket egyetlen győztes és meghatározó érvényű értelmezéssel szemben. Az olvasó a hagyomány tükrében hozta meg döntését, nem pedig annak ellenében. Ezt a kommentátorok egyértelműen ki is fejezték, amikor megemlítettek más értelmezőket, név szerint vagy csak a *multi*, *quidam* vagy *alii* (’sokak, egyesek, mások’) szavakkal. Amikor pedig a kommentárszerzők határozott véleményt fejeztek ki, és saját magukra első személyben hivatkoztak, akkor belefoglalták ebbe

a hagyományba magukat,⁵⁷ sőt egyúttal az olvasókat és a tanítványokat is. Az olvasó függetlensége megerősítette a hagyományt, nem pedig megkérdőjelezte. A hagyományellenes hozzáállás nem az egyik értelmezés elvetése és a másik elfogadása, hanem az alternatív értelmezések létjogosultságának tagadása lett volna. A rómaiaknál azonban, ahogyan egyetlen irodalmi mű sem született az adott irodalmi műfajtól és az elődöktől függetlenül, úgy egyetlen olvasó sem értelmezői vákuumban olvasott.

Az olvasó számára tehát rugalmas volt az irodalmi jelentés egy adott pillanatban és az idő múlásával is. Vergilius *Eclogáit* például, amelyeket erősen befolyásolt Theokritos költészete, újraértelmezték a költői életrajz allegóriájaként, ahogy telt az idő és az olvasók nem ismerték már jól Theokritost.⁵⁸ Az egyes történelmi alakok beazonosítása elég képlékeny volt: ugyanaz a szereplő több történelmi alakot is reprezentálhatott, és egy történelmi alaknak több szereplő is megfeleltethető.

Az olvasónak szüntelenül választania kellett, a hagyomány azonban csak egy döntést hozott: azt, hogy magába foglal különböző magyarázatokat, és minden más választást az olvasóra hagy. Éppen azért olyan folyamatos a római értelmezői hagyomány, mert hagyott teret az egyes olvasóknak, és támogatta a független értelmezői választásait. Ez a folytonosság azonban sokkal inkább a módszer folytonossága, semmint a következtetéseké. A hagyomány és a hagyományt létrehozó olvasók egyetérthetnek a módszerekben, és vitatkozhatnak konkrét értelmezéseken. Az értelmezői autoritás egyszerre decentralizálódik az olvasókban, és centralizálódik újra a folyamatosan bővülő értelmezői hagyományban.

A módszerre, folyamatra, nem pedig az eredményre helyezett hangsúly tükrözheti a társadalmi környezetet, amelyben a rómaiak olvastak és megvitaták az irodalmat. A rómaiak nem egyedül és némán olvastak, hanem többnyire hangosan és társaságban, legyen az a társaság csak az úr és a felolvasó szolga (*lector*), egy lakoma résztvevői vagy egy (nyilvános) felolvasás közönsége.⁵⁹ A beszélgetés, amely meghatározó volt az olvasásélmény szempontjából, valószínűleg hasonlóan zajlott a kommentátorok bejegyzéseiben zajló párbeszédhez.

E konzekvensen rugalmas módszernek köszönhetően tudott a római értelmezői hagyomány a nagy történelmi változásokra reagálni, miközben ugyanazok a szövegek maradtak az oktatási és kulturális rendszer középpontjában.⁶⁰ Vergilius például kulcsfontosságú volt a római oktatásban az első században, de hasonló szerepet töltött be évszázadokkal később is, amikor az olvasók tudása Vergilius koráról már erősen elhaványult, és amikor irodalmi elődeinek ismerete jobbra eltűnt. Az olvasók úgy reagáltak a szövegre, hogy nem terhelte őket ismereteik hiánya, amiről többnyire nem is tudtak.⁶¹ Tiberius Claudius Donatus például panegyrikus beszédként értelmezte újra az *Aeneist*, mivel nem ismerte Vergilius történelmi körülményeit, saját tapasztalattal rendelkezett azonban a késő császárkori panegyrikus beszédekről és az azokat támogató retorikai hagyományról.⁶² A független római olvasó elutasíthatott egyes értelmezéseket anélkül, hogy elutasította volna magát a hagyományt vagy a szövegeket, amelyek központi szerepet töltek be ebben a hagyományban. A hagyomány és a szövegek folyamatosan elevenek maradtak.⁶³

Jegyzetek

A tanulmány eredeti megjelenésének adatai: „The Flexibility of Literary Meaning and the Role of the Reader in Roman Antiquity”: *Latomus* 60 (2001), 433–445. © Société d'études latines de Bruxelles. A latin nyelvű idézetek fordításai – ha másként nem jelezzük – a tanulmány magyar változatához készültek.

- 1 A művekről általában lásd Faider 1931. Mivel a tárgyalt kommentárok közül több is kevésbé ismert, több példával fogom az elemzést illusztrálni, mint amit az egyes kommentárok szakértői igényelnének. Hogy megkönnyítsem a tájékozódást, egyes kommentárok esetében egyszerre hivatkozom az elsődleges szövegre és a kommentár modern kiadására. A kommentárokat az alábbi kiadásokból idézem: *Adnotationes super Lucanum*: Endt 1909, a Lucanus-hely szerint idézve; *Commenta Bernensia*: Usener 1869 (ugyanígy); Donatus Terentius-kommentárja: Wessner 1902–1905, a mű címe és sora szerint idézve, emellett a Wessner-kiadás kötetével, oldal- és sorszámával, pl. Don. *ad Ter. Andria* 228 / Wessner I. 99, 6–8; Tiberius Claudius Donatus: Georgii 1905–1906, mivel TCD gyakran egyszerre több sort kommentál, nem az *Aeneis* sorszámait alapján, hanem a Georgii-kiadás kötet-, oldal-, és sorszámával (pl. TCD II. 453, 1–2). Porphyrio Horatius-kommentárja: Hauthal 1864–1866, a Horatius-sorok szerint és Hauthal kiadásának kötet-, oldal-, és sorszámával idézve, pl. Porphyrio *ad Hor. Carm.* I. 12, 34–35 / Hauthal I. 49, 21–25. Servius és Servius Danielis (= DS): Thilo–Hagen 1881–1887, Vergilius műveinek sorszámaival idézve.
- 2 Fraenkel 1948/49, 153–154 a „Harvard Servius”-kiadás elsőként megjelent kötetéről írt kritikájában előterbe állította a latin és görög kommentárok közötti tartalmi és formai kapcsolatot, ezekről azonban nem lesz szó írásomban. Még ha a latin kommentárok minden tulajdonsága párhuzamba állítható is görög előzményeivel, a latin kommentárhagyomány már rég beépítette és elsajátította ezeket a kommentátori gyakorlatokat. A párhuzamok kimerítőt elemzése messze túlmutatna ezen tanulmány keretein.
- 3 Például az *Aeneis* X. 428 központozásáról azt írja, *quidam dubium volunt* („egyesek szerint kérdéses”, DS *ad loc.*).
- 4 Minden általam vizsgált kommentárban vannak alternatívákat említő jegyzetek, noha egyesekben több, mint másokban; pl. a serviusi hagyomány, Donatus Terentius-kommentárja és Porphyrio Horatius-kommentárja gyakrabban tüntet föl alternatívákat, mint a *Commenta Bernensia* és az *Adnotationes super Lucanum*. TCD a többinél kevesebbet említ, de a szerző saját bevallása szerint különönc volt, és kijelentette, hogy azért írta meg saját művét, mert az iskolamesterek – ti. a hagyományos gyakorlat megtestesítői – nem végeztek elég jó munkát (TCD I. 1, 5–2, 6).
- 5 További releváns részletekért Jeromosnál lásd Lardet 1993 *ad I.* 15, 19–23 (137a). Jeromos kommentátorokról vallott nézeteinek általános tárgyalását nyújtja Jay 1985, 69–80.
- 6 PL XXVI. 400C: *sit responsum, me non panegyricum aut controversiam scribere, sed commentarium... Officii mei est obscura disserere, manifesta perstringere, in dubiis immorari*. Lardet 1993 *ad Contra Rufinum* I. 15, 19–23 (137a) felhívja még a figyelmet az alábbi részletre: *longos florentesque tractatus in quibus plausibilis ludit oratio, sed commentarios scribimus quorum officium est praeterire manifesta, obscura disserere* („nem hosszú és burjánzó fejtegetést írunk, amely a tetszetős beszédnek ad játékteret, hanem kommentárt, aminek az a feladata, hogy hallgasson arról, ami egyértelmű, és a homályosat tárgyalja”, *In Zach.* II. 7, 8–9).
- 7 Lásd Lardet 1993 *ad I.* 16, 15–26 (143a[–144]) és Jay 1985, 72–73.
- 8 Például a *Liber de optimo genere interpretandibus* (*Epist.* LVII. 5, 2–5; Bartelink 1980 *ad loc.*) megvédi a fordítási módszerét.
- 9 Az olvasói választás fontosságáról Jeromosnál lásd Jay 1985, 73–74.
- 10 PL XXV. 542c. További hivatkozásokat *ad Antin* 1968, 355, 84. j.
- 11 Lásd Lardet 1993 *ad Contra Rufinum* 143b[–144]; Bogaert 1973, 247–252; és *Antin* 1968, 345–363, főleg 355–356.
- 12 Lásd Lardet 1993 *ad 143b[–144]*, elemzés és bibliográfia: 82.
- 13 Lásd Bogaert 1973, 250.
- 14 Bogaert 1973, 250 az angol *capable* fordítást javasolja.
- 15 PL XXVI. 524b.
- 16 Egyes szövegekről úgy tartották, hogy több problémát vetnek fel, mint mások. Servius szerint (*ad Georg.* I. 43) a *Georgica* nem szolgáltat annyi „homályos problémát” (*obscuritatem in quaestionibus*), mint az *Aeneis*, kivéve néhány szakaszát, noha ez is szembesít azzal a nehézséggel, hogy magát a szöveg tárgyát megértsük (*difficultatem, ut res positas intellegamus*).
- 17 Serv. *ad Ecl. praef.*; Porphyrio *ad Hor. Carm.* I. 22 *praef.* / Hauthal I. 90, 15–16.
- 18 Serv. *ad Aen.* I. 7.
- 19 *Adn. ad B. C.* II, 46. A földrajzi ismeretek nem mindig az erősségei ennek a kommentárnak; vö. *ad VIII.* 697 *Pyramides: pyramis dicitur fabrica sepulcrorum, quae sic struitur, ut ab imo lata in acumen tenue ex omnibus angulis colligatur. Alii pyramides volunt esse in Alexandria civitates.* („A piramisról azt mondják, hogy épített síremlék, amely úgy van összeállítva, hogy alul széles, de hegyes csúcsban ér össze mindegyik irányból. Mások szerint a piramisok alexandriai városok.”)
- 20 *Ad Hor. Carm.* I. 1, 5 / Hauthal I. 6, 11; vö. pl. *ad Carm.* II. 1, 21 / Hauthal I. 155, 13–14.
- 21 Don. *ad Ter. Andr.* 228 / Wessner I. 99, 6–8.
- 22 Serv. *ad Ecl.* 7. 6: *varie hic locus exponitur*.
- 23 Don. *ad Ter. Ad.* 915 / Wessner II. 173, 13–14.
- 24 *Tacitis... Amyclis* (*Aen.* X. 564); Serv. *ad loc.*
- 25 Serv. *ad Aen.* V. 506 *Omnia Plausu alii pinnarum dicunt, sed melius est, spectantum favore: illud enim est incredibile* („a *plausus* [‘csapdosás’] egyesek szerint a madár szárnyaira vonatkozik, de jobb értelmezés az, amely szerint a nézők tapsára: az előbbi értelmezés ugyanis kevésbé hihető”).
- 26 Porphyrio *ad Hor. Carm.* III. 4, 50 / Hauthal I. 277, 4–5.
- 27 *Aen.* VI. 122–123.
- 28 *Ad VI.* 123. Szövegkiadásában (Oxford, 1969) Mynors Servius követve így adja meg a kérdéses részletet: *quid Thesea, magnum / quid memorem Alciden?*
- 29 *B. C.* V. 113; *Comm. Bern. ad loc.*
- 30 Don. *ad Ter. Hec.* 634 / Wessner II. 306, 6–8; Porphyrio *ad Hor. Carm.* III. 4, 50 / Hauthal I. 277, 4–5; Serv. *ad Georg.* II. 417; *ad Ecl.* 3. 7; TCD I. 379, 7.
- 31 *Vera lectio* („helyes olvasat”), Serv. *ad Ecl.* 1, 12; *verum intellectum* („helyes értelem”), TCD I. 126, 5; *verius* („helyesebb”), Serv. *ad Georg.* I. 198; *verior expositio* („helyesebb magyarázat”), DS *ad Georg.* I. 100; *magis verum* („helyesebb”), Serv. *ad Georg.* I. 19.
- 32 Serv. *ad Georg.* III. 3.
- 33 DS *ad Georg.* III. 82; Serv. *ad Aen.* I. 179; X. 608.
- 34 Pl. Don. *ad Ter. Andr.* 45 / Wessner I. 56, 6–7; Serv. *ad Ecl.* 1, 5.
- 35 Porphyrio *ad Hor. Ars P.* 471 / Hauthal II. 665, 9–11; Don. *ad Ter. Phorm.* 160 / Wessner II. 392, 10–16; Serv. *ad Aen.* I. 75; TCD I. 111, 28.
- 36 Serv. *ad Georg.* I. 286. Amikor Servius a *doctissima Cymodocea* („az igen tanult Cymodocea”, *Aen.* X. 255) interpretációját „igen balgának” (*stultissimus, ad loc.*) nevezi, akkor szándékosan játszik rá a felsőfokra és valószínűleg arra számít, hogy az olvasó-

- ja legalább valamelyest humorosnak találja (az egyetlen másik előfordulása a *stultissimus*nak Serviusnál: *ad Georg.* I. 458).
- 37 Porphyrio *ad Hor. Carm.* I. 12, 34–35 / Hauthal I. 49, 21–25.
- 38 Serv. *ad Aen.* V. 506.
- 39 Serv. *ad Aen.* X. 608; *Georg.* I. 147, I. 344; *Ecl.* 3, 20; 3, 71.
- 40 Serv. *ad Aen.* VIII. 297.
- 41 Don. *ad Ter. Ad.* 618 / Wessner II. 123, 12–13. Noha TCD gyakran követi az általános szokásokat preferenciája kifejezésére, néha támadóbb hangnemet üt meg, mint például amikor Priamus lándzsájáról (*Aen.* II. 545–546) azt írja: *nonnulli hic faciunt inanissimam quaestionem [...] his ego reddenda ratio est, ut vacuato quod male sentiunt incipiant sequi quod prudenter est dictum* („többen itt egy ostoba kérdést tesznek fel [...] nekik tehát úgy felelhetünk, hogy felejtsek el, amit rosszul gondoltak, és kezdjék el követni az okosabb értelmezést”, TCD I. 223, 8–11): Noha a *male* része a szokásos szókincsnek, az *inanissimam* felsőfok csak egyszer szerepel Serviusnál (*ad Ecl.* 2, 34), aki általában megelégszik az enyhébb *inaniával* (pl. *ad Aen.* I. 1). Egy másik részletben TCD azokra utal, „akik ennek a szöveghelynek a megértését téves magyarázatokkal lehetetlenítették el, nem figyelve arra, amit meg kell érteni, és felesleges okfejtéssel kutatva olyasmit, amit a költő nem gondolt” (*qui intellectum loci istius scaevis interpretationibus dissipant dimisso eo quod intellegi debet argumentatione superflua perquirunt quod poeta non sensit*, TCD I. 423, 12–15). Amikor a [*spretae*] *iniuria formae* („igazságtalanul megsértett szépsége”, *Aen.* I. 27) szókapcsolatot kommentálja, enyhe kárörömmel jegyzi meg, hogy *hoc loco doctores falluntur* („ez a szöveghely kifog a tudósokon”, TCD I. 15, 17). Ez az attitűd összhangban van a TCD bevezetőjében ismertetett célokkal: ott azt mondja a fiának, hogy szerinte az iskolai tanárok nem sokat segítenek a tanulóknak, a kommentátorokat pedig nem a tanítási vágy, hanem a reputációjuk hajtja (TCD I. 1, 5–8). Servius is kritizál egyes kommentárírókat és név nélkül hagyott „sokakat” (*multi, nonnulli*), de más hangnemben teszi ezt, önmagát a csoporthoz tartozónak, nem pedig kívülállónak tartja.
- 42 Goold 1970, 116–117.
- 43 Don. *ad Ter. Ad.* 323 / Wessner II. 75, 24–26.
- 44 TCD II. 241, 19; Porphyrio *ad Hor. Serm.* I. 2, 129–130 / Hauthal II. 48, 25 – 49, 4; *Adn. ad B.C.* V. 117; Don. *ad Ter. Eun.* 1079 / Wessner I. 493, 9–18.
- 45 TCD I. 246, 25–26; DS *ad Georg.* II. 333 és III. 3; Don. *ad Ter. Hec.* 440 / Wessner II. 267, 13–19.
- 46 Porphyrio *ad Hor. Epist.* I. 18, 10–11 / Hauthal II. 483, 6–10; vö. *melius accipimus* („jobbnaak véljük”), *Adn. ad B. C.* II. 687.
- 47 TCD II. 453, 7–8; vö. *melioem arbitor intellegi rationem* („jobbnaak tartom az értelmezést”, TCD II. 419, 12).
- 48 Központozás nélkül idézem, ahogyan TCD is olvashatta (TCD II. 241, 5–24).
- 49 TCD I. 1, 9 – 2, 6.
- 50 Porphyrio *ad Hor. Carm.* III. 19, 8 / Hauthal I. 339, 13–15.
- 51 Don. *ad Ter. Eun.* 232 / Wessner I. 315, 17–19. A „régiekre” (*veteres*) hivatkozva sok mindent magyaráznak. A *Commenta Bernensia ad Luc. B. C.* II. 330 szerint például a régiek szokásai magyarázzák, hogy Marcia miért ment hozzá Catóhoz, majd pedig Hortensiusához: *apud veteres mos erat ut quique susceptis quod libitum fuerat liberis propter utilitatem civitatis alii uxorem suam traderet, ut illi filios procreat, vel quoniam philosopho magna sapientiae viro Catoni contempnenda libido fuerat, susceptis tribus liberis uxorem suam Hortensio tradidit.* („A régiek között szokás volt, hogy ha valakinek már annyi gyereke volt, ahányat szeretett volna, a feleségét közérdekből valaki másnak adta, hogy neki is szüljön gyereket. Vagy: minthogy a nagy tudású filozófus Cato már megvetette a kéjvágyat, és volt három gyereke, a feleségét Hortensiusnak adta.”)
- 52 Serv. *ad Aen.* I. 1 Cano.
- 53 Vergiliusszal kapcsolatban lásd Kaster 1980 kiváló munkáját.
- 54 Serv. *ad Aen.* III. 336 Pergamaque: *'Pergama' legendum, non ut plerique 'Pergameam', qui per inperitiam contra metrum sentiunt. Decipiuntur autem dum utrumque derivativum volunt, cum sit 'Pergama' principale.* („A helyes olvasat *Pergama*, nem pedig *Pergameam*, ahogy sokan hiszik, akik a járatlanságuk miatt a metrummal összeegyeztethetetlenül olvassák a sort. Tévednek azonban, amikor mindkét alakot képzett melléknévnek veszik, minthogy a *Pergama* főnév.”) Vö. Don *ad Ter. Hecyra* 440 / Wessner II. 13–19: *imperite Terentium de Myconio crispum dixisse aiunt, cum Apollodorus calvum dixerit, quod proprium Myconiis est, ut Lucilius „Myconi calva omnis iuventus”; unde etiam proverbium facetius Myconium crispum dixisse.* („Azt mondják, hogy Terentius helytelenül mondta Myconiusról, hogy göndör hajú, mert Apollodóros kopasznak mondja, ahogyan a mykonosiakhoz illik, mint Luciliusnál is »minden mykonosi ifjú kopasz«; és innen ered a görög mondás is, miszerint »Mykonos egy és ugyanaz«. Szerintem azonban Terentius szándékosan, viccből nevezi Myconiust göndörnek.”)
- 55 *Aen.* VII. 715; Serv. *ad loc.*
- 56 Serv. *ad Aen.* I. 21: *sed Vergilius amat aliud agens exire in laudes populi Romani.* Másutt DS írja, hogy „Vergilius szeret nem szorosan kapcsolódó dolgokról is beszélni” (*Vergilius amat secretiora dicere, ad Aen.* I. 398).
- 57 Lásd Lardet 1993 *ad Hier. Contra Rufinum* I. 16, 15–26 (143a[–144]).
- 58 Lásd Starr 1995.
- 59 Bár a magányos hangos olvasás nem interperszonalisabb vagy interaktívabb, mint a magányos néma olvasás, a hangos olvasás mégis megnyitja a szöveggel való találkozás olyan lehetőségeit, amelyeket a néma olvasás nem. Mivel a mai társadalmak jelentős részében a hangos olvasás visszaszorul a gyerekkorra, és a néma olvasás elsajátítása jelzi, hogy valaki „profí” olvasóvá vált, nehéz elképzelni, hogy milyen hatása volt a hangos olvasásnak a római kultúrára. Akinek kisgyereke vagy fiatal barátai vannak, gondoljon csak a sok órára, amit felolvasással töltött: a felolvasás nem passzív szórakoztatás, hanem komplex interakció, amely során a gyerek és a felolvasó együtt tanulmányozzák a szöveget, találgatnak, mi fog történni (és lehet sok különféle ötletük), újraolvassák a kedvenc részeket, és megbeszélik, hogy milyen hasonló élményeik voltak. Fontos tanulmányok a hangos olvasásról: Balogh 1926, 84–109 és 202–240; Knox 1968. Az olvasás társadalmi kontextusáról lásd Kenney 1982; Starr 1987; Starr 1991.
- 60 Russell 1981, 8–11 amellet érvel, hogy az irodalomkritika az ókorban a tapasztalatot, és nem szabályokon alapult. A rugalmas megközelítés, amelyet a kommentárokból találunk, összhangban áll ezzel az állásponttal, hiszen a rugalmasság egy praktikus módja a különféle tapasztalatok kezelésének.
- 61 Az ismeretek hiányával olykor tisztában voltak, de nem tudták feloldani a problémát: az *Aeneis* tizenkét részletéről gondolták például általánosan, hogy megfejthetetlen problémák terhelik.
- 62 Lásd Starr 1992, 159–174.
- 63 Köszönettel tartozom a Wellesley College-nak és az American Council of Learned Societiesnek a kutatásom támogatásáért, illetve R. A. Kasternek, P. Marshallnak, J. E. G. Zetzelnek hasznos hozzászólásaikért a projekt korábbi szakaszaiban.

Bibliográfia

- Antin, P. 1968. „Saint Jérôme et son lecteur”: uő: *Recueil sur saint Jérôme*. Brussels, 345–363.
- Balogh, J. 1926. „Voces paginarum”: *Philologus* 85, 84–109, 202–240.
- Bartelink, G. J. M. 1980. *Hieronymus, Liber de optimo genere interpretandi (Epist. 57). Ein Kommentar*. Leiden.
- Bogaert, R. 1973. „Changeurs et banquiers chez les Peres de l'Église”: *Ancient Society* 4, 239–270.
- Endt, I. (szerk.) 1909. *Adnotationes super Lucanum*. Leipzig.
- Goold, G. P. 1970. „Servius and the Helen Episode”: *Harvard Studies in Classical Philology* 74, 101–168.
- Faider, P. 1931. *Répertoire des éditions de scolies et commentaires d'auteurs latins*. Paris.
- Fraenkel, E. 1948–1949. „E. K. Rand et al.: Servianorum in Vergili carmina commentariorum editionis Harvardianae Vol. II.” (recenzió): *Journal of Roman Studies* 38, 131–143; 39, 145–154.
- Georgii, H. (szerk.) 1905. *Tiberi Claudii Donati ad Tiberium Claudium Maximum Donatianum filium suum Interpretationes Vergilianae*. Leipzig.
- Hauthal, F. (szerk.) 1864–1866. *Acronis et Porphyrius Commentarii in Q. Horatium Flaccum*. Berlin.
- Jay, P. 1985. *L'Exégèse de saint Jérôme d'après son Commentaire sur Isaie*. Paris.
- Kaster, R. A. 1980. „Macrobius and Servius. *Verecundia* and the Grammarian's Function”: *Harvard Studies in Classical Philology* 84, 219–262.
- Kenney, E. J. 1982. „Books and Readers in the Roman World”: E. J. Kenney (szerk.): *The Cambridge History of Classical Literature, Vol. II: Latin Literature*. Cambridge, 3–32.
- Knox, B. M. W. 1968. „Silent Reading in Antiquity”: *Greek, Roman and Byzantine Studies* 9, 421–435.
- Lardet, P. (szerk.) 1993. *Saint Jérôme, Apologie contre Rufin*. Paris.
- Russell, D. A. 1981. *Criticism in Antiquity*. Berkeley.
- Starr, R. J. 1987. „The Circulation of Literary Texts in the Roman World”: *Classical Quarterly* 37, 213–223.
- Starr, R. J. 1991. „Reading Aloud: *lectores* and Roman Reading”: *Classical Journal* 86, 337–343.
- Starr, R. J. 1992. „An Epic of Praise: Tiberius Claudius Donatus and Vergil's *Aeneid*”: *Classical Antiquity* 11, 159–174.
- Starr, R. J. 1995. „Vergil's Seventh *Eclogue* and its Readers: Biographical Allegory as an Interpretative Strategy in Antiquity and Late Antiquity”: *Classical Philology* 90, 129–138.
- Thilo, G. – Hagen, H. (szerk.) 1881. *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina Commentarii*. Leipzig.
- Usener, H. (szerk.) 1869. *Commenta Bernensia*. Leipzig.
- Wessner, P. (szerk.) 1902–1905. *Aeli Donati quod fertur Commentum Terenti*. Leipzig.

Zsellér Anna (1981) germanista, műfordító; Kerényi Károly levelezésén és Walter Benjamin műveinek fordításán dolgozik. Legutóbbi fordításkötete: Walter Benjamin: *A belső világ krónikája. Önéletrajzi írások*. Budapest, 2020.

Kapcsolat közvetítő nélkül

Kerényi Károly és Lukács György megvalósulatlan párbeszédéről

Zsellér Anna

Tanulmányom célja, hogy kontextusba helyezzem Lukács György következményekkel terhes Kerényi-recenzióját¹ és Kerényi Károly kései irodalomtörténeti esszéjét a *Varázshegy*ről,² amelyben megjelenik Lukács történelmi alakja, és a két írást egymás viszonylatában is értelmezzem. Kerényi esszéjét Lukács történeti szerepéhez adott interpretációs javaslatként olvasom. A két fent említett szöveg történeti, életrajzi és tudománypolitikai kontextusba ágyazásával azt szeretném megmutatni, hogy a 20. század ideológiai harcaiban két magyar háttérrel rendelkező tudós, akik az emigráció svájci, illetőleg bécsi és moszkvai életvilágához képest eredetileg részben hasonló, részben eltérő budapesti kulturális miliőből és a szellemtudományok közegekből érkeztek, új politikai és egyszersmind tudományos referenciarendszerekbe kerülve hogyan távolodtak el egymástól. A két írásmű ideológiai és kultúrpolitikai harcok közepette íródott, miközben mindkét, a saját szakterületén diskurzusformáló szereppel bíró tudós megkísérelt érvényesülni egy alapvetően különböző, de metszéspontokkal is rendelkező társadalmi és tudománypolitikai diszkurzív térben. Kerényi és Lukács viszonyának jellemzésére a „kapcsolat közvetítő nélkül” formula használatára teszek javaslatot. Ez a kapcsolat történetileg éppen azáltal jelentős, hogy sosem bontakozott ki: ily módon jelentős szakadás keletkezett a 20. századi magyarországi tudomány- és politikatörténet szövetén. Ez a szakadás jelenünkben virtuális szakításként (azaz a kapcsolat pusztá lehetőségének megtagadásaként) egy publicisztikák terepén megvalósított, egymáshoz képest időben eltolódva megvalósuló viszályként olvasható. Az elidegenedés történetét és narratíváját a két tudós tanítványai és/vagy olvasói folytatták és hagyományozták tovább.

Mivel mind Kerényi Károlynak, mind Lukács Györgynek megkerülhetetlen tudományos és kultúrpolitikai érdemei és kiterjedt hatástörténete van, tudományos és diskurzusalakító jelentőségük európai, Lukács esetében globális nemzetközi mércével mérhető, ezért szinte elkerülhetetlen, hogy tudósi és (köz)írói emlékezetük ápolásakor kialakul személyes örökségük és sérelmeik sokszor egyoldalúan kezelt és hagyományozott története. Ha megkíséreljük egymás mellé illeszteni a személyükhöz kapcsolódó történet egyes elemeit, eközben nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy kettejüket egymástól nem pusztán eltérő tudományterületük és társadalmi beágyazottságuk, Lukács radikális politikai fordulata, de a generációs szakadék is elválasztotta, amelyet a Magyarországtól távol töltött emigráció évei csak tovább tágitottak. Mivel világnézeti, kulturális és szocializációs különbségeik megragadása, megismerése és kiaknázása életükben nem történhetett meg békés, dialogikus keretek között, ezért ehelyett „érintkezésük” (helyesebben annak hiánya) a barát–ellenségsémákba meredett írásos konstrukciókban valósult meg. E „közvetítő nélküli kapcsolat” politikai és szociális, történeti kontextusa a hidegháború, amelyről Kerényi Tolnay Károlynak a következő szavakkal nyilatkozott: „A »vasfüggöny rendszere« nem tréfa, és mindenkire hatással van, a kifejezetten baloldali politikai körökre is.”³

Bár Kerényi helye a Magyar Tudományos Akadémián 1946-tól⁴ 1948. november 29-éig még biztosított volt, Kerényi és Lukács (aki ekkor szintén az MTA tagja volt) az Akadémia ülésein vélhetőleg sosem találkoztak. Az Akadémia átalakítására a fi-

1. kép. Kerényi Károly és Szerb Antal kirándulóöltözetben
(forrás: PIM/Europeana)

atal Köztársaság, majd a Népköztársaság politikailag instabil körülményei között került sor 1948 novemberében. Az elnök Ruzsnyák István lett, aki korábban Kerényi szegedi barátja volt. Kerényi, aki monográfiái révén ekkorra már Európa-szerre ismert volt,⁵ mindennek ellenére hamarosan elveszítette helyét az Akadémián, majd szegedi egyetemi tanári státuszától is megfosztották. Ezek után többé nem kereste fel hazáját.⁶

Az egyik legnagyobb hatású Kerényi-tanítvány és tudós, Szilágyi János György visszaemlékezései nyomán is tudható, hogy Kerényi hazatérését magyar egyetemi-akadémiai pozícióba 1945 után⁷ politikai indíttatásból akadályozták meg, még hozzá a legmagasabb szintről, párthatalozat alapján: „Kerényi ügye a *peren kívüli* és ezért kevésbé számon tartott *konceptiók eljárások* számos esetének egyike volt.”⁸ A diktatorikus körülmények között átalakított MTA titkára, Alexits György – aki eredetileg matematikus volt – 1953-ban, a Sztálin halálát követő valamivel „oldottabb légkörben” személyesen mesélte el Szilágyi János Györgynek, hogy ő maga a felelős Kerényi távollátásáért a magyarországi nyilvános és tudományos élettől. A kulisszák mögött.⁹ A szélesebb nyilvánosság előtt a pártutasítás tartalmát két újságcikk révén próbálták a közvélemény számára elfogadhatóvá tenni: az egyik a *Köztársaság* lapjain jelent meg. A cikk névtelen szerzője azt állította, hogy „a kerényizmus nem lehetett túl messze a horogkeresztes gondolatvilágtól”.¹⁰ Szilágyi ezenfelül Lukácsnak a *Napleányokról* írt recenziójában is egyértelműen a felülről irányított

párttörténet dokumentumát láttatja, amely nem fejez ki reális tudományos konfliktust, hanem maga konstruálja a viszályt a társadalmi színpadon.

A következőkben ezt a történetet, amelyet Kerényinek a hazai tudományos és kulturális élettől történő tisztán politikailag motivált távollátásáról a magyar nyilvánosság előtt többen hasonlóan beszéltek el,¹¹ a nyomtatott és a kézzel írott, dokumentumértékű szövegek újraolvasása és azok újabb tényekkel történő kiegészítése révén szeretném árnyalni és kiegészíteni. Forrásként használom Kerényi levelezését és Lukács, valamint Kerényi vitaszövegeit, amelyeket filológiai és retorikailag eddig feltáratlanul maradt összefüggések felől kérdezek ki. Mindeközben amellet fogok érvelni, hogy Kerényi és Lukács konfliktusa nem kizárólag politikai, hanem szellemtörténeti és tudományos motívumokra támaszkodva is elbeszélhető, amelyek a 20. század politika-, irodalom- és tudománytörténete számára paradigmátikus jelentőséggel bírnak.

Tudományos kezdetek Magyarországon

Lukács és Kerényi mindketten az Osztrák–Magyar Monarchiában születtek, (részben) németajkú család tagjaként: Lukács a birodalom második központjába, Budapestre született, míg Kerényi Temesvárra, amely regionálisan szintén gazdasági és kulturális központ szerepét töltötte be. Lukács édesanyja, Adele Wertheimer bécsi, nagypolgári családból származó asszony volt. Fiával német nyelven érintkezett. Kerényi édesapja, a postahivatalnok Koloman Kinzig, nem nevelte kétnyelvűen fiát. Második legkorábban elsajátított idegen nyelve sem a német, hanem a latin volt: „A német nyelv, amelyet a gimnáziumban a latin után kellett elsajátítanunk, főként kedvetlenséget keltett bennem, nem mozgatta meg a fantáziám.”¹² További párhuzam az életrajzukban – amely a 20. század első felének Monarchia-beli értelmiségére általában véve is jellemző lehetett – számos németországi tanulmányútjuk. Míg Lukács (hasonlóan Balázs Bélához, Mannheim Károlyhoz és Ritoók Emmához) az egyetemi órák mellett Georg Simmel magánsemináriumait látogatta, addig Kerényi Greifswaldban és Berlinben tanult: „Berlinben, ahol akkoriban még a nagy német klasszikus ókortudomány – egy lebukó napsugár – impozáns négyesfogata oktatott: Diels, Wilamowitz, Norden, Eduard Meyer, [...]”¹³ Némi időbeli eltolódással tehát mindketten németországi intézményekben és műhelyekben művelődtek.

1930-ban Kerényi Budapesten a Budapesti Filológiai Társaság 55. közgyűlésén *Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok* címen nagy port kavarázó előadást tartott, ahol elhangzottak a következők is: „[A] legújabb berlini újhumanizmus értékelő gondolatmenete kell, hogy ezekben irányadó legyen.”¹⁴ A mondat kontextusában az előadó Werner Jägerre utal, akinek a neve a német ókortudományok reformjával függ össze. Ebben az előadásban „Kerényi Jägerékhez hasonlóan, de önálló szempontokat is megfogalmazva, eleinte szellemtörténeti tájékozottságával összekapcsolt lélektani, esztétikai, sőt egzisztenciálfenomenológiai kategóriákat használva sürget eltávolodást a *Bildung* tradíciójának szerkezeti-metodikai homogeneitásától, valamint a *Bildung* intézményrendszerét és tudományos módszertanát egyaránt szűk keretek közé záró keresztény és nemzeti korlátozásoktól”.¹⁵ Kerényi a klasszi-

ka-filológia megújításában hisz, a filológus legszemélyesebb elkötelezettségén (*persönlichsten Einsatz*), bevonódottságán keresztül, amit a művek és tárgyak (!) Nietzsche szellemében végzett beható, a saját szubjektumon átszűrt értelmezése révén lát megvalósíthatónak.¹⁶ Kerényi korán érintkezett a klasszikus és ókori (mű)tárgyak és szövegvilágok filológiájával. Lukács első önálló könyvmegjelenése *Die Seele und die Formen, Essays* alcímmel 1911-ben német nyelven, Berlinben jelent meg. Kerényi első 1927-ben, Tübingenben megjelent monográfiája szintén német nyelvű volt, és a *Die griechisch-orientalische Romanliteratur in religionsgeschichtlicher Beleuchtung (A görög-keleti regényirodalom vallástörténeti megvilágításban)* címet viselte. Ez esetben is felkeltheti a figyelmünket az alcím: *Kísérlet*. Ám Kerényinél az esszé műfajának gyakorlása egy későbbi alkotói szakaszában fog majd megvalósulni. Kerényi az esszéizmus melletti elméleti kiállását a '30-as években az általa szerkesztett *Sziget*-antológia szerzői gárdájával való együttműködésnek a keretein belül fogalmazza meg.¹⁷ Az 1932/33-as tanévben alakult a *Stemma (Koszorú)* köre is, Kerényi és az ókortörténész Alföldi András köré. Ebben a nyitott és inspiráló műhelyben minden héten egyszer antik szerzőket olvastak és kommentáltak együtt, és megvitatták a résztvevő Kerényi-tanítványok, Devecseri Gábor, Dömötör Tekla, Honti János és mások¹⁸ tudományos munkáit.

A *Sziget* – amely nem választható el Kerényi személyétől – „nem szervezett társaság, nem kör volt; leginkább alkalmi, baráti összejövetelnek, szellemi együttműködésnek lehet nevezni”.¹⁹ A három kötetet megérett *Sziget*-antológia programadó írása alapján Kerényi szerint a szellem utópiája ott található, ahol a művészi szó és a tudományok nyelvhasználata még nem vált el egymástól véglegesen: „Az esszé műfajáról van itt szó, amely *par excellence* »aranykori« műfaj, hiszen az esszé a mítoszhoz hasonlóan »nemcsak egybeforrasztja az általános eszmét a művészi képpel, hanem mindkettőt szervesen be is illeszti a valóság folyamatába». ”²⁰ Németh László és Kerényi Károly programadó levelezésében a két alapító az antik formák megpillantásáról beszél: „Saját »lényegességihiányunkból« az »antik lényeg« szemléletével, a »khaotikus formátlanságból« az »antik formák« megpillantásával kell kiemelkednünk.”²¹ A forma fogalmának említése annyiban rokonítható a fiatal Lukács formakoncepciójával, hogy az antik és a modern élet közti absztrakt párhuzamok kidolgozásának lehetőségét ígéri: egy teoretikus értelemben (is) megalapozott filológiát.²²

Kerényi „tematikus-személyközi”²³ hálózatához, amelyet 1926 és 1935 között épített ki, olyan írók tartoztak, mint Szerb Antal, Hamvas Béla és Németh László és jeles tudósok is, mint Franz Altheim, Dobrovits Aladár, vagy a jó barát Kövendi Dénes. Ebben a közösségben feltűnik két művészettörténész, akik a fiatal Lukács intellektuális életrajzából is ismeretesek: Fülep Lajos, a zengővárkonyi lelkész, aki rövid ideig Lukáccsal és Hevesi Sándorral²⁴ *A Szellem* című folyóiratot szerkesztette, és Karl (vagy Charles de) Tolnay (korábban Tolnai), a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájának legfiatalabb előadója 1917–1918-ban, aki később rövid időre Lukács és Mannheim személye miatt költözött Heidelbergbe.²⁵

Az első világháború előtt a Balázs Béla által életre hívott ún. Vasárnapi Kör hasonló tudományos és egyszersmind társas funkciókat töltött be, mint a lazán összefüggő, szellemileg sokszínű körök, amelyek Kerényi köré gyűltek a '30-as évek-

ben. A Vasárnapi Kör, legfontosabb szónokáról elnevezve, az idevágó irodalomból Lukács-kör néven is ismert. A Kör tagjai a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája²⁶ formájában nyilvános előadásorozatot szerveztek. A találkozók szellemi tartalmát a résztvevők tudományos érdeklődése határozta meg, ám céljában és funkciójában gondolkodók egy csoportjának szabad, nem intézményesült s intézményektől nem függő szervezete volt, amely előkészítette, előkészíthette volna a résztvevők szociális integrációját és szélesebb társadalmi hatásukat.²⁷ Mindkét kör egy átfogó episztemológiai és társadalmi krízishelyzetre kísérelt meg válaszokat találni, azzal a különbséggel, hogy míg Kerényi Stemma-köre a maga modelljét akár a George-körben²⁸ is látta, addig a *Szellemi Tudományok Szabad Iskolája* előadói közt polgári radikálisok is voltak,²⁹ valószínűleg a hallgatóság soraiban is. A tisztán kulturális befolyásszerzésre irányuló törekvéseknek Lukács Vasárnapi Köre esetében az első világháború, míg Kerényi Stemma-köre és *Sziget*-társasága esetében a második világháború vetett véget.

Kerényi visszatekintve felismerte a párhuzamokat a két efemer vállalkozás között, ami *A Szellem* és a *Sziget* kiadványsorozata volt. Erről tanúskodik egyik 1962-ben írt levele³⁰ az irodalomkritikus és politikus Fenyő Miksához, amely azt is dokumentálja, érdeklődést mutatott a Fülep és Lukács szerkesztette folyóirat tartalma iránt. Füleppel hosszú, levelekben ápoltság követte össze.³¹ Tolnayval röviddel a második világháború befejeződését követően újból levelezni kezdenek, hogy közös szellemi terveket kovácsolhassanak.³² Ezeknek a tevékenységeknek a nyilvánosságra gyakorolt és gyakorolandó hatását Kerényi valószínűleg nem tagadta volna, ám konzekvensen visszautasította, hogy ezeknek politikai ambíciók képeznek az alapját.³³

Kerényi, aki a „diszciplínák fegyelme nem [tudta] elviselni” és „az akadémiai köröktől távolságot [tartott]” – jellemezte őt Jean Bollack 2006-ban a teljes életműre visszatekintve – „a tulajdonképpeni filológiától is eltávolodott”.³⁴ Ma Jean Bollackkal egybehangozóan Kerényiben a *poeta doctus* inverz esetét pillanthatjuk meg: azt a tudóst, aki egyszersmind mindig és elsősorban esszéista és író maradt, aki *tudományát* személyes életével – egy száz százalékban ennek a tudománynak szentelt élettel – *költötte meg*. Ezt a tartását filozófiai műveltsége is megalapozta, így történhetett, hogy „filozófiai megalapozású és metafizológiai irányultságú transzdiszciplináris ókortudományi” pozíciót töltött be.³⁵ Kerényinek a görög vallás iránti *enthusiasmos*át párhuzamba állíthatjuk Lukács kommunista konverziójával, azzal a különbséggel, hogy Kerényi attitűdje egyszersmind a politikai szférától való elfordulással járt, s az emberi pszichében (az egyedi általánosban) rejlő időtlenség és az archetipikus mintázatok kutatásában teljesedett ki.³⁶ Kerényi elkötelezettsége az ókori vallástörténet elemzése irányában nemcsak egy filológiailag megalapozott vallástudományra támaszkodott, hanem mindvégig az ő *egyedi hitvallása* is maradt – hasonlóan rendíthetetlenül, mint Lukács hitvallása a kommunizmus (később a reálszocializmus) mellett, amely egész életének konstansa maradt.

Lukács és Kerényi: a nyilvánosság előtti viszály

Kerényit a Kállay-kormány a második világháború alatt *pro forma* kultúrdiplomataként Svájcba küldte. Ő maga ezt a tartózkodást nem elsősorban diplomáciai tartózkodásként értelmezte. A svájci éveket előzetesen megfogalmazott szándékai szerint főként tudományos és írói munkájának szentelte. A háború alatt és közvetlenül az után két személlyel is baráti levelezésben állt, akik barátságos(abb) kapcsolatot létesíthettek volna közte és Lukács közt. Thomas Mann-nal és a művészettörténész Tolnayval, aki akkoriban a Princetoni Egyetemen oktatott. 1945. február 18-án Kerényi egy hosszú, életének eseményeit ábrázoló levelében ezt írja Tolnaynak:

Kedves Karlom, kimondhatatlanul örülünk – bocsásd meg tehát, hogy (azzal a kívánt céllal, hogy ezáltal felgyorsíthatom a cenzúra működését) ezt a nyelvet választom, a nyelvet, amelyet erővel is el akartam volna feledni, ha a nagy régi barátok, Thomas Mann és Hermann Hesse nem volnának (Hesse szinte a szomszédban) és a sok svájci barát és barát-nő, akikkel viszont olyan szívesen beszélgetek.³⁷

Ugyanekkor összefoglalja svájci tartózkodásának és a *Napleányok* című könyvecskéjének keletkezési körülményeit is. (A levélben említett Dr. Kollár a holland Pantheon tudományos könyvkiadó igazgatója, Kerényi és C.G. Jung közösen írt könyveinek kiadója.)

'42 december eleje. Látogatás a budapesti Külügyminisztériumban, hogy segítséget kérjek következő Svájcban történő átutazásomhoz. Megkérdezik, nem akarnék-e egy teljes évet Svájcban eltölteni (a Kállay-kormány kísérleteinek ideje ez, amikor a Németországhoz kötődő összeköttetésekől ki akar szállni.)

Elmondom feltételeimet: feleségemet és kicsi gyermekeimet magammal viszem; diplomata jogokat kérek; kizárólag legsajátabb tanulmányaimmal foglalkozom és azok nyilvánosságra hozatalával. Feltételeimet néhány héten belül elfogadják.

42-43 téli szemesztere. Szegeden, várva az utazás körülményeinek végső rendezésére. A lehető legnagyobb feszültségben. Tavaszig két komoly betegség, majdnem az elutazás pillanatáig a kórházban fekszem pyelitisszel. [...] 1943. április 15-én kezdjük meg utunkat Budapestről Svájc felé. [...]

1943 októbere. Szeminárium a zürichi Pszichológusok Clubjában az „Istennőkről”: a „Helios atya” folytatásaként. Dr. Kollár kívánságára, aki pont akkor tartózkodott ott, az egészet még karácsony előtt egy kis könyvecskévé dolgozom ki: „Napleányok”.³⁸

Kerényi ekkor még nem sejtí, hogy ennek a kötetnek a magyar publikációja alkalmat ad majd Lukács György számára, hogy megfogalmazza ellene irányuló ideológiai fenntartásait. A recenzió 1948-ban jelenik meg a *Társadalmi Szemle* című folyóiratban. Erre az írásra Kerényitől közvetlenül nem érkezett nyilvános válasz, annak ellenére, hogy a közéleti változásokat érzékenyen figyelte.³⁹ Levélbeli közlései alapján látjuk, hogy igyekezett letapogatni, vajon kívánatos lesz-e magyarországi

jelenléte a közéleti-politikai helyzet háború utáni átrendeződésével. Ezzel kapcsolatos sejtéseit és félelmeit már 1945-ben megírta többek között Thomas Mann-nak is.

Ezt még el kellett mondanom, nehogy harcvágytól megittasult hősként álljak Ön előtt, hanem rabjaként egy olyan hivatásnak, amelyről lemondani még akkor sem lehet, ha más lehetőségek, sőt ha csak más lehetőségek nyílnak meg az ember előtt. Meg fogják-e érteni az új Magyarországon, hogy engem így is tudnak használni, amilyen vagyok? Vagy hamarosan nehéz probléma elé állítanak?⁴⁰

Lukács kritikájára adott kései válaszként tekinthetünk azonban arra a két Kerényi-publikációra, amely először magyarul, majd enyhén módosított formában németül is megjelent, és amelyek – Thomas Mann *Varázshegyéből* – a Leo Naphta-alak kapcsolatát vizsgálják a valóságos Lukács Györggyel.

A következőkben ennek a két publicisztikai vita- és válasziratnak az elemzésére vállalkozom: az első Lukács György *Napleányokról* írt recenziója, majd Kerényi kettő-egy elemzése a *Varázshegy* kiemelten fontos alakjáról, Leo Naphtáról.⁴¹ A publicisztikák elemzése közben nyilvánvalóvá válik, hogy a szövegeknek a felületes szemlélő számára tisztán szellemi-kulturális témaválasztása és szempontrendszere egy nyilvános, (tudomány)politikai stratégia részeként is értelmezhető. Amennyiben közelebbről megvizsgáljuk a szövegekben működésbe lépő retorikai és érveléstechnikai eszközöket, amelyek Lukácsnál tisztán „világnézeti”-ként, míg Kerényinél tisztán „filológiai”-ként viszik színre magukat, akkor azok egyrészt polemikusan bevetett műveltségelemekként, másrészt önvédő szövegmechanizmusokként lepleződnek le. Az elemzés a szellemi párharc formakészletére mutat rá, hogy nagy vonalakban felmérhessük, milyen mértékig zavarták meg a politikai változások a felek közéleti és tudományos tisztánlátását is.

Kerényi újra és újra vizsgálta néhai szellemi közelségét Lukácshoz, ami kiderül abból is, ahogyan 1946. április 6-án Tolnayt neki írt levelében azokról a pozíciókról kérdezi, amelyeket Lukács a háborús veszteségek után még aligha működőképes Magyarországon betölthet majd:

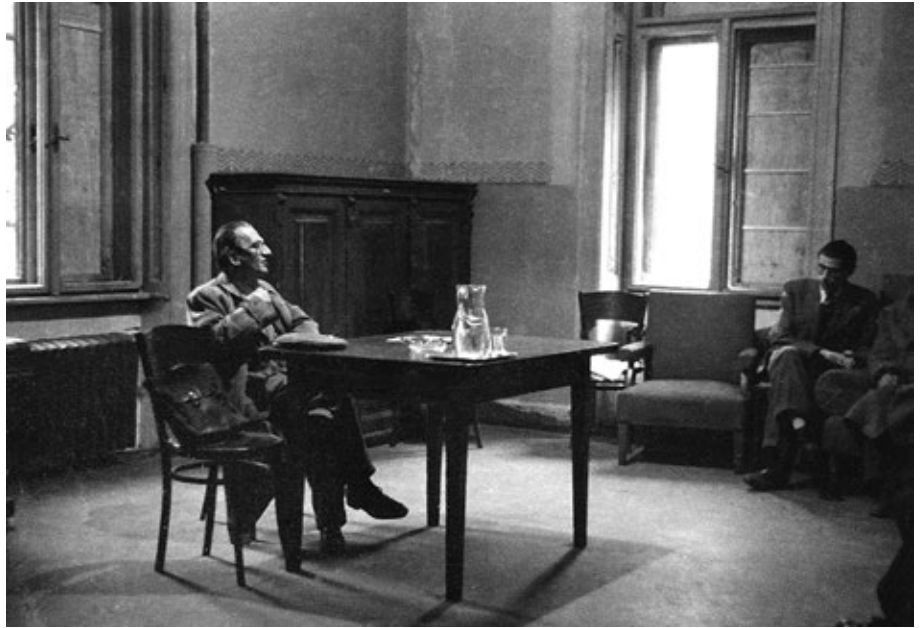
Azt tudod, hogy Lukács György az esztétika professzora Budapesten és hogy Balázs Béla a magyar irodalomtörténet lesz – Szegeden. A helyzetük biztosan nem irigylésre méltó s az a nagy kérdés, valóban a „szabad szellemet” hozták e haza Magyarországra? Mik az értesüléseid s mit gondolsz erről?

Lukács a Kerényi számára döntő egzisztenciális és tudományos következményekkel járó könyvkritikát magyarul írta. Megírását megelőzte egy futó római érintkezés, találkozás a szerzővel, amelyre a Baumgarten-díj szolgáltatott ürügyet: Lukács tehát élő tapasztalatokkal is rendelkezett Kerényi tudományos előadóművészetéről.⁴² A könyv maga, a *Töchter der Sonne* 1944-ben németül jelent meg, majd 1948-ban magyarul is, *Napleányok* címmel. A kor viszonyait tekintve árulkodó, hogy a fordító nem adta nevét munkájához. (Kivéve, ha esetleg maga Kerényi fordította volna a saját könyvét, azonban erre való utalás sem található a kötetben.) Kizárólag a lírai betéteket átültető Devecseri Gábor neve jelenik meg a magyar

kiadás belívén. Lukács írása műfajilag a tudományos könyvkritika alakját ölti magára. Álláspontjának kidolgozását a szerző mint marxista körökben elismert filozófus és esztéta kezdi meg, ám rögtön a kritika első soraiban behatárolja saját hozzáértésének területét, amikor elismeri: „e sorok írója a szakszerű filológia terén nem tekinti magát illetékesnek”.⁴³ Hogy ennek ellenére kritikát ír a könyvről, azt azzal indokolja, hogy a szerző, „Kerényi e művében nem filológikus célokat tűz ki maga elé”.⁴⁴ Lukács írása elején azt állítja, hogy a filológiai teljesítmény a *Napleányok* esetében világnézeti tartások közvetítésére szolgáló eszköz. Véleménye szerint tehát indokolt és legitim, ha a könyvet a világnézetek terepén ítéli meg. Lukács filozófusként fogadja el tehát a könyv jelentette kihívást, és ebben a szerepében érzi magát illetékesnek, valamint felhatalmazva arra, hogy Kerényi művét annak ellenére kritizálja, hogy egy általa nem ismert szakterületen mozgó műről van szó. Mivel Lukács így már recenziója legelején átutastja a szerző kompetenciaterületét a világnézeti területre, így a téma kizárólagos tekintélyként megidézhető szereplőjeként Friedrich Engelst nevezheti meg. Ezzel azonban újabb probléma jelentkezik, amelyet Lukács dialektikusan ki is használ: Engels ugyanis mély elismerést mutatott egy másik ókortudós, Johann Jakob Bachofen iránt, akiről egyébként Kerényi következő könyvét írta.⁴⁵ Ezt a tényt Lukács történeti háttérként és a meghozandó kritikai megítélés egyik alapjaként idézi fel.

A recenzió itt következő bekezdésének retorikai szerkezete a következőképpen néz ki: ha Engels a filológust és mitológiai kutatót, Bachofent a lehető legmélyebb tiszteletben részesítette, akkor mi, mai marxisták korunk *par excellence* mitológiai kutatóját, azaz Kerényi Károlyt miért ne részesíthetnénk hasonló tiszteletben?

A támadás kidolgozása ezzel megkezdődik: Kerényi „nagy elődjével” kapcsolatban Lukács abban fedezi fel az első problematikus pontot, hogy Bachofen a maga tudománya területén a tökéletes belső zártságot, a források immanenciáját⁴⁶ juttatta érvényre. Bachofen módszere a (mű)alkotások keletkezésének magyarázatakor tehát teljesen figyelmen kívül hagyta a társadalmi körülményeket. Lukács szemében Bachofen esetét kiterjesztve minden filológia „reakciós és tudományellenes”,⁴⁷ amely nem ismeri (el) és nem alkalmazza a szociológiát és a marxista társadalmelemzés újabb módszereit. Ennek a követelménynek Kerényi és a körülötte dolgozók tudományfelfogása valóban nem felelt meg. Kerényi tudományos módszertanát a svájci emigrációban két élménykomplexum befolyásolta: egyfelől kapcsolata Carl Gustav Junggal, másfelől az asconai Eranos-konferenciák rendszeres látogatása. Asconát Helmuth Plessner a „mélypszichológia Bayreuth-jának”⁴⁸ nevezte, mivel az eranos előadók és hallgatók körének legfontosabb inspirátora és szellemi középpontja Jung volt. Jung számára pedig Eranos és köre jelentette „a régóta keresett lehetőséget, hogy

2. kép. Lukács György előadást tart a Budapesti Szabadegyetem Eötvös-szemináriumán, 1945. október 13-án (MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, MAFIRT felvétel; tulajdonos: MTI Zrt.)

intenzív, ám eklektikus vallástörténeti kutatásait tudományosan is megalapozza, és ezt a lehetőséget 1951-es visszavonulásáig intenzíven ki is használta.”⁴⁹ Míg a konferenciát 1962-ig Olga Froebe-Kaptey szervezte, az apránként intézményesülő találkozónak egy fontos aspektusa az ő halála után is fennmaradt: a politikamentesség.⁵⁰ Kerényi 1941-től indulóan tíz éven keresztül megszakítás nélkül fellépett az Eranos-konferenciák előadójaként, és ezzel fontos és hangadó szereplője volt a sorozatnak. Egy idő után túlságosan is. Érdekes körülmény, hogy Kerényit 1950 és 1962 között azért nem hívták meg előadóként az Eranos-konferenciákra, mert „a konferenciát Jung védnöksége mellett szervező Olga Froebe úgy érezte, hogy Kerényi jelenléte »túlzottan karizmatikussá vált.«”⁵¹ Bár az interdiszciplinaritás elve jellemezte az Eranos-kör működését, ennek ellenére sosem hívták meg történészeket vagy társadalomtudósokat a konferenciára. Kerényi ebben a körben tette próbára téziseit – nem elhanyagolható módon azért is, mert háborús időkben híján volt reális alternatíváknak. Bollack szerint a pszichológia Jung által alakított modern formája azért illeszkedett Kerényi tudományról alkotott felfogásába és írói gyakorlatába, mert a pszichológia a görög isten- és mítoszta-pasztalat „döntő bővítését” jelentette, illetve a szövegfilológiai és részben archeológiai ábrázolásmódjának modernizálásához, aktualizálásához és megújításához is hozzájárult.⁵² Kerényi tehát sem közege, sem érdeklődése által vezetve nem juthatott el a szociológiai, társadalomtudományi felfogáshoz.

Térjünk vissza azonban Lukács szövegéhez. A recensens néhány sorral később, egy Nietzsche-re utaló jegyzet után (anélkül, hogy Nietzsche Kerényire gyakorolt jelentős befolyásáról szót ejtett volna) újból Kerényi módszerére tér ki: „Nézzük meg ennek a tudatosan önkényes módszernek néhány példáját Kerényi könyvében.”⁵³ A példák után vonhatja le következtetését, miszerint: „Az ilyen idézetegyvelegből levont következtéseknek nem lehet semmiféle tudományos értékük.”⁵⁴ Ez után

az állítás után nem következetes, ahogyan Lukács a következő vádpontra ugrik. Annak ellenére, hogy Kerényi érvelését „idéztegyvelegként” már tudománytalanná nyilvánította, következő lépésében mégis arra a következtetésre jut, hogy a *Napleányokat* mégsem szabad „pusztán játékos esszéizmusként” leírunk és jelentőségét tekintve lekicsinyítenünk.

Ha mindez pusztán játékos esszéizmus lenne, nem volna érdemes behatóan foglalkozni vele. De ebben a módszerellenes módszerben – van rendszer. És ennek a rendszernek a középpontjában éppen a mitológiai atmoszféra, a mitikus világszemlélet áll.⁵⁵

Érvelésének következő részében a recenzens két nem egyenrangú szférát vegyít egymással: a könyv állítólagos világnézetét, amelynek megítélésére filozófusként felhatalmazva érezte magát, és ugyanezen könyv tudományosságának megítélését, amelyet a tárgykörben járatlanként egyáltalán nem is szándékozott megítélni. A mitológiai világnézetet „módszerellenes módszerként” leplezi le, amely állítása szerint a könyv (ál)tudományos kompozíciójáért felelős. Lukács kritikája tehát egy és ugyanazon könyvet egyszerre hibáztatja azért, hogy egyértelműen és minden kétségen felül módszerellenes, s ezért *tudománytalan* (tehát nem mérhető a tudományosság kritériumaival) és egyszerre mind azzal, hogy *módszere* mégis konzekvens világnézetet közvetít. A recenzió szövegközelí elemzésében nem is szükséges tovább lépünk ahhoz, hogy lássuk: ettől kezdve az ítélet minden kiigazítása vagy enyhítése, amely látszólag a menthetetlenül „mitologizáló” szerző, azaz Kerényi ellen irányul, tulajdonképpen csak a recenzens magamentségére szolgál, aki – az olvasóközönsége előtt megfogalmazott lehető legkeményebb ítélet kimondása után – önmagát humánusként és igazságosként igyekszik színre vinni: „Senki se állítja Kerényiről, hogy egyénileg a fasizmus, vagy akárcsak a politikai reakció híve volna. De a pokolba vezető út jószándékokkal van kiköveve.”⁵⁶ Lukács ezzel a mondatával önmagát – mint a kritika szerzőjét – veszi védelmébe: humánus gesztust gyakorol, hogy meggyőzze olvasóit, hogy írása nem gyűlöletbeszéd. A retorika szintjén tehát semmiféle nyilvános leszámolás nem történik a szerző és tudós Kerényivel, ám a leninista környezetben az ítélet mégis mindenki által dekódolható, annak ellenére, hogy a kritikus pusztán „jóindulatú” figyelmeztetést intéz az olvasókhoz. Erről tanúskodik az is, hogy Lukács megmutatja: ő mint irodalomkritikus, Kerényi más könyvmegjelenésének is jó ismerője; olvasója volt Kerényi és Thomas Mann levelezésének is.⁵⁷ Hogy Kerényi személyével kapcsolatos tájékozottságáról bizonyosságot tegyen, még a mindkettejük által igen nagyra becsült regényírót, Thomas Mannt is a képzeletbeli színpadra szólítja. A filológushoz intézett levelében Mann állítólag „figyelmeztette” Kerényit, hogy ne igazodjék az olyan mitológusokhoz, mint Klages és „az »iracionális« divatokhoz”. Itt Lukács a következőket írja:

Thomas Mann figyelmeztetése hiába hangzott el. Még a második világháború szörnyűségei sem hatottak Kerényi világszemléletére. Ez persze az ő dolga. Mi azonban tanultunk a fasizmus keletkezésének történetéből.⁵⁸

Ezzel Lukács olyan általános szándékot tulajdonít Thomas Mann-nak, ami a német író Kerényihez írt levelei tendenciájának nem csak, hogy nem felel meg, hanem homlok-egyenest ellentétes azzal. Igaz ugyan, hogy Mann fontosnak tartotta alapvetően elhatárolni saját szellemtörténeti megközelítését, amellyel a „mitikus realitásokat” vizsgálta, egy a „névszerint Klages képviselte – szellem- és intellektusellenes mozgalom[tól]”⁵⁹. Ez az elhatárolás talán valóban azzal a szándékkal történt, hogy Kerényi ez irányú beállítottságát (ha egyáltalán, akkor) a lehető legudvariasabban letapogassa. („De elég ebből! Ön pontosan megérti, [?] amit mondom.”)⁶⁰ A „figyelmeztetés” nyomait azonban nehéz felfedezni az olvasónak – amennyiben nem bír maga is súlyos előítéletekkel Kerényivel szemben. Thomas Mann kiváló véleménnyel volt Kerényi írói és tudományos tevékenységéről a mitológiakutatás területén.⁶¹ 1941. február 18-án Princetontól Kerényihez intézett levelében, amelyben a *Das göttliche Kind* című könyv olvasásáról számol be, nyomatékosítja, hogy a pszichológia és mitológiakutatás kombinációját a humanizmus, a humanisztikus kutatások legmodernebb jelenségének tekinti és ismeri el:

Kedves Professzor úr, / hogy Ön tudományában összetalálkozott Junggal, a mitológia a pszichológiával, igen érdekes, örvedetes és a szellem pillanatnyi helyzetére rendkívül jellemző jelenség. Az „Isteni gyermek” eljutott hozzám. [...] A magam részéről örülök annak, milyen buzgón és lázzal tudok még olvasni, ha valóban a magam elemében vagyok, – és mi más lehetne jelenleg az elemem, mint a mítosz plusz a pszichológia? Régóta szenvedélyes barátja vagyok ennek a kombinációnak: mert valóban a pszichológia az eszköz arra, hogy a mítoszt kivegyük a fasiszta ködösítőkből és a humánus területére „átfunkcionáljuk”. Éppen ez a kapcsolat reprezentálja számomra a jövő világát, olyan emberiséget, mely áldott onnan felülről, a Szellem felől és áldott a „mélység felől, amely alant hever”.⁶²

Bár Lukács saját érvmenetét a Kerényivel szellemi szövettségben álló tekintéllyel, Thomas Mann szavaival bátyázza körül, kifejezett célja az, hogy a könyvet „a mai reakció ideológiai felvonulásának” „tevéleges része[ként]”⁶³ jellemezze, s a könyvet ezáltal a politikai színtérre utasítsa. A leszámolás a tudományterületek harcának manifesztációja, amelyhez egy fölérendelt kategória, a „világnézet” biztosít legitimitációt: miközben ez a kategória kizárólag a Lukács által képviselt tudomány területén, a marxista tudományok számára reális nagyság.

Kerényi, aki levelezőpartnereinek több esetben beszámolt arról, hogy saját magát és tevékenységét apolitikusnak tartja, s hangsúlyozta távolmaradását nemcsak hazája, ám annál is inkább második hazája, Svájc politikai életétől is, ám ezzel együtt legalább 1945-től kezdve nyilvános véleményformáló írások szerzőjeként találkozhatunk vele.⁶⁴ Ezt a szerepét nem „politikai” szerepként élte meg, illetőleg szívesen maszkírozta önmagát „puszta megfigyelőként”. Ezt szem előtt tartva könnyebb magyarázatot lelnünk arra, hogy esszéje bevezetőjében, amelyet Thomas Mann regényalakjáról, Leo Naphtáról írt 1962-ben, miért hallgat szemérmesen saját életrajzi, tudományos és végső soron Lukács alakjához köthető közéleti előtör-

ténetéről. Ez a hallgatás olyan kontextusban történik, amelyben beszéde „a vallomásosság” diskurzusaként igyekszik megalapozni önmagát. Kerényi német nyelvű Lukács-írását a következő szavakkal vezeti be:

Bevallom, hálás nézője vagyok annak a történelmi színjátéknak, amely a műből és születése történetéből, e kettő együtt-látásából [Zusammenschau] áll össze, és szívesen foglalkozom azzal, hogy – amikor csak tehetem – valamit rögzítsek a történelmiből a jövő számára.⁶⁵

Ez a gondolat a cikk magyar változatában nem, de Fenyő Miksa barátjának írt levelében bukkan elő, akinek – bár némi öni-róniával – szintén történetírói ambícióiról ír:

Botcsinálta történetíróivá válunk – íme – egy korszaknak, amelynek az elfeledtetésére vagy meghamisítására az utóbbi húsz esztendőben, jobbra is, balra is, már éppen eleget tettek. Nem Magyarországot kell már megmenteni – ehhez gyengék vagyunk – nem is a múltat mentetgetni – ezt az igazsággal szemben nem volnánk hajlandók tenni –, hanem az igazságot megtartani. Hogy is van az, hogy volt? [...] Hogy is van a dolog Lukács Györggyel és Naphtával, vagy ahogy most a kitűnő cikk után megfogalmazhatom: Thomas Mann „teremtő indiszkréciójával”? Ezzel bizonyos egyéni szenvedéllyel is foglalkozom, s nem kell ismételnem, hogy nem Lukács miatt: bár a „fiatal Lukácsért” is kár.⁶⁶

Kerényi szerint a regényt szerző Thomas Mann Naphta alakját a Lukácsal történt felejthetetlen bécsi találkozás után gondolta el, formálta meg. Ezzel a megjegyzésével Kerényi felülbírálja Mann-nak azt az általa is idézett, kifejezett kérését, amelyet Thomas Mann 1952-ben az őt kutató Pierre-Paul Sagave felé levélben intézett: arra kérte, hogy Leo Naphta alakja és a reális Lukács között tudományos művében ne állítson fel semmiféle összefüggést.

Kerényi cikke magyar verzióját írva még biztos volt abban, hogy Thomas Mann és Lukács csak egyetlen egyszer találkozhattak, 1922-ben Bécsben.⁶⁷ Feltételezte azt is, hogy nemcsak a Lukács bécsi emigrációjának idején történt találkozás hagyott mély nyomokat a szerzőben, hanem látogatása a Lukács család budapesti lakásában szintén („Ez felejthetetlen élménye kellett hogy maradjon Thomas Mann-nak...”),⁶⁸ azért is, mert a regényíró nem sokkal előtte csodálattal olvasta *A lélek és a formák* első, német kiadását. A publicista Kerényi ezen a ponton megkísérel végrehajtani egy kétes, kettős befogadápszichológiai manővert: behelyezkedik a regényíró érzésvilágába és lelkiállapotába, hogy olvasóinak hihető argumentációval szolgálhasson a „Leo Naphta” és „Lukács” alakja közt fennálló, kétségtelen összefüggésről. Retorikája szerint semmiképpen sem e két alak azonosságát akarja meg- és kimutatni, hanem egy történeti és produkcióesztétikai összefüggést, mielőtt ez az összefüggés feledésbe, a múlt kódéba merülne:

[...] miként működik egy nagy írói tehetség, ebben az esetben Thomas Manné [...] a valósággal való kapcsolatban? Mit csinál egy olyan valóságból, amely nekünk még elérhető, a magunk és számos kortársunk életrajzában szerepel?⁶⁹

A magyar nyelvű szövegben Kerényi még utal arra, hogy Lukács személye „szerepel” a kortársak életrajzában (így a sajátjában is), ezt az utalást azonban a német változathoz már gondosan törli. A német esszé saját célkitűzésekként az egyfelől irodalomtörténeti, másfelől íráspszichológiai vizsgálódás lefolytatását nevezi meg. Kerényi a német nyelvű esszé elején egy kettős, pszichologizáló analógiát állít fel: egyfelől Peeperkorn, a regényalak és valós előképe, Gerhart Hauptmann között, másfelől Leo Naphta és Lukács György között. Thomas Mannt a kutató Sagave kérdése Naphta és Lukács összefüggésére véleménye szerint azért „ijed meg annyira”,⁷⁰ mivel már korábban tapasztalta az alkotás hatását a reális személyre („[i]rói művészetének ezt a kétértelmű sikerét”), akit a mű „minden részletében átíródva egy felejthetetlen »magasabb valósággá«⁷¹ tesz. Gerhart Hauptmann esete példát statuált számára, ezért „a kérdés, hogy Naphta modellje Lukács volt-e, rendkívül kellemetlenül érintette. Ezt minden sora elárulja”.⁷² Kerényi viszont szándékosan nem akarja kivonni magát a műalkotás kortörténetet is előhívó hatása alól: „Mi azonban foglalkozhatunk az alkotással mint a kortörténet dokumentumával”⁷³ – e szavakkal adja meg saját magának az engedélyt, hogy tovább kutassa Lukács nyomait a *Varázshegy* lapjain és azon kívül. Azt is állítja továbbá:

Thomas Mann Naphta-kompozíciója világirodalmi tekintetben s az európai, sőt a világtörténelem szempontjából is Dosztojevszkij Nagy Inkvizitorához csatlakozik. [...] Ha Lukács ehhez csak „könyved támpont” és „távoli előkép” volt – s ennyi az idézett levél szerint lehetett –, akkor a nagy művész kezétől átgűrva hatalmasat emelkedett.⁷⁴

Filológiai feltárt tényei alapján, amelyeket kiinduló tézisének alátámasztásához gyűjtött, Kerényi lépésről lépésre közelebb kerül ahhoz az állításhoz, hogy Naphta alakját (legalábbis) a magyar filozófus ihlette. E tények közé lépésről lépésre a Lukácsról alkotott saját megsemmisítő kritikáját is becsempészi, amelyek az esztéta Lukács és a későbbi közéleti ember, a politikus Lukács ellen is szólnak.⁷⁵ Kerényi az esztéta alakját a 20. század első felének „tipikusan magyar” irodalmáinak háttérére előtt rajzolja meg. Ez utóbbiak figyelme és érdeklődése – Lukács kivételével – akkoriban jellemzően Párizs felé fordult.⁷⁶ Kerényi a fiatal Lukács nyelvhasználatát *nem* a vele kortárs – esetleg hasonlóan sajátosan Heidelberghez és Berlinhez kötődő – tudósokkal és elméletírókkal hasonlítja össze, hanem költőkével és szépírókéval, tehát Lukácsban a magyar esszéistát és írókat kutatja (és bírálja), nem az esztétát, aki irodalmárként a szociológia fiatal tudománya iránt is érdeklődik, vagy a radikalizálódó politikafilozófusét, aki két kultúra és tudományoság – a német és a magyar között – közvetített fiatalkorában, az újkantianus formákkal küszködve.

Lukács költői vagy írói értelemben vett nyelvre sohasem tett szert, sem magyarul, sem németül. Elvontsága, nyelvközi állapotában, jó stílus hiányára ítélte, még mielőtt a pártzsargon használata teljesen kiiktatta volna a maradandóságot igénylő irodalomból. / Irodalom, amely megformáltsága alapján emel ilyen igényt, Thomas Mann egész műve, kezdetől fogva, s ennek volt született ellensége Lukács.⁷⁷

Kerényi, a filológus, esszéjében egyáltalán nem kizárólag irodalomtörténeti tényekre és szövegforrásokra támaszkodik, sőt, e ponton megfélekedezik Thomas Mann magas véleményéről a fiatal Lukács Storm-esszéjével kapcsolatban, valamint Lukács Mann-csodálatáról is. Reflektálatlanul korábbi, a budapesti életvilághoz kötődő tapasztalatait is játékba hozza, ám arról a körülményről egyáltalán nem ad számot, hogy Lukácstól egy generációs különbség választja el. Érvelésében így egy fontos levéldokumentumot arra történő utalás nélkül használ fel, hogy az említett történeti periódus, a magyarországi Tanácsköztársaság rövid szakasza olyan időszak volt, amelyet ő még kifejezetten fiatal emberként – valószínűleg a politikai áttekintés lehetősége nélkül – élt át. Az említett levelet Thomas Mann írta Seipel osztrák kancellárnak abból a célból, hogy a Magyar Tanácsköztársaság korábbi népbiztosának Ausztriából történő kiutasítását megkísérelje visszavonatni. Éppen ezt a levelet – a nem túl hízelgő megjegyzéssel együtt, amelyet Mann rá nézve tesz – maga Lukács is idézi Thomas Mannról írt rövid könyvében, 1948-ban.⁷⁸ Kerényi vélhetőleg mindkét forrást ismerte, és a levelet magát úgy kommentálja, mint amely „humánus célból” íródott. „A levél humánus célja az volt, hogy Lukács Ausztriából való kiutasítását magas helyről visszavonassa.”⁷⁹ Kerényi nem elsősorban ezzel a „humánus céllal” szimpatizál, hanem a levél egy másik motívumával.⁸⁰

*Azt hiszem, a szemrehányást, amelyet mind humanista, mind magyar szempontból Lukácsnak, a későbbi kísérlet résztvevőjének is, tenni lehet, senki sem fejezte még ki olyan pontosan és szabatosan, mint Thomas Mann. S vajon, ha a nagy német író akkor, amikor ezeket a sorokat leírta, saját népére gondolt volna, s ha tudta volna, milyen kísérleteket fognak Németországban több elmélet kipróbálására végrehajtani, hitte volna-e, hogy ez mentség?*⁸¹

Ezáltal az esszé szerzője nem rejti véka alá a történeti Lukács Györgyről és politikai szerepéről szóló olvasatát és értékelését. Meggyőződéses véleménye, hogy Thomas Mann nem hozakodott volna elő az „enyhítő körülménnyel”, ha már sejthette volna, milyen eszméket fognak még „a nép élő testén kísérletileg kipróbálni”⁸² – méghozzá a szocialista háború utáni Magyarországon, szovjet mintára. Az esszé tétje ettől a pillanattól fogva már egyáltalán nem pusztán a *Varázshegy* egy regényalakjának irodalomtörténeti háttere. Nem Lukács, mint valóságos, Budapesten élt személy nyújt Thomas Mann Naphta-alakjához értelmezési fogódzót, hanem a „Lukács Györgyről” mint valós személyről alkotott képét kellene Thomas Mann valóságértel-

mezése révén, Kerényi útmutatása alapján módosítanunk, illetőleg történelmi emlékezetünkben megőriznünk. Kerényi saját megítélését egyszerre bújtatja tehát a híres regényíró „aligha közvetlenül politikai” ítélete mögé, majd ezt az ítéletet még abba a romantikus eszménybe is becsomagolja, hogy a műalkotás igazsága minden történelmi igazság felett érvényes, időtlenül.

*És Naphta alakja [maradt meg]. Naphta életrajza nem Lukács Györgyé, de Thomas Mann írói elképzelésében hozzátartozik ahhoz a fiziognómiához, melynek az azonosságát Sagave kiderítette [...]. Hol vagyunk itt már Lukács talajától, hátterétől, a budapesti atmoszférától! De olyan messze vagyunk-e attól a jezsuita nevelkedése ellenére is kommunista Naphtától, akinek uralkodó eszméje, megszállottságának összefoglalható tartalma a „szent terror, amelyre a kornak szüksége van”? S ez a gondolat mindig olyan messze állott-e Lukácstól, különösen a fiatal / Lukács Györgytől, akit Thomas Mann Bécsben megismert, hogy nem kellett volna-e a szédítő mélységek és összefüggések – elképzelt összefüggések – ábrázolójának megrettenni, amikor a véres háttérű szellemi terroristában durva módon a pusztán elméleti író, vitatkozót, neki magának nagy tisztelőjét akarták felismerni?*⁸³

A Mann-olvasónak Kerényi szerint meg kell tehát tanulnia felismerni a *Varázshegy* „szellemi terroristájában” a valós, történeti Lukácsot. A Lukács személyével kapcsolatos megjegyzések nem kevésbé radikálisak és megsemmisítőek, mint a tudós író, Kerényi felett mondott kritika Lukács *Napleányok*-recenziójában. Lukács leírta, szóhoz juttatta a tudománytalanság és az ideológiai fasizmus vádját Kerényivel szemben, súlyos egzisztenciális következményeket okozva ezzel Kerényinek, míg Kerényi Lukáccsal szemben – számos áttétellel, de végsősoron egyértelműen – papírra vetette és közzé tette a (szellemi) terrorizmus vádját. S míg ez utóbbi szerzőnek az emigrációból írt, tudománypolitikai befolyástól mentes szavai a korban nem tűntek következményekkel terhesnek, hosszú távon mégis stigmatizáló hatásúak. A vádak és így a két ítélet egyike sem felel meg teljes mértékben a történelmi igazságnak, hiszen protagonistáját mindkét bíráló annak társadalmi-szellemi kontextusán kívül és a kor kollektív büneiért önállóan felelősként látatja, ám e szellemi hadviselés alakzata tünetértékű lehet egy, a mai napig valóságos tudománytörténeti hiányt tekintve: a magyar nyelvterületen a társadalomtudományok és a pszichoanalízis gyümölcsöző szövetsége máig nem jött létre.⁸⁴

Jegyzetek

Jelen tanulmány az NKFIH K 135341 sz. projektje és az ELTE Germanisztikai Intézetének a Heidelbergi Egyetemmel történő együttműködése keretében belül született. Külön köszönet illeti Narancsik Gabriellát a Tolnay-levelek felkutatásáért.

- 1 Lukács 1948, 491–495. A recenzió szövege Antonia Opitz német fordításában hamarosan megjelenik a Georg Lukács *Werke* 3.2-es kötetében az Aisthesis kiadónál.
- 2 Kerényi 1962, 30–38. Németül módosításokkal és bővítve jelent meg: Kerényi 1963b, 125–141.

- 3 „Das »System des eisernen Vorhangs« ist kein Spass und es trifft[te] alle, auch die ausgesprochen linkspolitischen Kreise.” [Magyarra ford. Zs. A.] Kerényi Károly Tolnay Károlyhoz, 1945. június 19. (Deutsches Literaturarchiv, Marbach) A politikai baloldalhoz való vonzalmát Kerényi máshol is megvallotta írásban, Hamvas Béla-hoz írt leveléből idézi Komoróczy: „ahol én eddig voltam, ott mindig baloldal volt”. Lásd Komoróczy 2018a, 28.
- 4 Narancsik 2018, 58.
- 5 Lásd Fülep Lajos 1941. november 11-én kelt levelét Elek Artúr-nak. Csanak, 1990, 180. „S itt az a döntő, hogy a legjobb külföldi-

- ek között K[erényi] nemcsak elismert, hanem első helyre helyezett valaki.”
- 6 „A Vasfüggönyön át a magam jószántából nem lépek.” Lackó 1999, 200.
- 7 A háború előtt Kerényinek először Pécsen (1936–1941), később Szegeden volt tanszéke (1941–1943).
- 8 Szilágyi 1998, 97.
- 9 „Alexits tömören válaszolt: »Én voltam«, azután folytatta: »Nézd, a többiek nem jelentettek problémát, a kezünkben voltak, de Kerényivel és Alföldivel nem bírtunk volna el. Nemzetközi tekintélyük folytán erőszakos elhallgattatásuk elképzelhetetlen volt, de ismerve munkásságukat és természetüket, felfértük: nem reménykedhetünk abban, hogy megnyerhetjük őket, sem abban, hogy elhallgatják kritikai megjegyzéseiket, ugyanakkor tudtuk, hogy senki nincs, akit a vitaképesség esélyével állíthatunk szembe velük.«” Szilágyi 1998, 100.
- 10 Lőrinc Gábor [álnév]: „Irracionalizmus és fasizmus. Hogyan került az SS pénze egy »demokratikus vallástörténethez«?»: *Köz-társaság*, 1946. szeptember 4.
- 11 „1947-ben kis időre hazatért, de az őt ért sorozatos támadások miatt [...] visszatért Svájcba.” Csiffáry 2015, 471.
- 12 „Das Deutsche, das im Gymnasium nach dem Latein gelernt werden mußte, bereitete nur Unlustgefühle, regte die Phantasie nicht an.” Kerényi 1963a, 151.
- 13 „[I]n Berlin, wo damals noch das imposante Viergespann der großen historischen klassischen Altertumswissenschaft – das Viergespann einer untergehenden Sonne – lehrte: Diels, Wilamowitz, Norden, Eduard Meyer [...]” Kerényi 1963a, 153.
- 14 Lásd Kerényi 1984, 50. Eredetileg a Budapesti Philológiai Társaság 55. közgyűlésén, 1930. január 15-én tartott előadás. *Egyetemes Philológiai Közöny* 54 (1930), 20–35.
- 15 Fenyvesi 2012, 251.
- 16 Vö. még: „Mióta Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, a mindig egyértelmű, tudományos győzelmet aratott a meghasonlott németen, az »önfeltáró, önfelörlő« Nietzsche, a *res publica doctorum virorum*nak a független saját szellemiségük törvényei szerint kutató tudósok szabad közösségének humanista eszméje meghátrált, és önként alárendelte magát néhány nagyon egyoldalú, korlátozott képességű tekintély zsarnokságának mindenütt, ahol a klasszikus stúdiumok és a klasszikus archeológia sorsát a német egyetemek, végül főként Berlin szabta meg. [...] A filológus fő feladata – itt csak általában emlékeztessünk rá – akár csupán a szövegekkel, akár egyszersmind egy, a szövegekben teljesen soha ki nem mérhető szellemi szövevényvel vagy egy történeti emlékek által is kifejezett mitológémmal áll is szemben: az interpretáció marad. Az interpretátor azonban, minél jobban interpretál, annál inkább szerv is, mint befogadó és mint továbbadó egyaránt: nem csupán tudatosan, de öntudatlanul is reagál és funkcionál. Egész lénye és léte, struktúrája és saját élményei az interpretációból kikapcsolhatatlan tényezőt képeznek. Kikapcsolni ezt a tényezőt nem lehet, de teljes fénybe állítani igen.” Mann–Kerényi 1989, 44 sk.
- 17 Cs. Szabó 1961, 204. „1937-ben jelenik meg hitvallásnak mondható Apollon című könyve, amelyben a türelmetlen ígértető még alakuló zsúfolt s az igazsággal vívódó nyelvén kimondja, hogy keveset ér az ókortudomány, ha nem az antik lét formájának a megismerése. A formán, az életformán van a hangsúly.”
- 18 Ókorászok, régészek és klasszika-filológusok egy csoportjáról van szó.
- 19 Komoróczy 2018a, 26.
- 20 Tamás 2006, 302.
- 21 Németh László és Kerényi Károly levélváltásából idéz Tamás 2006, 303.
- 22 „Ez a tanulmánykötet úgy keletkezett, hogy néhány magyar íróban, gondolkodóban, költőiben, kutatóiban, filozófikus elmékben (természetük leírásául mondjuk ezt róluk) megérték élmények, amelyek kifejezése ebben az egymással alkotott együttesben van a legjobban a maga helyén. Mint a bogárszem sokszögű alkátrészei, külön-külön néznek egyetlen tárgyra: a tiszta létre, amely egyszer antik formába esett, s akkor árulta el önmagáról a legtöbbet.” (Kerényi, „Tartalomjegyzék helyett”, a *Sziget* előszava, idézi: Fenyvesi, 2012, 277, 123. jegyzet.)
- 23 Lásd Fenyvesi 2012, 244.
- 24 Lásd Csanak 1990, IV. k., 59, 7. jegyzet. A kapcsolat jelentősége mellett szól, hogy Lukács, aki 1945. augusztus 1-jén tért haza az emigrációból, személyes látogatást tett Fülepnél 1946. ápr. 27-án Zengővárkonyban. Vö.: Csanak 1990, V. k., 46, 9. jegyzet.
- 25 Vö. Csanak 1990, II. k., 399, 4. jegyzet.
- 26 Wessely 1975, 613–620.
- 27 Bár ez egyik kör esetében sem vezetett valódi sikerre. Komoróczy 2018a, 28: „A Sziget végül itthon nem hozta meg Kerényi számára a társadalomba kilépést: visszahúzódat, elvonulást jelentett, eredménye a csaknem teljes elszigetelődés volt.”
- 28 Lásd Fenyvesi 2012, 248. Valamint: „A George-kör és a *Sziget* hasonlóságának kiemelése (akár elmarasztaló, akár elismerő hangsúllyal) a korszak kritikai irodalmában általánosnak számított.” Havasréti, 2019, 428. Bár tudvalevő, hogy néhány évvel korábban a fiatal Lukács is szimpatizált Georgéval és az elitista kultúra gondolatával. Lásd még Dikovich 2022, megj. előtt: „Letztere hatte der junge Lukács noch positiv rezipiert: Die Idee der einsamen, versprengten geistigen Heroen und Führer, die Leben und Werk einem strengen Formgebungswillen unterwerfen und Gegenentwürfe zur eklektizistischen Beliebigkeit der »ästhetischen Kultur« der Zeit hervorbringen, ohne aber übergreifende Verbindlichkeiten schaffen zu können, war Bestandteil seines Konzepts einer Elitenkultur, die nicht durch die Einheitlichkeit der Inhalte und Formen gebildet würde, sondern durch die Gemeinsamkeit der »metaphysischen« Dimension des Strebens nach Form.”
- 29 Szabó Ervin példának okáért „A marxizmus végső kérdéseiről” adott elő. Karádi–Vezér 1980, 10.
- 30 Kerényi Károly Fenyő Miksához, Ascona, 1962. június 25. Szilágyi 1999, 195–197. „De – például – egy budapesti öreg barátommal [Kövendi Dénes] kiíratam *A Szellem* című folyóirat két 1911-ben megjelent két számának (több aztán nem jelent meg) a tartalmát, amelyre csak homályosan emlékeztem: szerkesztette Fülep Lajos Firenzében, kiadta Nagel Otto Múzeum körút könyvkereskedése. Az első számban ilyenek vannak (egymás után): Chesterton: *A kereszténység paradoxonai*; Lukács György: *A tragédia metafizikája*. A másodikban például: Meister Eckehart: *Az örök születésről*. Ford. Balázs Béla. Lukács György: *A lelki szegénységről*. Hogy benne maradt a »lelki szegénységben«! Zsidó öskereszténység, amely átcsap Marxizmusba – de pesti! (Ezt *A Szellem* egészére értem.)”
- 31 Lásd Csanak 1990, IV. k., 434. A 2901. sz. levélben, amelyet Fülep Dévényi Ivánhoz írt (1966. dec. 28.), a Vasárnapi Kör tagjainak nevét rögzíti: „Balázs B[éla], Lukács [György], Lesznai Anna, Antal Fr[igyes], Fogarasi B[éla] (...), [er selber], Mannheim K[ároly] és H. A. [Hauser Arnold] (...), Tolnay Károly, Káldor György etc.” Csanak 1990, VII. k., 347 sk. – 1943. szeptember 7-én Kerényi beszámol Fülepnek Junggal és a pszichológus Szondiával történő együttműködéséről egy „új humanizmus” felépítése érdekében, amely egyszersmind új antropológiát is kialakítana.
- 32 Kerényi Tolnayhoz, Ascona, Villa Sogno, 1945. február 18. (Deutsches Literaturarchiv, Marbach).
- 33 Vö. Kerényi levele Tolnayhoz, 1945. június 19-én: „Ich bin auch heute ohne politische Ambitionen. Ich habe meine wissenschaftliche, humanistische – nach meinen Möglichkeiten: schöpferische [sic] – Ziele. Und ich glaube fest, dass die hum[an]istischen Traditionen Ungarns nur durch rein geistige

- Zielsetzungen, wie die Deinen oder die meinigen fortzuführen sind.” (Deutsches Literaturarchiv, Marbach).
- 34 Bollack 2006, 26.
- 35 Fenyvesi 2012, 256, 46. jegyzet.
- 36 Vö. Cs. Szabó 1961, 203. „Két fölfedezéssel tért vissza az útról. Először is azzal, hogy a *mitológia sohasem történt meg, de mindig van*; a maga kárára tagadja ki életéből az ember. [...] Iható vízért a mészkö hegyekbe kell menni. Ez volt a második fölismerése. [...] Át kell élni a görög isteneket, ahogy átélte valamikor az attikai vázafestő s a peloponnesosi szobrász.”
- 37 A levél a Deutsches Literaturarchiv, Marbach tulajdonában áll. „Mein lieber Karl, unsere Freude ist in Worten nicht auszudrücken – verzeihe also, dass ich (mit dem Gedanken: die Zensur wird dadurch beschleunigt) diese Sprache wähle, die Sprache, die ich gewaltsam hätte verlernen wollen, wenn die grossen alten Freunde, Thomas Mann und Hermann Hesse, nicht da wären / Hesse gleichsam in der Nachbarschaft/ und die vielen Schweizer Freunde und Freundinnen, denen ich doch so gern rede.” Ford. Zs. A.
- 38 „Anfang Dez. 42 Besuch im Aussenministerium Budapest wegen Hilfe bei der nächsten Durchreise nach der Schweiz. Werde befragt, ob ich nicht ein ganzes Jahr in der Schweiz verbringen wollte /Zeit des Versuchs der Kállay Regierung sich aus den Verbindungen mit Deutschland zu lösen./ Ich stelle meine Bedingungen: meine Frau und die kleinen Kinder mitzunehmen; Diplomaten Rechte; Beschäftigung ausschliesslich mit meinen eigensten Studien und mit ihren Veröffentlichungen. Die Bedingungen werden innert paar Wochen angenommen. 42-43 Wintersemester in Szeged in Erwartung der endgültigen Regelung der Reise. Aeusserste Spannung. Bis Frühling werde ich zweimal schwer krank, liege fast bis zur Abreise in der Klinik mit Pyelitis. [...] 15. Aprl. 43 treten wir die Reise in Budapest nach der Schweiz an. [...] Okt. 1943 ein Seminar im Zürcher Psychologischen Club über »Göttinnen«: die Fortsetzung des »Vater Helios«. Auf Dr. Kollárs Wunsch, der eben damals hier weilte, das ganze noch vor Weihnachten ausgearbeitet zu einem Büchlein: »Töchter der Sonne.«” Ford. Zs. A.
- 39 Nemcsak Kerényitől, de barátaitól és tanítványaitól sem érkezett válasz: „Támadás, inszINUÁCIÓ érte több oldalról (Mátrai László, Fejtő Ferenc, Szentkuthy Miklós): éppen azzal a váddal, hogy az irracionlizmust hirdeti. Szentkuthy támadására (*Magyar Csillag*, 1941) Szerb és Devecseri válaszoltak. Lukács György hasonló, de még messzebbre elmenő vádja 1948-ban válasz, cáfolat nélkül maradt.” Komoróczy 2018a, 29. Az 1941-es évben Kerényit ért támadásokról beszámol Elek Artúr Fülepe Lajoshoz írt levelében: 1941. november 3-án. Csanak 1990, IV. k., 175 sk.
- 40 Kerényi Mannhoz, 1945. március 15-én. Kerényi–Mann 1989, 127.
- 41 Lásd jelen tanulmány 1. és 2. jegyzetét.
- 42 Komoróczy 2018b, 248 skk.: „Trencsényi-Waldapfel Imre, talán naivitásában, 1947 elején a Rómába induló Lukácsot kérte meg, hogy adja át Kerényinek gratulációját a Baumgarten-díjhoz (MTA KK Ms 4502/436). Lukács, meghallgatván Kerényi előadását az Accademiaán, azt mondta Lengyel Balázsnak (*Két Róma*, 1995; DIA): »az egész vallástörténet félfaszista képződmény«. Fél évszázaddal később Kerényi Magda levélben (1999. március 17.) megemlítette SzJGy-nek, hogy Lukács Rómában 1947/48 telén, amikor egyidejűleg voltak az Accademia vendégei, egy alkalommal sétára hívta Kerényit; beszélgettek, nyilván arról, milyen kapcsolata lehet Kerényinek a továbbiakban Magyarországgal.”
- 43 Lukács 1948, 491.
- 44 Lukács 1948, 491.
- 45 Kerényi 1945.
- 46 „Vagyis a Bachofen módszeréből már a filológiai források teljes belső zártsága, immanenciája következik.” Lukács 1948, 492.
- 47 Lukács 1948, 492.
- 48 Hakl 2013, 8.
- 49 Reibnitz 2006, 113.
- 50 Reibnitz 2006, 114. „Die Apolitie, von Anfang an ein wesentlicher und programmatisch bestimmter Zug dieser Tagungen, bleibt gewahrt.” („A politikamentességet, ami ezeknek a találkozóknak kezdettől fogva lényegi és programszerűen is meghatározott vonása volt, megőrizték.”)
- 51 Lásd Havasréti 2019, 429.
- 52 Bollack 2006, 28.
- 53 Lukács 1948, 493.
- 54 Lukács 1948, 493.
- 55 Lukács 1948, 493.
- 56 Lukács 1948, 494. – Lukácsnak muszáj ezt a félmondatot érvelésébe belefényeznie, hogy bizonyos tényekhez mégis hű maradjon: Kerényi egyik lányát, Gráciát, antifaszista röplapok terjesztése miatt hurcolta el a Gestapo. Kerényi tanítványának-barátjának, Angelo Brelichnek (aki a háború után Lukács műveit fordította olaszra) a következőket írja: „Utóvégre, azt hiszem, én vagyok az egyetlen magyar egyetemi tanár – s amint hallom, most már Budapestre várnak vissza! – aki évente többször is ott volt Rómában és soha, semmilyen fascista reprezentációban, még passzív sem vett részt, aki minden alkalmat elkerült, hogy a fascista állam képviselőivel akár kezét is kelljen fognia.” Kerényi Brelichhez, Ascona, 1946. január 5. Kerényi–Brelich 2020, 127. Erről a körülményről – a magyar tudományos közélet korlátozott kiterjedése miatt – Lukácsnak is értesülnie kellett.
- 57 Mann–Kerényi 1947.
- 58 Lukács 1948, 494.
- 59 Thomas Mann Kerényihez, 1934. február 20-án. Kerényi–Mann 1989, 53.
- 60 Kerényi–Mann 1989, 53. A zárójelben szereplő kérdőjel csak a magyar szövegben tűnik fel.
- 61 Erről még ugyanebben a levélben megerősíti címzettjét: „Ez után a kiterés után nem fog ártani, ha még egyszer megemlítem, menyire elbájtolt engem az Ön tanulmánya a kis »cucullus«-t viselő és könyvtékercset tartó Telesphorosról.” Kerényi–Mann 1989, 54.
- 62 Kerényi–Mann 1989, 109.
- 63 Lukács 1948, 495.
- 64 1945-ben például ezt írja, ugyancsak Tolnayhoz: „In diesen Tagen erschien in der »Weltwoche« mein »Brief an Thomas Mann als Streiflicht auf die Lage des Humanismus.«” („A napokban jelent meg a »Weltwochéban« »Levelem Thomas Mannhoz a humanizmus helyzetéről.«”) Kerényi publikált a *Neuer Schweizer Rundschau*ban, alkalmilag levelezett a *Times Literary Supplement* szerkesztőségével, és a háború után a demokratikus szellemű emigráció lapjába, az *Új Látóhatár*ba is írt.
- 65 Kerényi 1963b, 125. „Ich bekenne, daß ich ein dankbarer Zuschauer des historischen Schauspiels bin, das sich aus dem Werk und der Geschichte seiner Geburt, aus der Zusammenschau beider, ergibt, und bemühe mich gern, etwas vom Historischen, wo ich es kann, für die Zukunft festzuhalten.” Ford. Zs. A.
- 66 Kerényi Károly Fenyő Miksához, Ascona, 1962. június 25. Szilágyi 1999, 195–197.
- 67 „Bécsben, a magyarországi első proletárdiktatúra után (valószínűleg 1922-ben)”. Szilágyi 1999, 196.
- 68 „Ez [a bécsi találkozás Lukácssal] felejthetetlen élménye kellett hogy maradjon Thomas Mannak, nem kevésbé, mint a Gerhart Hauptmann-nal való találkozás, még ha a biográfiát ennek a struktúrájának az alapján később nem budapesti, hanem más táji és népi elemek [»a keleti zsidó és a jezsuita ötvözése N.-ban«] felhasznál-

- nálásával is írta meg, amelyekért messzibb keletre nyúlt vissza.” Kerényi 1962, 36.
- 69 Kerényi 1962, 30. – A német változatban szinte szó szerint ugyanaz áll: „[...] wie funktioniert ein großes literarisches Talent, in diesem Fall das von Thomas Mann [...] in Bezug auf die Realität? Was macht er mit einer Realität, die uns in den Biografien von uns selbst und vielen unserer Zeitgenossen noch immer zur Verfügung steht?” Kerényi 1963b, 30.
- 70 Kerényi 1962, 33 (= Kerényi 1963b, 130 sk.).
- 71 Kerényi 1962, 33.
- 72 Kerényi 1962, 32.
- 73 Eredetileg németül: „Wir dürfen uns aber mit dem Kunstwerk als Dokument unserer Zeitgeschichte befassen”. Kerényi 1963b, 130 sk.
- 74 Kerényi 1962, 31 sk. (A német szövegben ez a részlet szó szerint szerepel. Lásd Kerényi 1963b, 128.)
- 75 Sokatmondó e tekintetben a következő sor: „Sajnos, amit eddig ezekről a látogatásokról Magyarországon írtak, hiányos és elégtelen. De biztos, hogy a budapesti vendéglátók között első helyen a Lukács-család állott: a későbbi kommunista népbiztos gazdag bankár-családjá.” Kerényi 1962, 34.
- 76 Kerényi 1962, 35. Apró módosításokkal lásd Kerényi 1963b, 134. Ez utóbbi szöveghelyen Lukács kései német nyelvhasználatáról is szerepel vélemény, miszerint: „Wie seine jetzige deutsche Sprache, war und blieb auch jene Fundgrube des Abschreckenden: der nur gedachten, nicht der Sprache entspringenden Worte.” („Mint jelenlegi német nyelve, úgy a korábbi is riasztó dolgok tárháza volt és maradt: a csak kifundált, nem a nyelvből magából fakadó szavaké.”)
- 77 Kerényi 1962, 35. Majdnem szó szerint egyezik a német szöveg egyik helyével: „Sein Schweben zwischen zwei Sprachen, dem Ungarischen und dem Deutschen, begann schon sehr früh auch als Schriftsteller-Situation, die sprachlich dann immer sehr schwach blieb, und bereitete sein späteres Untergehen in der Unsprache seiner Partei vor. Seine Jugendsprache war besser, nie aber seine ungarische Sprache. Wie seine jetzige deutsche Sprache, war und blieb auch jene Fundgrube des Abschreckenden: der nur gedachten, nicht der Sprache entspringenden Worte.” Kerényi 1963b, 134.
- 78 Lukács 1964, 502.
- 79 Kerényi 1962, 36. Ez a mondat nem szerepel a szöveg német nyelvű változatában.
- 80 „Ugyanúgy ismeretes Ön előtt – írja Thomas Mann Seipel kancellárnak – az a szerep is, amelyet ez a teljességgel elméleti ember (*durch und durch theoretische[r] Mensch*) hazájában akkor (a proletárdiktatúra idején) játszott – azt hitte, hogy játszania kell, amikor katasztrofális körülmények szociális rajongóknak átmenetileg lehetőséget adtak, eszméiket a nép élő testén kísérletileg kipróbálni (*am lebendigen Volkskörper experimentell zu erproben*).” Kerényi 1962, 36 sk. (= Kerényi 1963b, 138).
- 81 Kerényi 1962, 37.
- 82 Uo.
- 83 Kerényi 1962, 37 sk. Szó szerinti megfelelése itt: Kerényi 1963b, 139 sk.
- 84 Ahogyan Sipos Balázs, kiváló irodalomtudós és kritikus megfogalmazta, Magyarországon máig hiányzik a társadalomanalízis és a pszichoanalízis mélyreható tudományos együttműködése is: „Hozzáteszem: a Lukács-iskola és -óvoda legjobbjai sem éltek a kapitalizmusról és a létező szocializmusról adott leírásaikban freudi szempontrendszerrel; így hogy a marxizmus és a freudizmus ötvözése a társadalomanalízisben – a Frankfurteri Iskola és a posztstrukturális nagyjából egyidejű, rendkívül gyümölcsöző eljárása – mifelénk mindmáig (finoman szólva) ritkaság.” Sipos Balázs: „A magyar anti-ödipusz”. <https://aszem.info/2019/01/a-magyar-anti-odipusz/> (2019).

Bibliográfia

- Bollack, J. 2006. „Ein überhöhtes und vertieftes Wissen”: R. Schlesier – R. S. Martínez (szerk.): *Neuhumanismus und Anthropologie des griechischen Mythos. Karl Kerényi im europäischen Kontext des 20. Jahrhunderts*. Locarno 2006, 25–31.
- Cs. Szabó L. 1961. „A humanista garabonciás. Kerényi Károly arcképe”: *Új Látóhatár* 3, 203–207.
- Csiffáry G. 2015. *Híres magyar emigránsok kézikönyve*. Budapest.
- Dikovich, A. 2022. „Durch die Lüge zur Wahrheit. Führung und Verantwortung in den Revolutionsschriften Georg Lukács’ und Ernst Blochs”: Kerekes A. – M. Haase – Zsellér A. (szerk.): *Parallelen, Korrespondenzen und Nachwirkungen. Beiträge zur Rezeptionsgeschichte des Werks von Georg Lukács*. Bielefeld.
- Fenyvesi K. 2012. „A Dél betörése» (Kerényi Károly és a Sziget topológiája)”: *Irodalomtörténeti Közlemények* 116, 243–280.
- Fülep L. 1990. *Fülep Lajos levelezése*. IV. Szerk. Csanak D. Budapest 1990.
- Hakl, H. T. 2013. *Eranos. An Alternative Intellectual History of the Twentieth Century*. Ford. Ch. McIntosh. Abingdon.
- Havasréti J. 2019. *Szerb Antal*. Budapest.
- Karádi É. – Vezér E. (szerk.) 1980. *A Vasárnapi Kör*. Budapest.
- Kerényi K. 1930. „Klasszika filológiánk és a nemzeti tudományok”: *Egyetemes Philologiai Közöny* 54, 20–35.
- Kerényi, K. 1945. *Bachofen und die Zukunft des Humanismus*. Zürich.
- Kerényi K. 1962. „Thomas Mann – Naphta – Lukács György”: *Új Látóhatár* 5/1, 30–38.
- Kerényi, K. 1963a. „Selbstbiographisches”: uő: *Tessiner Schreibisch. Mythologisches, Unmythologisches*. Stuttgart, 148–156.
- Kerényi, K. 1963b. „Zauberberg-Figuren”: uő: *Tessiner Schreibisch. Mythologisches, Unmythologisches*. Stuttgart, 125–141.
- Kerényi K. 1984. „Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok”: uő: *Halhatatlanság és Apollón-vallás*. Budapest, 37–53.
- Kerényi K. – Brelich, A. 2020. *Az elysioni aszfödélsozok közt. Levelezés 1935–1959*. Budapest.
- Komoróczy G. 2018a. „Kerényi-kör, Stemma, Sziget, a társaság”: Szilágyi J. Gy.: *Örvények fölé épülő harmónia I. Tudományban élni*. Szerk. Komoróczy G. Budapest, 20–33.
- Komoróczy G. 2018b. „Szilágyi János György római levelezése”: Szilágyi J. Gy.: *Örvények fölé épülő harmónia I. Tudományban élni*. Szerk. Komoróczy G. Budapest, 247–252.
- Lackó M. 1999. „Kerényi-levelek”: Szilágyi J. Gy. (szerk.): *Mitológia és humanitás. Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára*. Budapest.
- Lukács Gy. 1948. „Kerényi Károly: Napleányok”: *Társadalmi Szemle* 3, 491–495.
- Lukács, G. 1964. *Deutsche Literatur in zwei Jahrhunderten*. Neuwied.
- Mann, Th. – Kerényi K. 1947. *Thomas Mann és Kerényi Károly levélváltása regényről és mitológiáról*. Budapest.
- Mann, Th. – Kerényi K. 1989. *Beszélgések levélben*. Budapest.
- Narancsik G. 2018. „Sors és mítosz. Kerényi Károly kapcsolata Szondi Lipóttal és C. G. Junggal a 30-as és 40-es években”: *Imágó* 7, 48–89.

- Reibnitz, B. 2006. „Der Eranos-Kreis – Religionswissenschaft und Weltanschauung oder der Gelehrte als Laien-Priester”: R. Schlesier – R. S. Martínez (szerk.): *Neuhumanismus und Anthropologie des griechischen Mythos. Karl Kerényi im europäischen Kontext des 20. Jahrhunderts*. Locarno, 107–123.
- Szilágyi J. Gy. 1998. „Egy halálhír. Kerényi Károly, született Temesváron 1897-ben, meghalt Zürichben 1973-ban”: *Beszélő* 2, 94–100.
- Szilágyi J. Gy. (szerk.) 1999. *Mitológia és humanitás. Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára*. Budapest.
- Tamás Á. 2006. „Könyv és táj. A szellem médiumai Kerényi Károly Sziget-antológiájában”: Oláh Sz. et al. (szerk.): *Szerep és közeg. Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*. Budapest, 299–310.
- Wessely A. 1975. „A Szellemi Tudományok Szabad Iskolája és a Vasárnapi Kör”: *Világosság* 16, 613–620.